
3 1761 07967722 5

best Compliments.

HYMNS FROM THE RIGVEDA.

Prescribed for the Honours in Sanskrit Examination of the Panjab University

EDITED

WITH SA'YANA'S COMMENTARY,

BHU'MIKA', RULES ON ACCENT, ETC.

BY

PANDIT HI'RA'NANDA MU'LARA'JA SHA'STRI', M.A.,

ORIENTAL COLLEGE, LAHORE,

AND

PUBLISHED BY

BHAI MANOHAR LA'L, RAIS A'ZIM,

AND

LA'LA' NA'NAK CHAND.

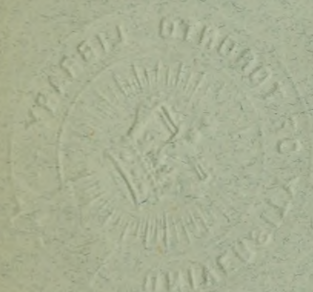
LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,

PRINTED AT THE MUFID-I-'AM PRESS.

1903.

300 *copies.*

To be had freely on application from the Publishers.

ऋक्सूक्तसंग्रहः ॥

श्रीसायणभाष्यसहितः ।

श्रीयुतपण्डितमूलराजशर्मतनूजेन
श्री हीरानन्दशर्मणा ।

शास्त्री तथा मास्टर आव् आर्ट्स इति पदवीद्वयविभूषितेन
गवर्मैंटप्राच्यविद्यालययोः संस्कृताध्यापकेन
आंगलभाषाभूमिकया स्वरनियमैः
विविधोपयुक्तसूचनाभिश्च
सुपरिष्कृतस्संपादितश्च ।

रईस आज़िम भाई मनोहरलाल
लाला नानक चंद महाशयाभ्यां

शास्त्रिपरीक्षादित्सु छात्रेभ्यो विना मूल्यं दातुं

रायसाहिब मुन्शी गुलाबसिंह ऐंडसन्ज़ मुफ़ीदआम
नामकयन्त्रालये लवपुरे १९६०
संवत्सरे मुद्रापितः ॥

To the Memory of

A. W. STRATTON, Esq., B.A. Ph. D.,
late Principal, Oriental College, Lahore,

who died an untimely death at Gulmurg, on 23rd August, 1902, thus frustrating the expectations of his friends and causing irreparable loss to the cause of Education, especially Sanskrit, to which he had devoted his life,

AS A TOKEN OF

GRATEFULNESS FOR MANY KINDNESSES,

AND

PROFOUND RESPECT FOR HIS SCHOLARSHIP,

THIS BOOK IS INSCRIBED

BY

HIS MOST OBIDIENT PROTÉGÉ

THE EDITOR.

PREFACE.

Few words are needed to give this book to the public. Nearly a year ago Pandit Shívadatta, M.M., informed Dr. A. W. Stratton, our late revered Principal, that all the copies of the Riksamgraha prepared by Pandit Vamshídhara Shástrí were exhausted, and a text-book in Veda was needed for the Shástrí-candidates. He suggested that a selection should be made from the first in place of the seventh Mandala as Sáyana's commentary in the first Mandala dealt with every Vedic peculiarity, occuring there, exhaustively and consequently would prove very helpful to students. At the same time he pointed out the advisability of adding Sáyana's prefatory dissertation to the selection to enable the readers to understand sundry important points concerning the study of the Vedas. The beloved Principal readily complied with the proposal and selected, accordingly, fifteen* hymns dedicated to as many deities and asked me to edit them. Only a few forms were published when the ruthless hand of Death gave a fatal stroke to that noble, sweet and saintly figure, and thus nipped the flower when it was yet budding. I was thus deprived of many an invaluable suggestion which that eminent scholar had in mind, and might have given me, had he been spared, to make the publication more useful.

The edition is based on Max Müller's second and Rájaráma's first edition of the Rigveda and Sáyana's commentary and partly—as far as the Bhúmiká—on Peterson's Hand-book.

In some cases, however, I had to reject their readings when they appeared to be wrong. This I have indicated in the foot-notes though not invariably.

These inaccuracies that are now rectified could not be merely typographical. These rather indicate

* It may be remarked here that the hymns and not the introduction of Sáyana are prescribed for the Shástri Examination.

the want of thoroughness in comprehending Pánini on the part of these editors. To attribute them to Sáyanácárya is simply blasphemous. For instance the reading 'नुमभावश्छान्दसः' (*vide* R. V. I. 32-6, Sáya. Com.) can in no case be correct: addition of 'नुम्' is out of place in 'कृजाना'. Consequently I had to substitute 'सुगभावः'. Similarly 'आतो लोपः' being wrong I had to put 'आतो ऽनापः' which is a *vártika* to 'आतो धातोः' (*vide* Mahábháshya A. 6., P. 4., A. 4.) in place of it. In *ibid* I. 22, 13, a similar inaccuracy is noticed. Max Müller reads दिव शब्दः not thinking that गोतो णित्० is out of place here. The reading ought to be द्योशब्दः which we have given in brackets. In *ibid* I. 32, 9 the same erudite scholar reads 'वयो वाहु' which ought to be वया वाहु as is indicated by न्यंचौ वयसौ. But why multiply examples. The readers will see them in their respective places. I give these instances now not out of pedantry or desire to prove myself more vigilent or proficient. Far from it. What I want to show is that scholars of world-wide fame like Max Müller are liable to commit errors, and, therefore, we should be ever cautious against taking for granted whatever is remarked with regard to our Ancient Literature especially.

I had a mind to give as foot-notes the esoteric meanings of some of these hymns and excerpts from the Mantra-Bhágavata and the Mantra-Rámáyana of Nílakantha with their parallels that were likely to be serviceable to antiquity hunters, but refrained for reasons that need not be mentioned here.

Some general principles pertaining to the accentual system of the Vedas are prefixed to help the students in changing Samhitá into Pada text and *vice versa.*

It is a pleasure to express cordial thanks to the publishers, Rais Ázim Bhái Manohar Lál, and Lálá Nának Chand for the generosity with which they at once undertook the publication, and are willing to give the book to all the candidates for the Honors in Sanskrit Examination of the Punjab University quite freely. Such meritorius deeds are really commendable.

To all of my friends who assisted me in preparing this little book I offer my sincere thanks.

One word more to start this little book on its course. Sufficient care has been taken to make the compilation free from blunders. Yet many defects (in accentuation at least) may have escaped notice. For them the indulgence of the readers is solicited. For—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

ORIENTAL COLLEGE, LAHORE,
13*th June* 1903.

HÍRÁNANDA.

A BRIEF BIOGRAPHY OF DR. STRATTON.

Dr. A. W. Stratton.

(G. S. Varmá, Photographer, Lahore).

Dr. A. W. Stratton was a Canadian by birth, and a distinguished graduate of the University of Toronto and of John Hopkins' University, the first among American Universities as a research institution. He had been trained by Dr. Bloomfield, now the foremost Indologist in America. He had held a Sanskrit Scholarship at John Hopkins' University and, after completing his course in 1895, was appointed a teacher of Sanskrit at the Chicago University. His professors had a very high opinion of him, and testified to his eminent attainments as a classical scholar and Sanskritist. In 1899, he attended, as a Delegate, the International Congress of Orientalists held in Rome, and was appointed to the combined posts of Principal, Oriental College, Lahore and Registrar of the Panjab University.

For some time before his death, he was engaged in the preparation of an edition of the Káthaka Shrauta Sútras with abstracts from commentaries, but unhappily did not live to complete this work. In 1902, he published an account of a dated Gandhára Figure in the American Oriental Journal.

The Upanishads formed his favourite study, and he had much sympathy with their teachings.

His benevolence and high character as a gentleman endeared him to all who came in contact with him. He worked very hard. We saw him absorved in reading with his pupils for hours together. In fact he sacrificed his health to his devotion to duty, and may literally be said to have died of hard work. He was married in 1900 to the lady with whom we mourn his untimely death.

On the 16th of July 1902, he left Lahore for Gulmarg to recruit his health weakened by effects of fever, intending to pass the summer vacation there. Alas! he was not destined to do so. Only after one or two days' stay there he was confined to bed by a fatal attack of fever. His characteristic smile never left him even then, and he talked joyously to his wife who never thought of any danger to his life till the last day. He knew inwardly then that his end was approaching. He expired on the 23rd of August, 1902, to the heavy grief of all who knew him.

॥ स्वरसङ्केतः ॥ (क)

अनुदात्तोदात्तस्वरितभेदेन स्वरास्त्रिविधाः।

अनुदात्तः(—)इति निम्नदत्ततिर्यग्रेखयाऽसूच्यते,उदात्तस्तु (अन्यत्र मंत्राद्यक्षरात्) अव्यवहितपूर्ववर्त्तिनानुदात्तेन, स्वरितः (।) इति शिरोदत्तोर्ध्वरेखया॥ अनङ्कितो मंत्रादिमो वर्णः सर्वदैवोदात्तः॥ स्वरोच्चारणं तु (उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः) एषु सूत्रेष्वेषां भाष्ये च नियमितम्॥

अत्र तु तानेव नियमान् लिखामो यान् संहितायाः पदेषु, पदानां च संहितायां परिणामने परमोपयुक्तान्मन्यामहे॥

स्वरितः, उदात्तानुदात्तसमाहाररूपः, अवान्तरभेदान् विहाय, द्विविध एव। नित्योऽनित्यश्च। नित्यस्तु प्रायस्तत्रैव सदा स्थास्यति यत्र स्वराद्दीर्घादुत वा ह्रस्वात्पूर्वमुदात्ते कारोकारोङ्गूतौ यकारवकारौ स्तः। यथा—

तन्वा॑।

अत्र नकारोत्तरवर्त्तिन उदात्तस्योकारस्य वकारे परिवर्त्तनमासीदत एवाग्रिमानुदात्ताकारमेलनेऽस्य नित्यस्वरितता। नित्यः स्वरित उदात्त इवाव्यवहित

पूर्ववर्णाधोगामिन्या(—)तिर्यग्रेखया द्योत्यते। अनित्यस्तु 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति नियमसंभवः। यथा—

इन्द्रः।

अयं तूदात्तच्छायारूप एव। यतोऽयमुदात्तस्वरितान्यतराव्यवहितपूर्वत्वे नश्यति। यथा—

पृणन्तो दुरितम्।

अत्र (न्तो) इत्ययमुदात्तणकारात्परः सन् स्वरितचिन्हाङ्कितोऽभविष्यदग्रे यदि नायास्यदुदात्तो (दु) कारस्थितः॥ अत्र उदात्तस्य नित्यस्वरितस्य च द्योतनं कथं भवेदिति हेतोरयमुपायः प्रयुज्यते। यदि स्वरितः स्वरो दीर्घोऽस्ति तदा तदग्रे (३) इत्यङ्कं संन्यस्य तस्याधस्तादनुदात्तचिन्हं लिखित्वा (३)इत्यस्याङ्कस्योपरि स्वरितचिन्हं अधश्चानुदात्तचिन्हं दीयते। यथा—

तन्वा ३ सं वदे।

यदि सोऽस्ति ह्रस्वस्तदा (१) इत्यङ्कं मध्येन्यस्यास्याङ्कस्योपरि स्वरितचिन्हमधस्तादनुदात्तचिन्हं दीयते यथा—

व्यु १ षा आवः।

स्वरितोत्तरगामिनां अनुदात्तानां प्रचित इति संज्ञा एकश्रुतिश्च। तेषामधोनुदात्तचिन्हं न दीयते

यावदुदात्तनित्यस्वरितयोरन्यतरन्नागच्छेत् । अनयोरन्यतरस्मिन्नागते दीयतेऽनुदात्तचिन्हमव्यवहितपूर्ववर्णाधः । यथा—

वृषायमाणो वृणीत सोमम् ।

अत्र (णोवृणी) एषां त्रयाणामनुदात्तचिन्हस्य लोपः। न तु तकाराधस्तनस्य, उत्तरत्रागामिन उदात्तस्य सूचनार्थं तस्यावश्यकत्वात् ।

एतत्तु सर्वदैव स्मरणीयम् यत्—संहितायां संबद्धानि पदानि परस्परं परिणामयन्ति। पदच्छेदे त्वसंबद्धानि सन्ति न शक्नुवन्ति परिवर्तयितुम् । अक्षराणि तु पदेष्वपि नद्धानीति परिवर्त्तयन्ति मिथः। यथा—

जागृवांसः समिन्धते । संहिता॰

जागृऽवांसः। सम्। इन्धते। पद॰

संहितायां (सः) इत्यस्य (सम्) इत्यनेन संबन्धादनुदात्तता, न पदे संबन्धाभावात्। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥

प्रायः पदादावागच्छतोरेवाख्यातसंबोधनयोर्यथाविधि 'उदात्तता' ॥

परंतु यद्वृत्तयोगे तुलनायां च मंत्रमध्यगतस्याप्याख्यातस्योदात्तता । यथा—

मिनिमसि द्यवि द्यवि । (पदादि०)

वेदा य उप जायते । (यद्वृत्त०)

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते

व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा (तुलना०)

अवशिष्टं फिट्सूत्रेष्वन्यत्रवा द्रष्टव्यम् ।

उपोद्घातः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा ।
यजुर्वेदो ऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यति ॥
एतस्मिन्प्रथमो ऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥

अत्र केचिदाहुः—ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वाद् 'अभ्यर्हितं पूर्वम्'इति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तम् । प्राथम्यं च पुरुष[1]-सूक्ते विस्पष्टम्—

(१) ऋ०सं० मं०१०, सू० ९० यजुः अ० ३१ मं० ७।

'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥'

*सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पूजनीयात्सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयंते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथा च मंत्रवर्णः[1] —

'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥'

[2]वाजसनेयिनश्चामनन्ति— 'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः' इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ।

न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किं तु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथा च तैत्तिरीया[3] आमनन्ति—'यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदृचा तद्दृढम्'इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहिते ऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय 'तदेतदृचाभ्युक्तम्'इत्यृचमेवोदाहरंति । मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयंते । अतो ऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वम् † ॥

छन्दोगास्तु[4] प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति— 'ऋग्वेदंभगवो ऽध्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणम्' इति । मुण्डकोपनिषद्य[5]-

---

* इतः पूर्वं 'तस्मात्' इति पाठो मैक्समुल्लर पुस्तके ॥ † 'प्रसिद्धम्' इत्यपि मैक्समुल्लरपुस्तके ।

---

(१) ऋग्वेद०-२ अ० ३ अ० २२ वर्गे मंत्रः ४६ । (२) शत०ब्रा०१४।४२। (३) तैत्ति०सं०६।५। १०।३० ॥ (४) छां० उ० ७,१,२ । (५) मु०उ० १२ खं०१ मं०५ ॥

प्येवमाम्नायते—'ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वण' इति। तापनीयोपनिषद्यपि[1] मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति—'ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति' इति। एवं सर्वत्रोदाहरणीयम्। तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति। तान्प्रत्येतदुच्यते—

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यम्। अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तम्। तत्प्राधान्यं च काचिदृगेवाह[2]—

'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः'॥

एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो[3] यास्कः संक्षिप्य दर्शयति। 'ऋत्विक्कर्म्मणां विनियोगमाचष्ट' इति।

पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति—'ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्होतर्गर्चनी' इति। अस्यायमर्थः। त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणम्। होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते। भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघातमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं करोति। सेयं पुष्टिः। अर्चनीत्यमुमर्थमृक्छब्द आचष्टे। अर्च्यते प्रशस्यते ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्छब्दव्युत्पत्तेरिति॥

अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—'गायत्रमेको गायति शक्वरीषूद्गाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्म्मणः शक्वर्य्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशक-

(१) नृसिंहता० १, २। (२) ऋ० स० ८, २, २४,५। (३)निरु० अ० १ ८।

इन्तु तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायते' इति। अस्यायमर्थः-उद्गातृ-नामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शक्करीशब्दाभिधेयास्वृत्तु गायति। धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः। शक्करीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्पन्नः। वृत्रं शत्रुं हन्तुं श-क्नोत्याभिरृग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति।

अथ तृतीयं पादं विवृणोति—'ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्ववित्*' इति। अस्यायमर्थः—ब्रह्मनामक एक ऋत्विग् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने प्रस्तुते प्रणयनादिकर्म्मणि विद्यामनुज्ञां वदति 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि,'इत्येवं संबोधितः सन्'ओंप्रणय'इत्यनुजानाति। स च ब्रह्मा वेद-त्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः। तस्मायोग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समा-धातुं च समर्थ इति। तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति—'[1]एष एव यज्ञ-स्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी। तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गाता चान्यतराम्' इति। कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयः। वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः। तत्र होत्रा-दयस्त्रयो मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति। ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति। तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति॥

अथ चतुर्थं पादं विवृणोति। 'यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत एकोऽध्वर्युः। अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता'इति। अस्यायमर्थः। अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं वि मिमीते विशेषेण निष्पादयति। मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपम्। तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम-निर्वचनादवगम्यते। अध्वर्युरित्यत्र छांदस्यां प्रक्रियायां लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वरयुरिति नाम संपादनीयम्। अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः। अध्व-रस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति।

---

* निरुक्ते तु 'सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' इति दृश्यते॥

---

(१) छा॰ उ॰ ६, १६, १।

एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युर्वेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को[1] दर्शयति—'मंत्रा मननात्। छंदांसि छादनात्। स्तोमः स्तवनात्। यजुर्यजतेः' इति। एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम्। तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति। कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः। तथा हि को ऽयं वेदो नाम। न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति। न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति। 'लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः' इति न्यायविदां मतम्॥

प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत्। न। मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः। समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात्।

अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत्। न। वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात्।

शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत्। न। 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्।

कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत्। न। जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्याद्'[2] इति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्।

मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत्। न। ईदृशो मंत्र ईदृशं

---

(१) निरु० दै० का० अ० १ खं० १२। (२) शत० कां ११ अ० ५ ऐतरे० ब्रा० ५, ३२।

ब्राह्मणमित्यनयोरव्याप्त्यनिर्णीतत्वात्। तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणम्।

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः। 'ऋग्वेदं भगवो ऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्'[१]इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात्। न खलु निपुणो ऽपि स्वस्कन्धमारोढुं प्रभवेदिति।

'वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः'[२] इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत्। न। तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात्।

प्रत्यक्षादिकं तु शंकितुमप्ययोग्यम्। वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भ्रान्ता। तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः॥

अत्रोच्यते—मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणम्। अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह—'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'[३]इति। तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते। अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति। प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि। यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावे ऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम्। तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवे ऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु। अत एव संप्रदायविदो ऽकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयंति—'चोदना हि भूतं *भवंतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुम्' इति। तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारम्। तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितम्॥

(१) छां० उ० ७, १, २ (२)याज्ञ० १, ४०॥ (३) आप० प० ३१

*मेक्समुल्लर पुस्तके 'भवंतं' इति नास्ति॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः। तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति। अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात्। तथा हि। सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिल्लक्षणमाहुः। अपरे त्वनधिगतार्थगंतृ प्रमाणमित्याचक्षते। न चैतदुभयं वेदे संभवति। मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः। तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः। 'अम्यक्सा त इंद्र ऋष्टि'[1] इत्येको मंत्रः। 'याहृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत्'[2] इत्यन्यः। 'सृण्येव जर्भरीतुर्फरीतू'[3] इत्यपरः। एवम् 'आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा'[4]इत्यादय उदाहार्याः। न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते। एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम्।

'अधः स्विदासीदुपरिस्विदासीत्'[5] इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यम्।

'ओषधे त्रायस्वैनम्'[6]इति मंत्रो दर्भविषयः। 'स्वधिते मैनं हिंसीः'[7] इति क्षुरविषयः[11]। 'शृणोत ग्रावाणः'[12] इति पाषाणविषयः[8]। एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते। ततो द्वौ चन्द्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम्।

'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे'[9]। 'सहस्राणि *सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्याम्'[10] इत्यनयोस्तु मंत्रयोर्यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यम्।

(१) ऋग्वेदसं० १, १६८, ३ (२) ऋ० सं० ५, ४४, ८। (३) ऋ० सं० १० १०६, ६। (४) ऋ० सं० १०, ८९, ५॥ (५) ऋ० सं० १० १२९, ५ (६) तै०सं० १, २, १, १ य० वा०सं० ४, १, (७) य० वा० सं० ४, १, । (८) तै०सं० १, ३,१३, १। (९) तै० १, सं०८,६, १ (१०) तै० सं० ४, ५, ११,१ । य० वा० सं०१६,५४ (११) आ० गृ०१, १७,८ (१२) आ० गृ० १, १७,९॥

*य० वा० सं०तु 'असंख्याता: सहस्राणि ये रुद्राः' इति पाठ उपलभ्यते॥

'आप उंदंतु'[1] इति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते। 'शुभिके शिर आरोह शोभयंती मुखं मम'[2] इति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते। तयोश्च मंत्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतृत्वं नास्ति। तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणम्।

अत्रोच्यते। अम्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रंथे[3] ऽवबोधितः। तत्परिचयरहितानामबोधो न मंत्राणां दोषमावहति। अत एवात्र लौकिकन्यायमुदाहरंति—'नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यति। पुरुषापराधः स भवति' इति।

'अधःस्विदासीद्' इति मंत्रश्च न संदेहबोधनाय प्रवृत्तः। किं तर्हि। जगत्कारणस्य परवस्तुनो ऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः। तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वम् 'अधःस्विद्' इत्यनया वचोभंग्योपन्यस्यते। 'स एवाभिप्राय उपरितनेषु 'को अद्धा वेद्[4] इत्यादि मंत्रेषु स्पष्टीकृतः'।

ओषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यंते। ताश्च देवता भगवता बादरायणेन 'अभिमानिव्यपदेशस्तु'[5] इतिसूत्रे सूचिताः।

एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परव्याघातः।

जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वे ऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वे नाज्ञातार्थज्ञापकत्वम्। ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यम्।

---

(१) तै० सं० १,२,१,१। (२) बौधायन सूत्रे॥ (३) निरु० अ० ६ खं० १५, अ० ५, खं० १२। (४) ऋ० अ० ८ अ० ७ व० १७ मं० ६, ७, ५. उ० मी० २, १, ५॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवाञ्जैमिनिर्मंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत्। तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः। तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

'तदर्थशास्त्रात्' (पूर्वमी अ० १पा० २ सू० ३१)।

यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम्। तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते। तथा हि। 'उरु प्रथस्व'[1] इति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते। 'पुरोडाशं प्रथयति' इतिब्राह्मणेनापि[2] तदेवाभिधीयते। तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणवाक्यमनर्थकं स्यात्। मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणवाक्यमुपयुक्तम्। तस्मान्मंत्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वंति॥

ननूच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत। अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत। तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'वाक्यनियमात्' (पू० मी० अ० पा० २ सू० ३२)।

'अग्निर्मूर्द्धा[3] दिवः ककुत्'इत्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मंत्रे नियम उपलभ्यते। अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठे ऽपि भवत्येव। तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्यायोच्चारणमेव मंत्रप्रयोजनम्॥

ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वे ऽपि मंत्रपाठो ऽर्थबोधार्थ एवेत्याशंक्य तत्र दोषांतरं सूत्रयति—

'बुद्धशास्त्रात्'। (पू० मी० अ० पा० २ सू० ३३)॥

'अग्नीदग्नीन्विहर'[4] इति प्रैषमंत्रःप्रयोगकाले पठ्यते। तच्चाग्निविहर-

---

(१) तै० सं० १, १, ८॥ (२) तै० ब्रा० ३, २, ८, ४। शत० ब्रा० १, २, २, ८॥ (३) ऋ० सं० ८, ४४, १६। (४) तै० सं० ६, ३, १, २॥

णादिकमाग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धम् । तस्य च बुद्धस्यार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकम् । नहि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ।

ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मंत्रेण स्मारणमस्त्वित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—

'अविद्यमानवचनात्' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३४)॥

[१] 'चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य' इति मंत्र आम्नायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मंत्रपाठेनानुस्मर्येत ।

नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशंक्यान्यं दोषं सूत्रयति—

'अचेतने ऽर्थबंधनात्' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३६) ॥

'ओषधे त्रायस्वैनं' 'शृणोत ग्रावाण' इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ।

ननु 'अभिमानिव्यपदेश' इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—

'अर्थविप्रतिषेधात्' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३६) ॥

[२] 'अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षम्' इति मंत्र आम्नायते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं, 'एक एव रुद्रः' 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा' इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यम् ।

ननु 'त्वमेव माता च पिता त्वमेव' इत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारो ऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—

---

(१) ऋ० सं० ४, ५८, ३ ॥　　२ ऋ० सं० १, ८९ १० ॥

'स्वाध्यायवदवचनात्' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३७) ॥

पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति। तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते। न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति। प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति। तत्र स्वाध्यायकाले पठितो ऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकाले ऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति।

ननु तत्र माणवकस्यार्थविवक्षा नास्ति। पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा। कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतर सूत्रयति—

'अविज्ञेयात्' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३८) ॥

केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते। तद्यथा। 'अम्यक्सा त इंद्र ऋष्टिरस्मे' इत्येको मंत्रः। 'सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू' इत्यपरो मंत्रः।

नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति—

'अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यम्' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३९)॥

'किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु'[1] इति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः। तथा 'नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो राजा' इत्येते ऽर्था अनित्या आम्नाताः। तथा सति प्राक्प्रमगंदादनायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते।

तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति। किं तूच्चारणादृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः।

तत्र सिद्धांतं सूत्रयति—

'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः'। (पू० मी० अ० १ पा० २, सू० ४०) ॥

तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति। क्रियाकारकसंबंधेन

(१) ऋ० सं० ३, ५३, १४ ॥

प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोके ऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिके यागप्रयोगे ऽपि द्रष्टव्यम् । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थो ऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् ।

ननु 'अभ्रिरसि नारिरसि'[1] इत्यारभ्य 'त्रैष्टुभेन त्वा छंदसा ददे' इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीते ऽप्यभ्र्यादाने पुनर्ब्राह्मणे 'तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते'[2] इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'गुणार्थेन पुनः श्रुतिः' । (पू० मी० अ० १ पा० सू० ४१) ॥

मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभ्रिरादीयेत ।

ननु 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य'[3] इति 'अश्वाभिधानीमादत्ते'[4] इत्यत्र-मंत्रसाम र्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते । तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'परिसंख्या' । (पू० मी० अ० १ पा २ सू० ४२) ॥

गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यम् । ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इतिशब्दो रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । *तन्निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत । रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः ॥ मैवम् । गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते ।

(१) तै० सं० ४, १, १, ३ ॥ (२) तै० सं० ५, १, १, ४ ॥ (३) तै० सं० ४, १, २, १ ॥ (४) तै० सं० ५, १, २, १ ॥

* मैक्स० पुस्तके 'तत्' इतिनास्ति ।

तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सिद्धे * सति पश्चात्किंविषयकमादानमि-तिवीक्षायां लिंगादृशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या। सा च † विलंबेनेत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगादृशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते। ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः। अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते। विध्यर्थश्च न त्यज्यते। तत्र कुतो दोषत्रयम्। ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितम्—

ननु "उरु प्रथस्व' इति प्रथयति' इति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'अर्थवादो वा'। (पू० मी० अ० १ पा०२ सू० ४३) ॥

वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति। अस्त्यत्रार्थवादः 'यज्ञपतिमेव तत्प्रथयति' इति तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते।

ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यम्। तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'मंत्राभिधानात्'। ‡ (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४४)॥

अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते। तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तम्। यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयत्येव तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव।

यदुक्तं 'अग्निर्मूर्द्धा दिव' इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'अविरुद्धं परम्'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४५) ॥

---

* मैक्समुल्लर पुस्तके 'सिद्धे' इति नास्ति ॥ † मैक्स० विलंबरते इति पाठः ॥ ‡ कलिकातामुद्रितशवरभाष्यपुस्तके तु 'मन्त्राभिधानात्' इत्यस्य भाष्यग्रन्थत्वमेवोपलभ्यते ॥

परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षे ऽप्यविरुद्धम् । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः । किं तर्हि । मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ।

ननु 'प्रोक्षणीरासादय'[1]इति मंत्रो बुद्धमेवार्थं शास्ति। तदयुक्तम् । सोपानत्कस्य पादस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत्, तस्य परिहारं सूत्रयति—

*'संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलंभः संस्कारत्वात्' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४६) ॥

संप्रैषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ।

यच्चोक्तम् 'चत्वारि शृंगा' इति मंत्रो ऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति—

'अभिधाने ऽर्थवादः' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४७) ॥

असतो ऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणो ऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातः सवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनम् । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति । महो देवः सो ऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्या एवात्राधिकारिणः । लोके ऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यंते । चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशि-

---

*कलिकात्तामुद्रितशबरभाष्यपुस्तके तु 'संप्रैषे कर्मगर्हानुपलम्भः' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

---

(१) य० वा० सं० १, २८ ॥

नीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात्। एवम् 'ओषधे त्रायस्व' 'शृणोत ग्रावाणः' इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि। यस्मिन्वपन ओषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता त्रायत इति किमु वक्तव्यम्। तथा ग्रावाणो ऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वंति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यादि-*मंत्राणामभिप्रायः।

यो ऽपि'अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षम्'इति विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति—

†'गुणादविप्रतिषेधः स्यात्'। (पू॰मी॰अ॰१पा,२सू॰ ४८)॥

यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत्। एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः। शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः।

यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'विद्यावचनमसंयोगात्'। पू॰मी॰ अ॰ पा॰ २ सू॰ ४९) ॥

वेदविद्याग्रहणकाले ऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते। न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः। नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति। अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा।

यदप्युक्तं 'अम्यक्सा त इंद्र' 'सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू' इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'सतः परमविज्ञानम्'। (पू॰ मी॰ अ॰ १ पा, २ सू॰ ५०)॥

विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते। तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतो ऽर्थः परिकल्पयितव्यः। तद्यथा। जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि। तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते।

---

*'इत्यामन्त्रणाभिप्रायः' मैक्समुल्लर॰ ॥ †'गुणादप्रतिषेधः। इति शवरभाष्यपुस्तके ॥

आश्विनं चेदं सूक्तम् 'अश्विनोः काममप्राः'[1] इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । 'जर्भरी[2] भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थः' इति । एवम् 'अम्यक्सा त' इत्यादावप्युन्नेयम् ।

यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूचयति—

'उक्तश्चानित्यसंयोगः' । (पू॰मी॰अ॰१ पा॰ २ सू॰ ५१) ॥

प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबंधाभिधानं हेतूकृत्य

'अनित्यदर्शनाच्च' (पू॰ मी॰ १, १, २८) ॥

इति हेत्वन्तरं सूत्रितम् । तस्यायमर्थः । 'बबरः[3] प्रावाहणिरकामयत' इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति । तस्योत्तरं सूत्रितम्—

'परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्' । (पू॰ मी॰ १, १, ३१) ॥

तस्यायमर्थः—यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तम् । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रम् । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किं तु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ॥

नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिद

---

(१) ऋ॰ सं॰ १०, १०६, ११ ॥ (२) निरु॰ १३, ५, ॥ (३) तै॰ सं॰ ७, १, १०, २ ॥

मुच्यते। न ह्येतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिंगं पश्याम इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'लिंगोपदेशश्च तदर्थवत्'। (पू॰मी॰ अ॰१ पा॰२सू॰५२)॥

'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेत' इति श्रूयते। तस्यायमर्थः-अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी' तयाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति। अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणम् 'अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेत' इतिमंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति। किंत्वाग्नेयीत्वलिंगेनोपदिशति। यदा यस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति। तथा सत्याऽग्नेय्येति देवतावाचितद्धितांतनिर्देश उपपद्यते। तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदितिबोधयति। अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणम्।

तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूत्रयति—

'ऊहः'। (पू॰ मी॰ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ५३)॥

प्रकृतावाम्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः। तद्यथा। 'अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्राता' इति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः। तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति 'अन्वेनौ माता मन्यताम्' इत्यूहः। पशुबहुत्वे सति 'अन्वेनान्माता मन्यताम्' इत्यूहः कर्तव्यः। एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते—'न माता वर्धते न पिता' इति। तत्रेदं चिंतनीयम्-किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते, आहोस्विच्छब्दवृद्धिरिति। एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः। तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुं शक्यते। बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्य-

---

१ ऋग्वेद १०।१८९।१ (२) शत॰ ब्रा॰ २, ३, ४, २१,

त्त्वात् । अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति ॥ तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत, तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः ।

तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं सूत्रयति—

'विधिशब्दाच्च' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ५४)॥

मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । स चैवमाम्नायते । 'शतं हिमाः[१] शतंवर्षाणि जीव्याः स्मेत्येवैतदाह'इति । तत्र 'शतं हिमा' इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकम् । अवशिष्टं तुतस्य तात्पर्यव्याख्यानम् । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे व्याख्यायेत । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ।

तत्र संग्रहश्लोकौ—(जै० न्या० १, २, ४,)॥

'मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः ।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः' ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यम् । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणम् । विधिरर्थवादश्चेति । तथाचापस्तंबः— 'कर्मचोदना[२] ब्राह्मणानि-ब्राह्मणशेषो ऽर्थवादः' इति । विधिरपि द्विविधः, अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । 'आग्नावैष्णवं[३] पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयायाम्'[४]*इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयो ऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । 'आत्मा

(१)—तै० सं० १, ३, ४, ॥ (२) आपस्तम्बः ३३, ३३ ॥ (३) ऐतरेय ब्रा० १, १ (४) ऐत०आ० २, ४, १ ॥

*'दीक्षणीयम्' इति पाठो मेक्समुल्लर पुस्तके ॥

वा इदमेक एवाग्र आसीत्’इत्यादयो ब्रह्मकांडगता विधयोऽज्ञातज्ञापकाः। तत्र कर्मकांडगतानां ‘जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा’[1] इत्यादि विधीनां नास्ति प्रामाण्यम्। प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात्। अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाम्नातम्। ‘अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च’[2] इति। तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धम्। तस्माद्बाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणम्। एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु‘तत्तन्नादृत्यं’[3]‘तत्तथा न कार्यम्’[4] इति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः। अपि चैतरेयब्राह्मणे ऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितम्[5]। तैत्तिरीयाश्च तथैवामनंति– ‘यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यादुदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति’[6] इति। पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनंति– ‘यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तत्’इति। तथैव‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’इति विधिः ‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ इति निषेधेन बाध्यते। ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानंतरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते। न हि भोजनानंतरं तृप्तेरनुपलंभो ऽस्ति। तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादम्।

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यम्। ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’इत्यैतरेयिण आमनंति। ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’इति तैत्तिरीयाः। सो ऽयं विरोधः। तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वो ऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—

अस्त्वेवं जर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात्। अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितने ‘अजक्षीरेण जुहोति’इति वाक्ये विधीयते। तत्प्रशंसार्थमत्र

---

(१) तै० सं० ५,४ ३, २॥ (२) तै० सं० ५, ४, ३॥(३) तै० ब्रा० १, १, ८॥ (४) ऐ० ब्रा० ५, ३१॥ (५) तै० ब्रा० २,१, (६) तै० ब्रा० २, १, १, १२॥

जर्तिलादिकमनूद्य निंद्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थम् 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इति वाक्ये नार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वंनिंद्यते तद्वत्। एवं तद्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिलादिविधिरत्र निंद्यमानो ऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मंत्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात् * । तैत्तिरीया 'वायवस्थोपायवस्थ' इति मंत्रमामनंति[1] । वाजसनेयिनस्तु ' उपायवस्थ' इत्येतं भागं नामनंति[2] । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे[3] स भागो ऽनूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाकमंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनंति[4] । ' यद्ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्याद्'इति निराकरणम् ''सूपचरणा च स्वधिचरणा च' इत्येव ब्रूयात्''इति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यम् । षोडशिग्रहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः[5] । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतम्[6] । तद्वदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः'[7] इत्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिविप्रतिपत्तिर्निराकृता † । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पाद आरंभाधिकरणे तु 'असद्व्यपदेशान्नेति चेत् । न । धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्'[8] इति सूत्रे

---

* मैक्स० पुस्तके 'व्यवस्थितत्वस्तद्वत्' इति पाठः ॥ † मैक्स० पुस्तके 'वायवः स्थोपायवः स्थ' इतिपाठः ॥ ‡ मैक्स० पुस्तके 'श्रुतेर्विप्रतिपत्तिरितिपाठः ॥

---

(१) तै० सं० १, १, १, (२) वा० स० १, १, (३) १, ७, १, ३, (४) तै० सं० २, ६, २, ६, (५) पू० मी० १०, ८, ६ (६) पू० मी० २ (१, ५, (७) उ०मी० १, ४, १४ (८) उ०मी० २, १, १७ ॥

तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किं त्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतम् । तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास[1] । व्यासो ऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे[2] वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय 'तत्तु समन्वयात्'[3] इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्थाणन्धन्यायो दुष्परिहरः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् ।

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यंते[4] । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते' ॥ (पू॰ मी॰ १ अ॰ २ पा॰ सू॰ १)

आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाम्नायंते । 'सो ऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'[5] । 'स आत्मनो वपामुदखिदत्'[6] । 'देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्'[7] इति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितो*ऽर्थःकश्चिदपि नास्ति । तस्मादिदंवाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति, तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ।

ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावे ऽपि स्वार्थे प्रा-

---

(१) पू॰ मी॰ १, १, २—५, (२) उ॰मी॰ १, १, ३ (३)उ॰मी॰ १,१, ४ (४) पू॰ मी॰ १, २, १—१८ (५) तै॰ सं॰ १, ५, १, १, (६) तै॰ सं॰ २, १, १, ४, (७) तै॰ सं॰ ६, १, ५, १ ॥

---

* मैक्स॰ पुस्तके 'विवक्षितार्थः' इतिपाठः ॥

माण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टांतेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति—

'शास्त्रदृष्टविरोधाच्च'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० २) ॥

शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधो विरोधोऽर्थवादेषूपलभ्यते। तथाहि। 'स्तेनं मनः' 'अनृतवादिनी वाग्' इत्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम्। 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमः' इत्यत्र दृष्टविरोधः। तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा' इत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः। 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वा'इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः। 'स्वर्गकामो यजेत'इत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते। तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम्।

ननु 'सो ऽरोदीद्'इत्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् 'स्तेनं मनः'इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्ये ऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'तथा फलाभावात्'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ३) ॥

यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते। तथा हि। गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते–'शोभते ऽस्य मुखं य एवं वेद' इति। दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते–'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' इति। न च वयं वेदितॄणां तत्फलमुपलभामहे।

(१) तै० सं० ६, १, १, १ (२) तै० सं० १, ७, ४ ॥

नन्वैहिकफलवाक्यानां विसंवादाप्रामाण्ये ऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति——

'अन्यानर्थक्यात्' (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ४)॥

एवं हि श्रूयते-'पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति'। पशुबंधयाजी सर्वांल्लोकानभिजयति'। 'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद'इति। तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः। तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम्। अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात्। तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम्॥

ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यम्। तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'अभागिप्रतिषेधात्'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ५)॥

'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवि'इत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति। तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात्।

मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यम्। 'बबरः प्रावाहणिरकामत'इत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'अनित्यसंयोगात्'। (पू० मी० अ० १ पा०२ सू० ६)॥

बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत॥

किं बहुना। सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः।

सिद्धांतं सूत्रयति—

'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः'।

(पू० अ० १ पा० २ सू० ७)॥

तुशब्दो ऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्येवमादीनामर्थवादानां 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यम्। न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शंकनीयम्। ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षता विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः। स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते॥

नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशंक्याह—

'तुल्यं च सांप्रदायिकम्'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ८)॥

अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकम्। तच्च विधीनामर्थवादानां च समानम्। तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति॥

ननु 'शास्त्रदृष्टविरोधाच्च' इत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशंक्याह—

'अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० ९)

'स्तेनं मनः' इत्यादौ शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता। प्रयोगस्यानुक्तत्वात्। प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात्। न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते। किं तु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते। न च *स्तेयशब्दार्थः प्रयोगभूतः। तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव।

ननु 'स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति यदुक्तं, तदसत्। वैयधिकरण्यात्। 'वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं† विकर्षत्यापो वै शांताः'

(१) तै० सं० २,१,१,१ (२) तै० सं० ५,४,४,३॥

*'स्तेय' इति शब्दो ङ्क० पुस्तके नास्ति॥ †ङ्क० पुस्तके 'अग्निं' इति न दृश्यते॥

इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयधिकरण्यमित्याशंक्याह—

'गुणवादस्तु'। (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १०)

तुशब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति। गुणवादोऽत्र विवक्षितः। यथा लोके काश्मीराभिजनो देवदत्तः काश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते। एवमत्राप्यङ्गो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु ते *एव स्तुते भवतः। शांताभ्यो ऽद्भ्यो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादो ऽत्राभिप्रेतः॥

'सो ऽरोदीत्'[1] इत्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहे ऽपि रोदनप्रसंगाद् 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम्। तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणो ऽत्र विवक्षितः। तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते। यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत्तथापि यथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते।

'यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत'[1] इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्खिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्थमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्धवांस्तस्मात्प्रजादिसंपादको ऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादो ऽत्र विवक्षितः।

'आदित्यःप्रायणीयश्चरुः'[2] इत्येष विधिर् 'दिशो न प्राजानन्'[3] इत्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते। यथेयमदितिर्देवता दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तथा × बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागे ऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति

* 'ते एव' इति पाठो मैक्स० पुस्तके नास्ति। × मैक्स पुस्तके 'तदा' इति पाठः॥

(१) तै,सं,२,१,१,४ (२) तै,सं६,१,७ (३) तै, सं,६,१,५,४

किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादो ऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा। सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप*गतवतामस्माकं न किंचिद्धीयते। 'शि-'खा ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' इत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥

अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं 'स्तेनं मनो-ऽनृतवादिनी वाग्' इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'रूपात्प्रायात्' । (पू० मी० अ०१ पा०२ सू०११) ॥

'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णाति'इत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्त-पूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम् । एव-मत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवा-दित्वं चोपन्यस्यते। तत्र गुणवादेन शब्दार्थौ योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनो ऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते ॥

यदपि दृष्टविरोधाय 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश' इत्यादिकमुदाहृतम्, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'दूरभूयस्त्वात्' । (पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १२) ॥

'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा, इति सायं जुहोति' 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा, इति प्रातर्'इत्येतौ विधी स्तोतुं सो

(१) ऐ०ब्रा०५,३,१, ॥ य०सं,अ०३मं०८,

* मैक्सपुस्तके 'उपगच्छतां' इतिपाठः

ऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः । *सूर्यमंत्रश्च दिवा । इत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयो ऽपि न विस्पष्टं दृश्यंते । किं तु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि ॥

यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'स्त्र्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्' । (पू०मी०अ०१पा२सू१३)

'प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयात्-देवाः पितर'इत्यस्य विधेस्तावकोऽयमर्थवादः । यदियजमानो 'देवाः पितर'इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणो ऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयं जन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्व ब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तम् ॥

यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोके ऽस्ति वा न वेति, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'आकालिकेप्सा' (पू० मी०अ० १ पा० २ सू० १४)

'दिक्ष्वतीकाशान्करोति'इति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्यशेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकं

---

* 'सूर्यमंत्रश्चदिवा' इतिमैकस्पुस्तके नास्ति ।

विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य*प्राप्तुमिच्छा। सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणम् । यथा भाविकालीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥

यदप्यन्यद्दृष्टविरोधायोदाहृतं 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' इति, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'विद्याप्रशंसा'। (पू॰मी॰अ॰१पा॰२सू॰१५)

सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः। तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते। यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति एवं वेदितुरुत्साहेन विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्वीक्ष्यते । अत शोभासादृश्यगुणयोगाच्छोभत इत्युच्यते ॥

यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतम् 'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' इति. सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः। अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया।वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति ततः प्रतिग्रहेणाश्वं प्राप्नोति। तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तम् ॥

यदप्यन्यानर्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति, तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'सर्वत्वमाधिकारिकम्'। (पू॰मी॰अ॰१पा॰२सू॰१६)

'पूर्णाहुतिं जुहुयाद्'इत्यस्य विधेः शेषोऽयम्। सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते। यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र

---

* मैक्स पुस्तके 'तस्य' इति नास्ति ।

सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं व्यम्। पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकलं भवति तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयो ऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवंतीत्ययमन्यः कामः तैश्च कर्मभिस्तत्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरम् ॥ ईदृशो सर्वकामावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत्। विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नम्। न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥

ननु पूर्णाहुतेरंगस्वभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद' [1] इति सूत्रेण निर्णीतत्वात्। पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः
सारतो वा फलविशेषः स्यात्' (पू०मी०अ०१ पा०२ सू०१७)

पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पद्यते। तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यम् । लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टांतः। यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्व्रीही-न्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति। यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलम् । तथा भोगा-धिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणम् । कायिकायास्तु महत्या अ-श्वमेधेन । इति नास्त्यानर्थक्यम्॥

---

(१) पू० मी० ४, ३, १,

यो ऽपि 'नांतरिक्षे न दिवि' इत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः। तथा 'बबरः प्रावाहणिः' इत्यनित्यसंयोग उदाहृतः। तत्रोभयोत्तरं सूत्रयति—

अंत्ययोर्यथोक्तम्। (पू० मी० अ० १, पा० २, सू० १८)

अंत्ययोर*नयोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम्। अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपो ऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः। अतो ऽत्र 'स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु' इत्युक्तमेवोत्तरम्। अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तन्निंदा नित्यानुवादो ऽस्तु। तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते। नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात्। 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' इत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः। किं तु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षितः। इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तम्।

तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यम्।

तत्र संग्रहश्लोकाः[१]—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता।
न विधेये ऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथो ऽपेक्षापरिक्षयात्।
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः॥
विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता॥

१ जै० न्या० १, २, १, ॥

*'अनयोः' इति पाठो मैक्स पुस्तके नास्ति।

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्ये *कारणाभावाद्बोधकानां तेषांप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकाराच्च† कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलंभकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—

'वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्या' (पू०मी०१ । १ । २७) ॥

एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यंते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रंथानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टांततया समुच्चीयंते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायंते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायंते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्वेदाः पौरुषेयाः ।

ननु नित्यानामिव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यंतरं सूत्रयति—

'अनित्यदर्शनाच्च' । (पू०मी०१।१।२८) ॥

अनित्या जननमरणवंतो बबरादयो वेदार्थे‡ श्रूयंते । 'बबरः प्रावाहणिरकामयत'[1] 'कुसुरुबिंद औद्दालकिरकामयत'[2] इति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ।

सिद्धांतं सूत्रयति—

---

* मैक्स० पुस्तके 'अप्रामाण्यकारणाभावात्' इतिपाठः †मैक्स० 'च' इति न, ‡ मैक्स० पुस्तके 'वेदे' इति पाठः ॥

---

(१) तै० सं० ७, १, १०, २ ॥ (२) तै० सं० ७, २, २, १ ॥

'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्' ॥ (।पू०मी०१।१।२९) ॥

तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति। शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूत्रैरुक्तम्।'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध' 'इत्यस्मिन्सूत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात् ॥

का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशक्य संप्रदायप्रवर्तनात्तयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति—

'आख्या प्रवचनात्'। (पू० मी० १,१,३०)

अस्त्वियमाख्याया गतिः ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'पर तु श्रुतिसामान्यमात्रम्'। (पू०मी०१,१,३१)

यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव। न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः। बबरध्वनियुक्तस्यप्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुंशक्यत्वात्*

(१) पू०मी०१,१,५,

* सर्वमेतच्छबरभाष्यानुरोधेन। परन्त्वेतत् 'कुशिकस्य सूनुः(ऋ०वे०३,३३,५,)इतिमंत्रं व्याचक्षाणस्य भगवतो यास्काचार्यस्य 'कुशिको राजावभूव' 'नि०अ०२खं०२५'इत्युक्त्या विरुद्धम्। तस्मात् 'सर्वेषां तु सनामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे'॥ इति वेदेभ्य एव सर्वज्ञानपूर्विका सृष्टिरुक्ता सङ्गच्छते कठादीनां पुनरुत्पत्तिरपि तन्नामकत्वमात्रेण 'कल्पे कल्पे विनश्यन्ति तन्नामानो भवन्ति च' इति देवीपुराणात्। पदानां ज्योतिष्टोमाद्यर्थस्य च नित्यत्वं समतया प्रवाहनित्यत्वेन। तथाच व्याससूत्रं 'समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधः' इति मञ्जूषोक्तदिशा वेदस्थै तिहासिकपुरावृत्तपदानां व्यत्ययेन भाव्यर्थज्ञापकत्वमेव। अतएव 'वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे। वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना' इत्यादिवाक्यसूचितं रामावतारचरितस्य वेदान्तभूतत्वं सङ्गच्छते ॥

(२) शङ्कर भा० १, ३, २८॥ (३) उ० मी० १, ३, ३०॥

ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते 'वनस्पतयः सत्रमासत' 'सर्पाः सत्रमासत' इति। तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वे ऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्टानं संभवति। अतो'जरद्गवो गायति मद्रकाणि'इत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति—

'कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः *समत्वात्'। (पू० मी० १।१।३२) ॥

यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्। साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। श्रूयते तु विनियोगः। 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति। न चेतदुन्मत्तवाक्यसदृशं। लौकिकविधिवाक्यवद्भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात्। लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदितिविधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेत्। वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशम्। तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात्। 'यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायविद आहुः। ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यम्। वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यम्। सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते। अचेतना अविद्वांसो ऽपि सत्रमनुष्ठितवंतः किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः। चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलंभेन पराहतिं समुच्चिनोति। तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम्॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ—(जै० न्या० १, १, ८)

---

* मीमांसा पुस्तकेतु ' संबन्धात् ' इति पाठः।

'पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥
समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।
तत्कर्त्रनुपलंभेन स्यात्ततो ऽपौरुषेयता' ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितम्- '[1] शास्त्रयोनित्वात्' इति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बाढम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितम् '[2] अत एव च नित्यत्वम्' इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः – '[3] वाचा विरूपनित्यया' इति श्रुतिः । 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' इति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तम् । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति—(जै० न्या० २, १, ७,)

'अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणम् ।
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।
ते ऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुंजते ॥

---

(१) उ० मी० १, १, ३ ॥ (२) उ० मी० १, ३, २९ (३) ऋ० वे० ८, ७५, ६ ॥

आधान इदमाम्नायते – 'अहे[1] बुध्निय मंत्रं मे गोपाय' इति । तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते 'वसंताय[2] कपिंजलानालभते' इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् 'असिपदांतो मंत्रः' 'उत्तमपुरुषांतो मंत्रः' इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरितिचेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्टानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । 'उरु[3] प्रथस्व' इत्यादयोऽनुष्टानस्मारकाः ॥ 'अग्निमीळे[4] पुरोहितम्' इत्यादयः स्तुतिरूपाः । 'इषे त्वा'इत्यादयस्त्वांताः । 'अग्न आ याहि वीतये'इत्यादय आमंत्रणोपेताः । 'अग्नीदग्नीन्विहर' इत्यादयः प्रैषरूपाः । 'अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्' इत्यादयो विचाररूपाः । 'अंबे अंबिके *अंबालिके न मा नयति कश्चन' इत्यादयः परिदेवनरूपाः । 'पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः' इत्यादयःप्रश्नरूपाः । †'इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्याः'इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

---

(१) तै०ब्रा०१,२,१,२६ । (२) वा सं० २४, २० । (३) तै० सं० १, १, ८ । (४) ऋ० वे० १, १, १ । (५) वा०सं०१,१,(६) सा०वे०१,१, (७) तै०ब्रा०२,८,९ (४) तै०सं०७,४,१९,१, (८) तै०सं०७,४,१८,२ (९) तै०सं०७,४,१८,२ (१०) तै०ब्रा०१,७,१,१, ।

---

* मैक्स,पुस्तके 'अम्बाल्यम्बिके' इतिपाठः †मैक्सपुस्तके राजाराम पुस्तके च 'वेदिमाहुःपरमंतं पृथिव्याः' इतिपाठः

'ऋषयो ऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्त्वशः।
लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चितः'॥

तस्मादभियुक्तानां मंत्रो ऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति—(जै० न्या० २,१,८,).

'नास्त्येतद्ब्राह्मणे ऽन्यत्र लक्षणं विद्यते ऽथवा।
नास्तीयंतो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥
मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः।
अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम्'॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते—'एतद्ब्राह्मणान्येव पंचहवींषि' इति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः। वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तो मंत्रभाग एकः। भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि—

'हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना॥

'तेन ह्यन्नं क्रियत' इति हेतुः। 'तद्दध्नो दधित्वम्'[१] इति निर्वचनम्। 'अमेध्या वै माषा'[२] इति निंदा। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा'[३] इति प्रशंसा। 'तद्व्यचिकित्सज्जुहवानी मा हौषाम्'[४] इति संशयः। 'यजमानेन संमितौदुंबरी[५] भवति' इति विधिः। 'माषानेव मह्यं पचंति'[६] इति परकृतिः। 'पुरा ब्राह्मणा अभैषुः' इति पुराकल्पः। 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्'[७] इति विशेषावधारणकल्पना। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

---

(१) तै० सं० २,५,३,४, (२) तै० सं० ५,१,८,१, (३) तै० सं० ३,४,३,२ (४) तै० सं० ६,५,९,१, (५) तै० सं० ६,२,१०,३, (६) तै० सं० १,५,७ (७) तै० सं० २,३,१,२,१,।

न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। 'इंद्रवो[1] वामुशंति हि' इति हेतुः। 'उदानिषुर्मही[2]रिति तस्मादुदकमुच्यते' इति निर्वचनम्। 'मोघमन्नं[3] विंदते अप्रचेता' इति निंदा 'अग्निर्मूर्धा[4] दिवः ककुत्' इति प्रशंसा। 'अधः[5] स्विदासीदुपरि स्विदासीत्' इति संशयः। 'वसंताय कपिंजलानालभत' इति विधिः। 'सहस्रमयुता[6] ददत्' इति परकृतिः। 'यज्ञेन[7] यज्ञमयजंत देवाः' इति पुराकल्पः॥ इति करणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्। न। 'इत्यददा इत्ययजथा इत्य पच इति ब्राह्मणो गायेद्'इत्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः॥

इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। 'राजा[8] चिद्यं भगं भक्षीत्याह*' 'यो वा रक्षाः[9] शुचिरस्मीत्याह' इत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तेः।

आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमितिचेत्। न। †यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः।

तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः—

मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति। तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास—

---

(१) ऋ० वे० १, २, ४, (२) अथ० ३, १३, ४, (३) ऋ० वे० १०, ११ (४) ऋ० वे० ८, ४४, १६, (५) ऋ० वे० १०, ७, ६, १२६, ५, (६) ऋ०वे० ८,२१,१८, (७) ऋ०वे० १, १६४, ५, (८) ऋ०वे० ७,४१,२० (९) ऋ०वे०७,१०४,१६।

---

*मैक्षपुस्तके 'यो मायातुं यातुधानेत्याह' इत्यप्यत्र दृश्यते॥

†ऋ०वे०१०,१०,

'तच्चोदकेषु मंत्राख्या' (पू०मी०२,१,३२) ॥

'शेषे ब्राह्मणशब्दः,(पू० मी० २, १, ३३,) ॥

*तस्मिन्वेदे केषुचिदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते–'मंत्रानधीमहे' इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायंते – 'यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीः'[१]इति। मैवम् । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । 'देवासुराः संयत्ता आसन्'[२] इत्यादय इतिहासाः । 'इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीत्'[३]इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायत – 'इति मंत्राः कल्पः—अत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत्'[४] इति ॥ अग्निचयने 'यमगाथाभिः परिगायति'[५] इति विहिता मंत्रविशेषा गाथा ॥ मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावान्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितम् ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः[६]—

नर्क्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।

---

*मैक्स पुस्तके 'तच्चोदकेषु तद्विधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति' इतिपाठः

---

(१) तै० आ० २, २ । (२) तै० सं० ५, ३, ११, १, । (३) तै० ब्रा० २, २, ९, १ । (४) तै० आ० १, ३१, २ । (५) तै० सं० ५, १, ८, २, । (६) जै० न्या० २, १, १० ॥

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः' ॥

इदमाम्नायते– 'अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः', ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः। त्रिविदां संबंधिनो ऽध्येतारस्त्रैविदाः। ते च यं मंत्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः। सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्धेरृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च संकीर्णम्। 'देवो वः[1] सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः' इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः। न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति, तद्ब्राह्मणे 'सावित्र्यर्चा'[2] इत्यृक्त्वेन व्यवहृतत्वात्। 'एतत्साम[3] गायन्नास्ते' इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतम्। 'अक्षितमस्यच्युतमसि[4] प्राणसंशितमसि' इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि। तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायंते। तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्। न। पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्। *पादेनार्द्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्रा: ऋचः। गीतिरूपा मंत्राः सामानि। वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मंत्रा यजूंषि। इत्युक्ते न क्वापि संकरः॥

तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितम्–

'तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' (पू० मी० २,१, ३५) ॥

'गीतिषु सामाख्या' (पू० मी० २, १, ३६) ॥

'शेषे यजुःशब्दः' (पू० मी० २, १, ३७) ॥

---

(१) तै० सं० १, १, ५, १, (२) तै० ब्रा० ३,२,५,३, (३) तै० आ० ६, १०, ५,। (४) छां० उ० ३, १७, ६ ॥

---

* मैक्स० पुस्तके 'पादेनार्थेन' इति पाठः ॥

इति। एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नम्॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यम्। तथा च याज्ञवल्क्यः *स्मरति –'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्' इति। एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदो ऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः। तच्चाध्ययनं न काम्यं किं तु नित्यम्। अत एव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम् –

'वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातात्'।

पातित्यं चैवमाम्नायते—

'अपहतपाप्मा[1] स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्—

‡तं यो ऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके' तदेषाभ्युक्ता—

यस्तित्याज[2] सचिविदं सखायं।

न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।

यदीं शृणोत्यलकं शृणोति।

नहि प्रवेद सुकृतस्य पंथाम्॥

तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्य' इति। अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सचिविद्वेदः†। बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनम्। तदप्याम्नायते –

'यं यं क्रतुमधीते[3] तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति' इति॥

---

(१) तै॰ आ॰ २, १५, (२) ऋ॰ वे॰ १०, मं॰ सू॰ १, मं ६, (३) तै॰ आ॰ २, १५॥

---

*मनुः ३, २॥ ‡मैक्सपुस्तके 'तं योऽनूत्सृज'–इति पाठः †मैक्स पुस्तके—'सखिविद्वेद' इति पाठः॥

यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात्तदीयफलमपि संपद्यते। ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति। फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम्। सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिंदानृतकलहादिहेतुं लौकिकीं वार्त्तां सर्वोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः। अत एवाम्नायते—

'नानुध्यायान्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्'[१]।

यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति, तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः।

स्मृतिरपि—

'यो[२]ऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः'॥

एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि।

नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत्। बाढम्। अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयंति। मतांतरानुसारिणस्तु प्रभाकरादयो ऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्यो ऽध्ययन†नविज्ञानं वर्णयंति। यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः, सर्वथाप्युपनीतैरध्ये-

(१) शत० ब्रा० १४, ७, २, २३, (२) मनु० २, श्र० १६८,

† मैक्स पुस्तके 'अध्ययनविधिज्ञानं' इति पाठः।

तथ्य एव वेदः। तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितम्। तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः –

'अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति——

'अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वात्'।

दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगन्तव्यम्।

अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत् तत्राह—

'घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वा'।

ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयम्। ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छंति तैर्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः॥

दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह—

'अयुक्ते संस्कारप्राप्ती'।

संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्क्रतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयम पुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः॥

स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह—

'अन्यांगं नार्थप्रमापकम्'।

अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह—

'अध्ययनवाक्यमनन्यांगम्'।

नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्यत इत्यत आह—

'सक्तुवत्करणपरिणामः'।

सक्तून् जुहोतीत्यत्र कर्म*कारकत्वेन प्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमाने† होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः। एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात्स्वाध्यायेनाधीयोतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः॥

इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति—

'दृष्टे तु नादृष्टम्'।

किं तद्दृष्टफलमिति तदाह—

'दृष्टौ प्राप्तिसंस्कारौ'।

अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह—

'प्राप्तग्रार्थबोधः'।

जायत इति शेषः॥

न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शंकनीयम्। अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह—

'‡विधिनिष्पत्त्याः'।

यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति, तत्राह—

---

*मैक्स० ग्रन्थे 'कर्मत्वेन' इति पाठः। †मैक्सग्रन्थे 'प्रतीयमानेपि' इति पाठः ‡मैक्स० ग्रंथे 'विधिर्नियत्या' इति पाठः।

'संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानात्'।

क्रतुविधयो† विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुंजते। अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति। अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः॥

ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः। स च न स्वाध्यायगतः। तव्यप्रत्ययेन ‡स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात्। ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति, तत्राह—

'तव्यः कर्मगादृष्टवाची'।

अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य *स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति। अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः॥

यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति, तदसत्। यतो मन्त्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते। इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टम्। तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह—

'स्वतंत्रादृष्टाशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यते'।

सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत्राह—

---

†मैक्सग्रन्थे 'क्रतुविधयो हि' इति। ‡मैक्स० पुस्तके 'स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तापूर्वाभिधानात्' इति पाठः। *मैक्स० ग्रंथे 'स्वाध्यायस्य' इति नास्ति।

'यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायः' ।

सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तद्युक्तं-प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति--

'वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरू विधेः पुमर्थावसानात्' ।

सर्वत्र पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थ-निश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरू मन्येते ॥

ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशंक्य तथा सति तन्सिद्धये सो ऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्प-यिष्यतीत्याह—

'स विचारमाक्षिपेत्' ।

ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इतिसर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्स्यतीत्यत आह--

'अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवत्' ।

'व्रीहीनवहंति' इत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अधात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुशल-घाता*दवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेप तद्वत्प्रकृते ऽप्यवगंतव्यम् ॥

ननु वेदमात्राध्यायिनो ऽर्थावबोधानुदये ऽपि व्याकरणाद्यङ्गसहित-वेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्या-शंक्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह—

---

*मैक्स० ग्रन्थे 'सकृन्मुशलघातमात्रात्' इति पाठः

'सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारोऽ* ऽर्थविरोधापनुत्'।

सिद्धांतयति –

'प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदंतः'।

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयो ऽपि पुरुषैरर्थ्यंते, तथा फलवदर्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानो ऽवगंतव्यः ॥

नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थावबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह –

'फलवद्बोधांतत्वे ऽध्ययनाकार्त्स्न्यम्'।

बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानम्। तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात्। न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनम्। तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ॥

स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह –

'कार्त्स्न्यप्राप्तिर्जपार्था'।

न चाबोधकत्वे ऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शंकनीयम्। प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् ॥

लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह –

'लोकवन्नैजो बोधः'।

ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभो ऽधिकारी स्यादित्याशंक्य प्राप्तिपक्षे ऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्ष-

---

*मैक्स० ग्रन्थे० 'विचारो विरोधापनुत्' इति ।

ब्राह्मणो ऽधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति –

' सो ऽकाम्यः प्राग्बोधग्रभानाभानयोः ' ।

बोधस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक्संध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव सो ऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामनानियमात् ।

ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतो ऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तैवेत्याशंक्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह –

' उद्देशायोगात् ' ।

अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यात् । न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥

नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशंक्योपक्रमादिलिंगगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह –

' *तात्पर्यशब्दात् ' ।

तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादितिचेत् । न । पुरुषसंबंधकृतदोषाख्यप्रतिबंधपरिहारार्थत्वादित्याह –

' उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोके ' ।

नन्वध्ययनविधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावादित्याशंक्याह –

---

* मैक्स० ग्रन्थे ' तात्पर्यं शब्दात् ' इति पाठः ।

'विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यते' ।

क्रतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्ना विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयंति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वात्क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥

नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रे ऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्यो ऽस्मन्मते ऽपि सम इत्याह

'अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्य' ।

यतो ऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ।

द्वितीयो ऽनिष्ट इत्याह–

'ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैव' ।

नित्यो ऽनुषंग इति ।

ननूक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वे ऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवम् । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति तद्विधिः । तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो[१] यास्क एवमुदाजहार–'अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च–

---

[१] निरु० १, १८ ।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभू-
दधीत्य वेदं न विजानाति यो ऽर्थम् ।

यो ऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये यो ऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते। इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते । यो वेदार्थं जानाति सो ऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः—'तदेषाभ्युक्ता ये अर्वाङुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदंति। सर्वेऽग्निं द्वितीयं च हंसमिति । यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवेदिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति'[1] इति । वेदं विद्वानर्थाभिज्ञःपुरुषः । स च द्विविधः—अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः, पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पण्डितंमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयंति ते सर्वे ऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयंति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति । हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।

---

(१) तै० आ० २, १५ ॥

अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातम्[१]—'अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति' इति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किं तु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसंति । ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यात् । न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्र* मंत्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदये ऽवस्थिता अयं नमस्कर्ता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शंकनीयम् । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा 'वेदमधीयानम्' इत्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वये ऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते ।

यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सो ऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टांतः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेंधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थम् । तथा केवलपाठकस्य व्रात्यत्वं न भवतीत्येतावदेव । न त्वनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति ।

किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते । लोके ऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततो ऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किं च यद्वेदवाक्यमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथाग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् ।

(१) तै० आ० अ० २ ।

*मैसू० ग्रंथे 'तत्तन्मंत्र०' इतिपाठः ।

अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनम्। तथा चोक्तम्—

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता'॥

अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः।

किं चात्र यास्केन काचिदन्याप्यृगुदाहृता[1]—

'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-
मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः'॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति। 'अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम्' इति। अस्यायमर्थः—यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मंत्रो ब्रूते। एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति। एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात्। 'वायुमेव[2] स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति'। 'आदित्यानेव[3] स्वेन भागधेयेनोपधावति त एवैनं भूतिं गमयंति' इत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात्। अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक्छृणोति। 'यावतो ऽश्वान्प्रति गृह्णीयात्तावतो[4] वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति। अत्र व्याकरण-

(१) निरु० १, १९। (२) तै० सं० २, १, १, १। (३) तै० सं० २, ३, १। (४) तै० सं० २, ३, १२,१

मात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां[1] तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ।

तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति —'अप्येकस्मै तन्वं वि सस्र इति स्व-मात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा' इति । अस्याय-मर्थः—अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यंगैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्य-व्याख्यानम् । वेदार्थप्रकाशनक्षमं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति ।

चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति—'उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः । ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः । कामय-माना ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा' इति । अस्यायमर्थः—उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यन्ये गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः का-मयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किं च तयोक्तं अर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्या-स्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ।

पुनरप्यृगंतरं यास्क[2] उदाजहार—'तस्योत्तरा भूयसे निर्व-चनाय ।

(१) पू० मी० ३, ४, ३० । (२) निरु० १, २० ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहु-
र्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।
अधेन्वा चरति मायैयैष वाचं
शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्' ॥

अयमर्थः—पूर्वोदाहृताया 'उत त्वः पश्यन्' इत्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेवाम्नाता काचिदृक्तस्य पूर्वोक्तमंत्रस्यार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते-अपि चेकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयंति । 'सखिविदं सखायम्' इति मंत्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्ये ऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न के ऽपि प्राप्नुवंति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान्भवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वार फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । '[1] तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः । 'यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति' इति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका

---

(१) बृ० उ० ४, ४, २२ ॥

क्षीरस्य दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते। पाठमंत्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः। अत एवासौ मायाकपटरूपा। ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात्। तया मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः। इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वात्। 'यच्च स्तूयते तद्विधीयते' इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः।

किं च नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टिफलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाम्नायते—'[1] यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः। एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति। य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद' इति। अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते। अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः।

ननु 'विद्याप्रशंसा'[2] इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत्। अस्तु नाम। विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात्। दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते। '[3]सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते' इति। एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—

'इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसो ऽन्यपरत्वतः।
यथावस्त्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता॥
इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा।
न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथा'॥

---

(१) तै० ब्रा० ३, १, ४, १। (२) पू० मी० १, २, १५ (३) तै० सं० २, २, ५, ४।

न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंकनीयम् । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् ।

उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रम्—

'फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

सारतो वा फलविशेषः स्यात्' । (पू० मी० १, २, १७)

एतच्चास्माभिः '[1]तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इत्युदाहरणेन व्याख्यातम् ।

छंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहिते ऽनुष्ठाने फलातिशयमामनंति—'[2]तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवंवेदयश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरंभवति' इति । यद्यप्यंगावबोधोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता । तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ।

कुतस्त्वैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तावांस्त्वैषो ऽत्र प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे । किं तु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनंति—'[3]तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाच' इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यंते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं-

(१) छां० उ० १, १, १०, (२) शत० ब्रा० १४, ७, २, ३, (३) तै० सं० ५, ३, १२ ॥

न स्यात्। अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते। वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मं ब्रह्मणी विषयः। तयोरनन्यलभ्यत्वात्। तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितम्—'धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये' इति। जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्भिरभिहितम्। चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम्[१] 'प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलंभनत्वात्' इति। अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्स्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति। उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेंद्रियैरवगम्यते। अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते। लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति। सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत्। बाढम्। अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते। ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणम्।

वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्—'शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय' इति। श्रुतिश्च भवति—'नावेदवि[२]न्मनुते तं बृहंतम्' इति। तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता—'रूपलिंगादिराहित्यान्नास्य मानांतरयोग्यता' इति। तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम्॥

तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनम्। न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शंकनीयम्। धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात्। 'धर्मो[३] विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पंति। धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं

(१) पू॰ मी॰ १, १, ४। (२) तै॰ ब्रा॰ ३, १२, ९। (३) तै॰ आ॰ १०। ६३॥७

प्रतिष्ठितम्। तस्माद्धर्मं परमं वदंति' इति। उद्दंडस्य राज्ञो नियामकत्वाद्विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः। तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनंति—'तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंसते। धर्मेण यथैव राज्ञैवम्' इति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं'। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'। 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि श्रुतिषु धर्मब्रह्मज्ञानयुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः। तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी। सच त्रैवर्णिकः पुरुषः। स्त्री*शूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयना-

(१) शत० ब्रा० १४, ४, २, २६। (२) तै० आ० ८, १। (३) छां० उ० ७, १, ३।

*पूर्व मीमांसायां (अ० ६ पा० १ अ० ७) उत्तरमीमांसायां (अ० १ पा० ३ अ० १०) च शूद्रस्यैव वेदाध्ययनानधिकारो दर्शितः, नतु स्त्रीणाम्।

अतस्तासां पतिसमानाधिकारत्वमेव। अत एव— (जै०न्या० अ० ६ पा० १, अ० ४,)।

"स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुंलिङ्गेन तदीरणात्।
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम्॥
अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः।
यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्नतु॥

'स्वर्गकामो यजेत' इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति। न च ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितम्—इति वाच्यम्, एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्। प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहवद्विवक्षितं पुंलिङ्गम्। इति प्राप्ते—

ब्रूमः—

अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः। कुतः पुंल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्

भावेनाध्ययनराहित्यादेवेदेऽधिकारः प्रतिषिद्धः। धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते†। तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः।

†मैसू० पुस्तके 'उत्पद्यते' इतिपाठः।

नह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम्। किन्तूद्देश्यगतत्वम्। इहापि 'यः स्वर्गकामः स यजेत' इतिवचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसङ्ख्यावद्गतत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम्। नच—प्रकृत्यर्थो लिङ्गम्।

किन्तु—स्त्रीलिङ्गं तावट्टाबादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते। पुंलिङ्गं तु 'वृक्षान्' इत्यस्मिन् द्वितीयाबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते। एवम् 'कुलम्' इत्यस्मिन् प्रथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः। तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अप्यधिकारः।'' ॥

''अथ च—विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिभिरुत्तमलोकसंभवात्। अत एव हारीतेनोक्तम्—''द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्य्या''—इति। वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य्य, इति। मैवं। तस्य कल्पान्तरविषयत्वात्।

तथाच यमः—

'पुराकल्पे कुमा(तुना)रीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं* तथा॥

*बहुषु पुस्तकेषु 'सावित्रीवचनम्' इतिपाठो दृश्यते स तु प्रामादिकः, यतः—

''मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुञ्जानाधःशयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवति'' (अ० २० ख० ५) इति वसिष्ठस्मृतौ तत्तत्प्रायश्चित्तार्थं स्त्रीणामपिगायत्रीजपहोमविधानस्यान्यथानुपपत्त्या गायत्रीवचनस्यावश्य-

संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तंताम् ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथर्वणिका आमनंति-"द्वे[४] विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति ॥ साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वम् ।

(४) मु० उ० १, १, ४ ।

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते' ॥
वर्जयेदजिनंचीरं जटाधारणमेवच" ।
(पराशर—माधव २ अ०-आ० का० —पृ० ४८५) ।

इतिस्वोक्तिद्वयं संगच्छते । तस्मान्निश्चीयते स्त्रीपदमत्र केनचिन्महात्मना प्रक्षिप्तम् ॥ एतदधिकरणानुसारेण सर्वेषु यागेषु स्त्रिया अधिकारप्राप्तौवेदाध्ययनमन्तरा तदनुपपत्त्या 'अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्यत्रापि तस्या अधिकारित्वसिद्धौ का हानिः । उत्तराधिकरणेन (६ । १ । ५) दंपत्योः सहैवाधिकारो बोधितो न तु पृथक् । तेन पत्यौ जीवति तस्या अप्राधानत्वात्स्वातंत्र्यं नास्तीत्येव सूचितमिति त्वन्यत् ॥

कत्वात् । तस्मात् सावित्र्या वाचनं इतिपाठस्यैव प्रामाणिकत्वे 'अध्यापनं' 'वाचनं' इत्युभयत्रापि णिजर्थभूतप्रयोजकत्वस्या स्मन्कल्पे निषेधेऽपि धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपप्रयोज्यत्वस्य निषेधे मानाभावः ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनंति—'शीक्षां[1] व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय' इति । वर्णो ऽकारादिः । स चांगभूतशिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः—

'त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा[2] वर्णाः संभवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा' ॥

इत्यादिना ।

स्वर उदात्तादिः । सो ऽपि तत्रोक्तः—

'उदात्तश्चानुदात्तश्च[3] स्वरितश्च स्वरास्त्रयः' ।

मात्रा ह्रस्वादिः । सापि तत्रोक्ता—

'ह्रस्वो[4] दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि' ।

बलं स्थानप्रयत्नौ । तत्र 'अष्टौ[5] स्थानानि वर्णानाम्' इत्यादिना स्थानमुक्तम् 'अचो[6] ऽस्पृष्टा यणस्त्वीषद्'इत्यादिना प्रयत्न उक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिद्रुतातिविलंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । 'गीती[7] शीघ्री शिरःकंपी' इत्यादिना 'उपांशु[8] दष्टं त्वरितम्' इत्यादिना दोषा उक्ताः । 'माधुर्यमक्षरव्यक्तिः'[9] इत्यादिना गुणा उक्ताः । संतानः संहिता । 'वायवायाहि' इत्यत्रावादेशः, 'इन्द्राग्नी आगतम्' इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः—

'मंत्रो[10] हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधात्' ॥

---

(१) तै० आ० ७, २ । (२) शि० ३ । (३) शि० ११ । (४) शि० ११ । (५) १३ । (६) शि० ३२ । (७) शि० ३२ । (८) शि० ३५ (९) शि० ३३ । (१०) शि० ५२ ॥

'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व'[1] इत्यस्मिन्मंत्र इंद्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्विवक्षिते ऽर्थे तत्पुरुषसमासे 'समासस्य'[2] इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यम्। आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः। तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वादिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः। तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथो ऽपेक्षितः।

कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तंबबौधायनादिसूत्रम्। कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो ऽत्रेति व्युत्पत्तेः।

नन्वाश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः, किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य। नाद्यः। 'दर्शपूर्णमासौ[3] तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' इत्येवं तेनोपक्रांतत्वात्। न हि 'अग्निमीळे'[4] इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः। 'आग्ना* वैष्णवमेकादशकपालं[5] पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयायाम्' इत्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात्।

अत्रोच्यते—मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण। ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः—'यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं[6] यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ' इति। सो ऽयं ब्रह्मयज्ञजपो ऽग्निमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः। तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते। तथाश्विने †संपत्स्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते —'तथा[7] रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते। यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत' इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारा-

(१) तै० सं० २, ४, १२, १। (२) अष्टाध्या० ६, १, २२३। (३) आ० १, १, ३। (४) ऋ० वे० १, १, १। (५) ऐ० ब्रा० १, १। (७) तै० आ० २, १६। (८) तै० आ० २, १०, ६।

*मैक्स० ग्रन्थे—'आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयमेकादशकपालम्' इति पाठः। †मैक्स० ग्रन्थे 'शस्यमाने' इतिपाठः॥

यणं विहितम्। इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः।

विशेषविनियोगं तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिलिंगवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति। अतो मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः॥

'इषेत्वा' इत्यादिमंत्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः॥ यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम्। अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति॥

तर्हि 'प्र वो वाजा' इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामिव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु। 'नमः प्रवक्त्र'[1] इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यंत इति चेत्। नायं दोषः। शाखांतरसमाम्नातानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात्। सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः। तस्माच्छिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः।

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते। तथा चैंद्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते—'वाग्वै पराच्यव्याकृता वदत्ते देवा इंद्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सो ऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति॥ तस्मादैंद्रवायवः सह गृह्यते। तामिंद्रो मध्यतो ऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत'[2] इति। 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिवाक्पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सत्यव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारि-

(१) आ१, २। (२) तै० सं० ६, ४, ७, ३।

ग्यन्यरहितासीत्। तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत्। तस्मादियं वागिदानीमपि पाणि-न्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः।

तस्यैतस्य व्याकरणस्य (प्रयोजनविशेषो *वररुचिना वार्तिके दर्शि-तः—) 'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्' इति। एतानि रक्षादिप्रयोज-नानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये[1] पतंजलिना स्पष्टीकृतानि॥ 'रक्षा-र्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्प-रिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति॥ ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिंगैर्नच सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन यथा-यथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम्। त-स्मादध्येयं व्याकरणम्॥ आगमः खल्वपि 'ब्राह्मणेन निष्कारणोधर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति। प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो

---

(१) महा भा० आ० १।

---

* "इतः पूर्वं तु सवार्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम्" इति "सिद्धे शब्दार्थसंबंधे' इतिवार्तिकव्याख्यावसरे भाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशोक्त्यायं ग्रन्थो भाष्य-कारस्यैवेति निश्चीयते। अत एव भाष्यकृता सिद्धपदस्यैव ग्रन्थारम्भे मङ्ग-लार्थत्वं स्थापितम्। भट्टोजिदीक्षितेनापि समासकौमुद्यामुक्तवाक्यस्य भाष्यीयत्वमेवोक्तम्। भाष्यकृतामेषेव शैली यत् स्वयं सूत्ररूपतयोक्तमेव व्याख्यायते। अत एव 'सूत्रपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' इति गुरुसंप्रदायाकर्णितवाक्यं संगच्छते। तस्मादत्र केनचित्संप्रदायान-धीतभाष्येणैवं शोधितमिति प्रतीयते इति बोध्यम्॥

यत्नः फलवान्भवति ॥ लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इंद्रश्चाध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अद्यत्वे[†] पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठंति—'स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत' इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषंति यस्याः सा स्थूलपृषती । किं वा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतो ऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति ॥

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुंक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वंति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण ॥ ते ऽसुराः । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

दुष्टः शब्दः—

'दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥
दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

यदधीतम्—

'यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्' ॥
अविज्ञातार्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥

[†] मैक्स० ग्रन्थे 'अद्यतु' इतिदृश्यते ।

यस्तु प्रयुंक्ते—

'यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले।
सो ऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः॥

कः। वाग्योगविदेव। यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञाने ऽप्यधर्मः प्राप्नोति। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दाः। अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः। यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणी गोपोतलिकेत्येवमादयः। अथ यो ऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम्। विषम उपन्यासः। नात्यंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सो ऽपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं तर्हि कः। अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगविज्ज्ञानं तस्य शरणम्॥

अविद्वांसः—

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्॥

स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्॥

विभक्तिं कुर्वंति—

याज्ञिकाः पठंतिः—प्रयाजाः सविभक्तिका कार्या इति।

नचांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाःशक्याः कर्तुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्॥

यो वा इमाम्—

यो वा इमां पदशः स्वरशो ऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति॥

श्चार्त्विजीनाः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम् ॥

चत्वारि—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥

(ऋ० वेद ४, ५८, ३)

चत्वारि शृङ्गा चत्वारि पदजातानि। नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः। द्वे शीर्षे, सुपस्तिङश्च। सप्त हस्तासः। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः। उरसि कंठे शिरसि। वृषभो वर्षणात्कामानाम्। रोरवीति। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेश। महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्॥

अथवा चत्वारि—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥

(ऋ० वे० १, १६४, ४५)

ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति न चेष्टंते। तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥

उत त्वः—

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

(ऋ० वे० १०, ७१, ४)

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम्। अविद्वांसमाहार्धम्। त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणम्॥

सक्तुमिव—

सक्तुमिव तितउना पुनंतो,यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानतेभद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥

(ऋ०वे०१०,७१, २)

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति। कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति। तितउ परिपवनं भवति। ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीराः प्रज्ञानवंतो ध्यानवंतः। मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते। सायुज्यानि जानते। क एष दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः के पुनस्ते। वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां वाचि निहिताधि वाचि। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति*॥

सारस्वतीम्—

आहिताग्निरपशब्दं प्रयुंजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति।

प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्॥

---

*मैक्स ग्रन्थे ' लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात् परिवृढा भवति ' इत्यपि दृश्यते।

दशम्यां पुत्रस्य—

दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठांतं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्धितांतमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ॥

सुदेवो असि—

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः ।
अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ ऋ० वे० ८,६८,१२

सप्त सिंधवः । सप्त विभक्तयः । काकुर्जिह्वा । सास्मिन्विद्यत इति काकुदं तालु । *ऊर्मिः सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति' ॥ एवं 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ।

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । 'गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमा' इत्यारभ्य 'वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः' इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावंति पृथिवीनामान्येतावंति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तम् त्रिकांडम् । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् —

'आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।
तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥
गोराद्यपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतम् ।
जहाद्युल्बसृबीसांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।

---

* मैक्स ग्रंथे० 'ऊर्मिः' इति नास्ति ।

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यंतः चितिगतो गणः ॥
वाय्वादयो भगांताः स्युरंतरिक्षस्य देवताः।
सूर्यादिदेवपत्न्यंता द्युस्थाना देवता इति' ।
गौरादिदेवपत्न्यंतं समाम्नायमधीयते' ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः। तादृशेष्वमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात्। एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य नैघंटुकत्वम्। तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः। तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि। द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि। तृतीये तदुभयद्रव्यगत*बहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि।

निगमशब्दो वेदवाची। यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येव वेदवाक्यानामवतारितत्वात्। तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य नैगमत्वम्।

पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवत्वं विस्पष्टम्।

पंचाध्यायरूपत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्। तद्व्याख्यानं च 'समाम्नायः समाम्नात' इत्यारभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति'इत्यंतैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे। तदपि निरुक्तमित्युच्यते। एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यंत इति व्युत्पत्तेः। तत्र हि चत्वारि पद जाता

*मैक्स ग्रन्थे तदुभय द्रव्यगत तनुबहुत्व० इति पाठः।

(१) निरुक्त १, ४।

नि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च' इति प्रतिज्ञाय 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति' इति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम्—'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायम्। नेंद्रं देवममंसत' इति प्रतिषेधार्थीय इति। 'दुर्मदासो न सुरायाम्' इत्युपमार्थीय इति च। तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन् ग्रन्थे ऽवगम्यते। एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यंते। न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शंकनीयम्। एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात्। 'तदाहुतीनामाहुतित्वम्' इति। 'तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षत'[1] इति। 'यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वम्' इति च। ग्रन्थकारो ऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति। केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति। अत एव ग्रन्थकार[3] आह—तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं च' इति। तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम्॥

तथा छंदोग्रन्थो ऽप्युपयुज्यते। छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्। 'तस्मात्सप्त चतुरुत्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाके ऽनूच्यंत' इति ह्याम्नातम्। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छंदांसि। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। ततोपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्। एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयो ऽवगंतव्याः। तथान्यत्रापि श्रूयते—'गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्। त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य। जगतीभिर्वैश्यस्य' इति। तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छंदोग्रन्थमंतरेण न

---

(१) ऐ० आ० २, ४, ३,। (२) तै० ब्रा० १, १, ३, ७। (३) निरु० १, १५।

सुविज्ञेयः। किं च यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति*गर्तं वा पात्यते †प्रमीयते वा पापीयान्भवति। तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्याद्' इति श्रूयते। तस्मात्त-द्वेदनाय छंदोग्रन्थ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे ऽभिहितम्—यज्ञकालार्थसि-द्धय इति। कालविशेषविधयश्च श्रूयंते। 'संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भृत्वा' इत्येवमादयः संवत्सरविधयः। 'वसंते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीत' इत्याद्या ऋतुविधयः। 'मासि मासि ‡सत्रपृष्ठान्युपयंति मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यंते' इत्याद्या मास-विधयः। 'यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्'इत्याद्याः पक्षविधयः। '(१)एकाष्टकायां दीक्षेरन्फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्' इत्याद्या-स्तिथिविधयः। 'प्रातर्जुहोति सायं जुहोति' इत्याद्याः प्रातःकालादि विधयः। (२)कृत्तिकास्वग्निमादधीत' इत्याद्या नक्षत्रविधयः। अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते।

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदांगत्वं शिक्षायामेव मुदीरितम्—

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पो ऽथ पठ्यते।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्या मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

---

* मेक्स० ग्रंथे 'गर्त्तं वा पद्यति' इति पाठः। †मैक्सग्र० प्रवामीयते इति दृश्यते। ‡मैक्स० ग्रन्थेमैक्स पुस्तके 'सत्र' इति नास्ति

---

(१) तै० सं० ७, ४, ८। १०। (२) तै० ब्र० १, १, २, १।

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' ॥ शि० ४१, ४२

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥'
'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति' ॥

इत्यन्यत्रापि स्मर्यते।

ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चंद्रनाचिकेत । द्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि। उपनिषदुक्ताश्च सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः—

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणम्' ॥

इति सृष्टादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्, तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते। पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगो ऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविषयः प्रपंचिताः। 'तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपंति'[1] इत्यादिकः संध्यावंदनविधिः। 'पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतायंत'[2] इत्यादिको महायज्ञविधिः। एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानिः उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तम्। एते

---

(१) तै० आ० २, २, २। (२) तै० आ० २, १०।

पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहितायाः विद्याया ग्रहणेऽधिका-रिविशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मंत्रैरुपदर्शितः । तांश्च मंत्रान् यास्क उदाजहार—

तत्रायं प्रथमो मंत्रः—

'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवे ऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमागत्यैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणे ऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि *मदुपदेष्टरि त्वयि च यो ऽसूयां करोति यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति यो ऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मा नं ब्रूयाः । तथा सति त्वद्धृदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयम् ।

अथ द्वितीयो मंत्रः—

'य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह' ॥

पूर्वस्मिन्मंत्र आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमो ऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यम् । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथम् । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थांतरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन्, अदुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धर्चमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किं च । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवत्व†जन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वाद-

*मैक्सग्रन्थे 'त्वदुपदेष्टरि' इतिपाठः । †मैक्सग्रन्थे 'देवजन्मनो इतिपाठः ।

(१) निरु० २,४ ।

मृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत। पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्य-शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात्।

अथ तृतीयो मंत्रः—

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्'॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहित-चिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियंत आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः। अनुभवयोग्या न भवंति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति। यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाञ्शिष्यांस्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति। फलप्रदं न भवतीत्यर्थः।

अथ चतुर्थो मंत्रः—

'यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्'॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः। किं च यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत्। तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय हे ब्रह्मन्वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः। इत्थं विद्या देवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या॥

तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते।

इत्युपोद्घातप्रकरणम्

श्रीः

प्रथमं मण्डलम्

प्रथमं सूक्तम्

[१]मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मण

अत्र केचिदाचचीरन्—न ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा भवितुमर्हति। कुतः पुराणेतिहाससंज्ञकत्वाद्वेदव्याख्यानादृष्टिभिरुक्तत्वात्कात्यायनभिन्नैर्ऋषिभिर्वेदसंज्ञायामस्वीकृतत्वान्मनुष्यबुद्धिरचितत्वाच्चेति ॥ अपरे तु—ब्राह्मणानां पुराणेतिहाससंज्ञायां मानाभावः। अथवा 'स्वीकृतायामप्युक्तसंज्ञायां किं नश्छिन्नम्—कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थविशेषस्य सत्यामपि कलशकुम्भाख्यायां घटनामधेयत्वमस्त्येव, 'वेदव्याख्यानत्वं' तेषां नैव वेदत्वबाधकं वेदव्याख्यानस्यापि वेदत्वात्। यथा 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यस्य व्याख्याया महाभाष्यत्वमस्त्येव। 'काव्यं यशसे' इति कारिकावृत्तेरपि तथैव काव्यप्रकाशत्वमेव। तथाच ग्रन्थकाराः प्रायः स्वयमेव सूत्रादिकं रचयित्वा तत्प्रतीकमादाय व्याख्यापयन्ति, न हि तत्रव्याख्यानतः सूत्रादिकस्य भेदः, अतो यदि व्याख्यानमपि भवेन्मंत्रस्य ब्राह्मणं तथापि वेदत्वे का क्षतिः। अत एव सूत्रस्य व्याकरणत्वसिद्धान्तेऽपि तद्व्याख्यानभूतभाष्यवृत्त्यादीनामपि व्याकरणत्वं सर्वैरेवाङ्गीक्रियते। अत एव त्रिमुनि व्याकरणमिति संगच्छते। ऋषि प्रोक्तत्वमपि मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोः समानमेव। अत एव 'तेन प्रोक्तम्' (पाणि० ४, ३, १०१) इति सूत्रभाष्यं, 'य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च' इति वात्स्यायनभाष्यं च संगच्छते। प्रायः सर्वैरेव ऋषिभिः कात्यायनवत् तेषां वेदसंज्ञा स्वीक्रियत

एव । सर्व एव ब्राह्मणवाक्यान्यु द्दिश्य 'वेदे यथा' इति लिखन्ति । तद्यथा मनुनापि—

'उदितेनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकीश्रुतिः' ॥

इत्य ऐतरेयादिब्राह्मणभागमात्रोपलभ्यमानस्योदितादिहोमस्य वेदप्रोक्तता दर्शिता ॥ अतएव 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति सूत्रे जैमिन्युक्त' शेषपदं संगच्छते । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इतिसूत्रेपि ब्राह्मणभागस्याम्नायपदेनोपादानं जैमिनिना कृतंच ।

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् (न्या० २ आ० १ सू० ६१)

एतत्सूत्रभाष्ये वात्स्यायनर्षिणा 'प्रमाणं शब्दो यथा लोके । विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः । ' इत्युपक्रम्य—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । (सू० ६२)

'विधिर्विधायकः । (सू० ६३)

'स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । (सू० ६४)

इति सूत्रत्रयं व्याख्याय—

'विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः' (सू० ६५)

एतस्य व्याख्याने 'यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वम् । एवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात् प्रमाणत्वं भवितु मर्हतीति' इत्यमुपसंहृतम् । तेन निश्चीयते ऋषिपुङ्गवस्यास्य 'मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम' एषैवेष्टिरिति । तेन 'कात्यायनभिन्नैर्ऋषिभि' रित्याद्यभिधानमार्षग्रन्थानवलोकनमूलकमेव ।

नैवास्ति ब्राह्मणेष्वपि मनुष्यबुद्धिरचितत्वं । मन्त्रवत् तत्रापि दृश्यत्वं ननु कृतकत्वम् प्रोच्यमानत्वंच । यथा लोकोपकारार्थं वेदाः प्रकाशिता-

स्तद्ब्राह्मणान्यपि । 'ऋषिर्दर्शनात्' नतुकर्तृत्वात् । यथा ते मन्त्रान्द्रष्टुस्तथार्थानपि ब्राह्मणरूपान् ॥

पुनरप्याग्रहग्रहग्रस्ताः पूर्वपक्षयन्ति—

'द्वितीया ब्राह्मणे' (पाणि० ४, ३, १०५ ।)

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (पाणि० २, ३, ६२)

'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (पाणि० ४, ३, १०५)

'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (पाणि० ४, २, ६६ ।)

इति सूत्रचतुष्टयेनुमीयते पाणिनिमुनेर्वेदसंज्ञातोब्राह्मणसंज्ञायाः पृथक्त्वमिष्टमन्यथा 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यतो ब्राह्मणपदानुवृत्त्यैव सिद्धे 'चतुर्थ्यर्थे' इति सूत्रे छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात्' । इति नैतत्संप्रदायाधीतसंस्कृतग्रन्थेषु शोभते । छन्दःपदस्य मंत्रब्राह्मणोभयवाचकत्वाद्ब्राह्मणपदाननुवृत्तौ मंत्रभागे प्रवृत्तिः कथं स्यात् । तस्मात् 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रं तु केवलं ब्राह्मणभाग एव प्रवर्तते; 'चतुर्थ्यर्थे' इति सूत्रं तु मन्त्रभागे ब्राह्मणभागे च, इति विषयभेदबोधनाय पृथगुपादानस्य न्याय्यत्वम् ।

'गुर्वध्ययनलब्धप्रतिभैस्तु ऋचि पदघटितसूत्राणां ऋक्ष्वेव प्रवृत्तिः, न यजुषि साम्नि वा, यजुषि पदघटितसूत्राणां यजुःष्वेव प्रवृत्तिः न साम्नि नाप्यृक्षु, 'यजुषि काठके' इति सूत्रं तु यजुःष्वपि कठकेष्वेव प्रवर्तते, नान्येषु यजुःष्वपि, एवमेव ब्राह्मणपदघटित सूत्रं केवलं ब्राह्मणेष्वेव प्रवर्तते न मन्त्रभागे, एवं मंत्रपदघटित सूत्रं मंत्रभाग एव प्रवर्तते न ब्राह्मणभागे. । छन्दःपदघटितसूत्रंतु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि प्रवर्तते । अत एव 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' 'अवे यजः' विजुपे छन्दसि' एवमष्टाध्यायीपाठस्य सर्वत्रोपलभ्यमानत्वात् पूर्वसूत्रमंत्रपदे सत्यपि छन्दःपदं सार्थकं भवति इतिमन्यते ॥ भवन्मते तु

मन्त्रछन्दसोः समानार्थकत्वे छन्दःपदं व्यर्थमेव स्यात्। 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यत्र छन्दःपदे नैव ब्राह्मणानामपि ग्रहणे ब्राह्मणपदोपादानं व्यर्थं स्यात् इत्यपि गुर्वनध्ययनाविक्षतबुद्धित्वद्योतनाय, गुर्वध्ययनविक्षतबुद्धिभिस्तु 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च' इत्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशेषवाचकपदसन्निधाने सामान्यवाचकपदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वाङ्गीकारेण निपातपदस्योपसर्गातिरिक्तपरत्वमिव छन्दःपदस्य ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वमङ्गीक्रियते। अतो न ब्राह्मणपदवैयर्थ्यम्। दृश्यते चान्यत्रापि पाणिनिमुनेरियं रीतिः। तथाहि 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रे कृञ्पदोपादानेन तनादिपदस्य कृञतिरिक्तपरत्वमङ्गीकृत्योभयोपादानम्। कृञ्पदस्य गणकार्यानित्यत्वज्ञापकता तु भाष्यादृष्टत्वादप्रमाणेव इति शेखरकृता स्पष्टीकृतम्। यथा वा 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' (पाणि० ३,३,१६१।) इत्यत्र प्रवर्तनात्वेन सर्वेषां साजात्येऽपि पृथगुपादानम्। तथाचोक्तम्—

'अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम्'॥

इति॥ तत्र न्यायस्तु—विशेषवाचकपदसंनिधाने सामान्यवाचकपदानां तद्विशेषातिरिक्तपरत्वम्'इत्येवाङ्गीक्रियते। तस्य व्युत्पादनं 'गामानय बलीवर्दं चानय' इत्यादौ लोक आश्रितस्य शास्त्रे स्मरणमेव। प्रपञ्चार्थमित्यस्य स्पष्टार्थतायै पुनरुक्तावपि 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते' इति भाष्योक्तरादोषाभावसूचनात्॥

यत्तु 'ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यादीनां संवादकथनमितिहासत्वं

मारण्यकांडसहितं व्याख्यातम्। अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मक संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः । स च अग्निमीळे इत्यारभ्य यथा वः सुस-

---

च दृश्यते अतो वेदभिन्नत्वमेव तेषाम्—इति गदनम्। तदप्यकिंचित्करम्। वेदेपि सुदासोवसिष्ठस्यवसिष्ठविश्वामित्रयोरन्येषां च संवादा सन्त्येव, इतिहासोपि यथा कौशिकस्य'कुशिकस्य सूनुः' इत्यादौ। मान्मत्र 'कुशिको नाम राजा बभूव' इत्यादियास्काचार्यकथनमेव ।

अपौरुषेयत्वंतू भयोः समानम्। स्मर्यमाणकर्तृकत्वाभावात् । एवं वा 'अरे अस्य महतो भूतस्य' शतपथः १४, ४, ४, १, इति कथनाच्च। एषोत्र राद्धान्तः। 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं' इति स्मृतिवचनान्निखिलवैदिकवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वमायातम्। तच्च 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति पूर्वमीमांसावचनेन न संगच्छते। यतो विधिवाक्येभ्य एव धर्मज्ञानमुदेति'अहरहः संध्यामुपासीत' 'स्वर्गकामो यजेत' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिभ्यः। विधेस्तु मन्त्रभागे सद्भाव एव न। अतो ब्राह्मणेभ्य एव धर्मज्ञानं शक्यम् ॥ अतः

'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः,

इत्यादौ श्रुतिपदं ब्राह्मणग्रन्थपरम् इति निश्चीयते । अत्रैकमत्यं बौद्धायन (मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः) आपस्तम्ब (मन्त्रब्राह्मणयो र्वेदनामधेयं) जैमिनि (मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः) प्रभृतीनाम् ॥

तथैव षड् गुरुशिष्यः सर्वानुक्रमणिकावृत्तिभूमिकायां—
'मन्त्रब्राह्मणयो राहु र्वेदशब्दं महर्षयः ॥
विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चच्यते ।
विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि' ॥
इत्थं समादधति ॥

हासति' इत्यंतो ऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुःषष्ट्यध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः। तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः। विशेषविनियोगस्तु तत्तत्क्रतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः। स च त्रिविधः सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति। तत्राग्निमील इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेयक्रतौ विनियुक्तम्। स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूचितः। अवानो अग्न इति षडग्निमीले ऽग्निं दूतमिति। तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः। 'सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे' इति परिभाषितत्वात्[1]। तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतोयाज्यात्वेन विनियोगः। स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः। साह्वान्विश्वा अभियुजो ऽग्निमीले पुरोहितमिति संयाज्ये इति॥ तत्र कृत्स्नपादग्रहणादृगित्यवगम्यते। 'ऋचं पादग्रहणे' इति परिभाषितत्वात्[2]। तथा संयाज्ये इत्युक्ते 'सौविष्टकृती प्रतीयात्' इति परिभाषितत्वात्[3] स्विष्टकृत्संबंधनिश्चयः। तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वम्। यद्यपि साह्वानित्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुस्मरणरूपः संस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशाध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः—

'पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता।
विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात्।
पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्। मैवम्। पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्याम-

---

(१) आ० १, १। (२) आ० १, १। (३) आ० २, १।

तरेणानुपपत्तेः। किं च। पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्ष-वचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते। तस्मात्समुच्चय इति।

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चम्—'अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्। विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः। ऋषी गताविति धातुः। 'सर्वधातुभ्यइन्' उ० ४। १७। 'इगुपधात् कित्'। उ० ४। ११९। वेदप्राप्त्यर्थं तपो ऽनुतिष्ठतःपुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत्। तथा च श्रूयते—'अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयो भवन्' इति—तै० आ० २। ९। तथा अतींद्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतोदर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते—

'युगांते ऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा'॥

ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

'अविदित्वा ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च।
यो ऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः'॥
'ऋषिच्छंदोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि।
अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्रकंटक उच्यते'॥

वेदनविधिश्च स्मर्यते—

'स्वरो वर्णो ऽक्षरं मात्रा विनियोगो ऽर्थ एव च।
मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे'॥

'अग्निम्' इत्यादिसूक्तस्य छंदो ऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं

तथापि परिभाषायामेवमुक्तम्—‘आदौ गायत्रं[1] प्राग्घिरण्यस्तूपाद्’ इति । अनु० १२ । १४ । हिरण्यस्तूपाख्य ऋषिर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते ततःप्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंदइत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधंवारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समाम्नायते—‘छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मणः’ इति । अथवा चीयमानाग्निसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनंति—‘प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविर्भूत्वातिष्ठत् । तं देवा बिभ्यतो नोपायन् । ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् । तच्छन्दसां छंदस्त्वम्’ इति तै० सं० ५ । ६ । ६ । १ । यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि छांदोग्योपनिषद्याम्नातम्—‘देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् । यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसां छंदस्त्वम्’ इति छां० उ० १ । ४ । २, ॥

तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः । एतदाम्नायते—‘दिवा वै नोभूदिति तद्देवानां देवत्वम्’ इति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः ।

प्रथममंडले प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्राद्यं नवर्चं सूक्तम् । अस्मिन्सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—‘मंडलादिष्वाग्नेयमैंद्रात्’ अनु० १२ । १२, इति ।

तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान् वेद पुरुष आह—

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

---

(१) अत्र चतुर्विंशत्यक्षरं छन्दः । अतोस्य ‘आर्षीगायत्री’ इति संज्ञा त्रिपाच्चेदम् । पादश्चास्याष्टाक्षराणि । ‘प्राग् यजुषामार्ष्य’ इति पिङ्ग० । २ । १६ । ‘गायत्र्या वसवः’ पिङ्ग० ३ । इत्युक्तत्वात् ।

प०—अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजम् । होतारं । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे स्तौमि। ईड स्तुतौ (धा २४। ८) इति धातुः। डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः* । मंत्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निम्। यज्ञस्य पुरोहितम्। यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति । तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितम्। पुनः कीदृशम्। देवं दानादिगुणयुक्तम्। होतारमृत्विजम् । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव। तथा च श्रूयते—'अग्निर्वै देवानां होता' ऐ० ब्रा० ३।१४ इति । पुनरपि कीदृशम्। रत्नधातमम् । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा।

अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति— 'अथातोऽनुक्रमिष्यामः। अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामः। अग्निः कस्मात्। अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविः । न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः । इतादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्। स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा । नीः परः । तस्यैषा भवति—अग्निमीळे' इति नि० ७, १४, । अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः

* मैक्स० पुस्तके राजाराम ग्रन्थेच तथाच पठ्यते अज्मध्यस्थ डकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः। अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथा क्रममिति' इत्यधिकम्।

प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरम्। देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः-एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च ब्राह्मणांतरम्—'अग्निः देवानां सेनानीः' इति। एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मणे आमनंति—अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्' इति मंत्रः ऐ० ब्रा०, १, ४, —'अग्निर्वै देवानामवम' इति ब्राह्मणम् ऐ० ब्रा० १, १, । तथा च तैत्तिरीया आमनंति—'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्' इति तै० ब्रा० २, ४, ३, ३, 'अग्निरवमो देवतानाम्' इति च। वाजसनेयिनस्त्वेवमामनंति—'स वा एषो ऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम' इति। यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। संनममानः सम्यक्स्वयमेव प्रह्वीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। स्थूलाष्ठीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्नि शब्दं निर्वक्ति। तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किं तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको निरुक्तकारोधातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते। इत इण्गतौ। इतिधातुः। धा० १४, ३६, अक्तो ऽञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगति षु। इति धातुः। धा० २९, २१, दग्धो दह भस्मीकरण इति धातुः धा० २३, २२,। नीतो णीञ् प्रापण इति धातुः, धा० २२, ५,। अग्निशब्दो ह्यकारगकारनीशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते। अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते। यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्धशब्दादगकारमादत्ते। नीरिति नयतिधातुः। स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति। ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति। यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः। तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्यृग्भवतीति।

तामितामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळे अग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातः। यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम्' इति नि० ७, १५,। अस्यायमर्थः—ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याञ्चाध्येषणपूजाअप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो-द्वितीये ऽध्याये 'नि० २,१२' 'यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितः' इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनंदधति'इति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वे ऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्द्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वातारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणीयत्वाद्रत्नत्वम् । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानम् ।

अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते। अगिधातोर्गत्यर्थाद् धा० ५, ३८ 'अंगेर्नलोपश्च' उ० ४, ५०, इत्यौणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः। इदित्वान्नुमागमेन प्राप्तस्य (पा०७,१, ५८)नकारस्य लोपश्च भवति। अंगति स्वर्गं गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र 'धातोः' (पा० ६,१,१६२) इत्यकार उदात्तः।

'आद्युदात्तश्च'(पा० ३,१ १५२) इति प्रत्ययगत इकारो ऽप्युदात्तः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६, १, १५८) इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम्। तत्र धातुस्वरे प्रथमतो ऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरो ऽवशिष्यते । सतिशिष्टस्वरो बलीयान् । (पा० ६, १, १५८) । इति हि न्यायः । ततो ऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (पा० ३,१,४) इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तम् । तस्य 'अमिपूर्वः'(पा० ६, १, १०७ । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त.' । पा० ८, २. ५, इति सूत्रितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितम्—नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैक इति । नि० १, ११०, । गार्ग्यस्यमते ऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् 'फिषों ऽन्तउदात्तः' (फि० १, १) इत्यंतोदात्तत्वम् । पूर्वोक्ते ष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह—'अथ निर्वचनम् तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्विते ऽर्थे ऽप्रादेशिके विकारे ऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्ये ऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयात्' इति नि० २, १, । अस्यायमर्थः—तत्र निर्वचनीयपदसमूह मध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसङ्गौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितो ऽर्थो नान्वितस्तस्मिञ्शब्दे ऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानम्—अप्रादेशिके विकार

इति। अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः। सच प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः। एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षिते ऽर्थे नियतो निर्बंधवान्ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा सनिर्बंधस्तदानीं स पुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत तस्मिंशब्दे योजयेत्। वृत्तिः क्रिया। तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम्। अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः। तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम्। स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति। अक्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते। अग्निशब्दस्यादावकारो ऽस्ति। तदिदमक्षरसाम्यम्। शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते। दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारेण वर्णेन साम्यम्। सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति॥

ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तम्। 'तिङ्ङतिङः'। (पा० ८, १, २८) इत्यतिङ्ङंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङ्ङंतस्य निघातविधानात्। पदद्वय संहिताकाले त्वीकारस्य धातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा० ८, ४, ६६) इति स्वरितत्वम्। तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (पा० १, २, ३९) इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति। पुरःशब्दों ऽतोदात्तः। 'अयं पुरो भुवः' (तै० सं० ४,३,२, १) इत्यत्र तथैवाम्नातत्वात्। 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' (पा० ५, ३, ३९)। इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च। ततो ऽत्र प्रत्ययस्वरः। (पा० ३, १, ३)। धाञो निष्ठायां 'दधातेर्हिः' (पा० ७,४,४२) इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः। तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते (पा० ६, १, २२३) तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (पा० ६, २, २) इत्यादिना अव्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा 'पुरो ऽव्ययम्' (पा० १,४,६७) इति गति संज्ञायां 'गतिरनंतरः' (पा० ६, २, ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

तत ओकार उदात्तः अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः। आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ (पा० १, २, ३९) 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (पा० १, २, ४०) इत्यतिनीचो ऽनुदात्तः। 'यजयाच' (पा० ३, ३, ९०) इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः। विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति (पा० ३, १ ४,) पश्चात्स्वरितत्वम्। देवशब्दः पचाद्यजंतः (पा० ३, १, १३४)। सच फिट्स्वरेण (फि० १, १,) प्रत्ययस्वरेण (पा० ३। १, ३) चित् स्वरेण (पा० ६, १, १६३) वांतोदात्तः। ऋत्विक्शब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दधृग' (पा० ३, २, ५९) इति निपातितः। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा० ६, २, १ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। विभक्तिस्वरः पूर्ववत्। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतो (पा० ३, १, १३५) नित्स्वरेणा (पा० ६, १, १९७) द्युदात्तः। स्वरितप्रचयौ पूर्ववत्। रत्नशब्दो 'नब्विषयस्यानिसंतस्य' (फि०२,३) इत्याद्युदात्तः। तथा चाम्नायते—'रत्नं धाता' इति। रत्नानि दधातीति विग्रहः। समासत्वादंतो दात्तोरत्नधाशब्दः। यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तमप्प्रत्ययस्य (पा०५,३,५५) पित्स्वरेणानुदात्ते सति (पा० ३, १, ४) स्वरितप्रचितौ। संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति।

वेदावतार आद्याया ऋचो ऽर्थश्च प्रपंचितः।
विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह—

मं०—अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।
स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

प०—अग्निः । पूर्वेऽभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैः भृग्वंगिरःप्रभृतिभिः ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यः नूतनैरुत इदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सो ऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आ वक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ।

पूर्वेभिरित्यत्र 'बहुलं छंदसि' (पा० ७,१,१०)इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व मर्व पूरण इति धातुः । पूर्वतिधातोरन्प्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययांत ऋषिशब्दः । 'ऋष्यंधक' (पा० ४, १, ११४,) इति निपातनात् लघूपधगुणाभावः (पा० ७, ३,८६) । कित्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः (उ० ४, ३१९) । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य ण्यप्रत्ययांतत्वात् (पा० ३,१,१२४) 'तित्स्वरितम्' (पा० ६,१,१८५) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन 'ईडवंद' (पा०६,१,२१४) इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । 'नवस्य नू त्नप्तनखाश्च' (पा० ५, ४, ३०,६) इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययश्च महावार्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनांतेषु पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वे-

नानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु पतंतीति निपातत्वम्। तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः' (फि० ४, १२) इत्युकारस्योदात्तःप्राप्त इति चेत्। न । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दों ऽतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठित (पा० १, १, ३७)। एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा 'एवादीनामंतः' (फि० ४, १४) इत्यंतोदात्तः। स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत्। देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां 'दीर्घादटि' (पा० ८,३,९) इति रुत्वम् । 'अत्रानुनासिकः' (पा० ८,३,२) इत्यनुवृत्तौ 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८, ३, ३६) इत्याकारः सानुनासिकः। 'भोभगो' (पा० ८,३,१७) इति रोर्यकारः। स च 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८,३,१९) इति लुप्यते। तस्यासिद्धत्वात् (पा० ८, २, १,) न पुनः संधिकार्यम्। आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वाद् (पा० ८, ३, ११) इह शब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे छांदसो लृट्। स्यप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः। यद्वा लेटि 'सिब्बहुलम्'(पा०३,१,३४) इति सिप्प्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३,४, ९४) इत्यडागमश्च। वक्षतीति संपद्यते। तस्य तिङ्ङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत्॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभगस्यानुवाक्या आ० २,१ सूक्तगता तृतीया।

तां तृतीयामृचमाह ।

मं०—अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे।

यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

प०—अग्निना। रयिं। अश्नवत्। पोषं। एव। दिवेऽदिवे।

यशसं। वीरवत्ऽतमम् ॥ ३ ॥

यो ऽयं होत्रा स्तुत्यो ऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत्प्राप्नोति। कीदृशं रयिम्। दिवेदिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव। न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम्। यशसं दानादिना यशोयुक्तम्। वीरवत्तममतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम्। सति हि धने पुरुषाः संपद्यंते।

रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः। तत्र फिट्स्वरः। अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप्। 'इतश्च लोप'(पा० ३,४,९७)इतीकारलोपः। 'लेटो ऽडाटौ' (पा० ३, ४, ९४) इत्यडागमः। ततो ऽश्नवदिति भवति। तस्य निघातः घञंतत्वात् (पा० ६, १,१९७) पोष शब्द आद्युदात्तः। एवशब्दस्य निपातत्वे ऽपि 'एवादीनामंत' (फि०४,१४) इत्यंतोदात्तत्वम्। वकारांताद्दिवशब्दात्परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७, १, ३९) इत्यादिना शेभावे सति 'सावेकाच' (पा० ६, १, १६८) इत्यादिना 'ऊडिदंपदादी' (पा० ६, १, १७१) त्यादिना वा तस्योदात्तत्वम्। 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८, १, ४) इति 'द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तंच' (पा० ८, १, ३) इत्यनुदात्तत्वम्। यशो ऽस्यास्तीति विग्रहे सति 'अर्शआदिभ्यो ऽच्' (पा० २ १२७)। इत्यच् प्रत्ययः। चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वम्। फिट्स्वरेणांतोदात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोः। पित्त्वादनुदात्तत्वम्। ह्रस्वनुड्भ्यां। (पा० ६,१,१७६) इति तु न *सावर्णान्तत्वात् 'नगोश्वन' (पा० ६,१,१८२) इति प्रतिषेधः।

अभिप्लवषडहस्य मध्यवर्तिषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्नेयं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिको ऽनुरूपस्तृचः। एतच्च सप्तमाध्याय एकाहेष्वित्या-

---

* इति मैक्स० ग्रन्थेधिकम्।

दिखंडे सूचितम् 'अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरम्,। (आ० ७,८) इति। †तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी।

तामेतां चतुर्थीमृचमाह—

मं०—अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि।
स इद्देवेषु गच्छति॥ ४॥

प०—अग्ने। यं। यज्ञं। अध्वरं। विश्वतः। परिऽभूः। असि। सः। इत्। देवेषु। गच्छति॥ ४॥

हे अग्ने यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं जनयितुं स्वर्गं गच्छति। प्राच्यादिचतुर्दिगंतेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति। परिशब्देन होत्रियादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता। कीदृशं यज्ञम्। अध्वरं हिंसारहितम्। नह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवंति।

अग्निशब्दस्य षाष्ठिकम् (पा० ६, १, १९८) आमंत्रिताद्युदात्तत्वम्। न विद्यतेऽध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'। (पा० ६,२,१७२) इत्यंतोदात्तत्वम्। विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य 'लिति' (पा० ६, १, १९३) इत्युदात्तत्वम्। परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते (पा० ६, २, २)। तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा० ६,२,१३९)। असीति तिङंतस्य 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८, १, ६६) इति निघाताभावः॥

† इति मैक्स० ग्रंथे नास्ति।

अथ पंचमीमृचमाह ।

मं०—अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।
देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

प०—अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्र-
श्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवो ऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमदस्मिन्यज्ञेसमागच्छतु । कीदृशो ऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कविक्रतुः । कविशब्दो ऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा । सत्यः अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विचित्रकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्* । लोडंतस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभाव उकारलोपश्च छांदसः ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

†इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

---

* मैक्स० पुस्तके 'सत्सु साधुः सत्यः 'सत्यादशपथे' (पा० ५, ४, ६६) । इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः' इत्यधिकः पाठः ।

† इति मैक्स० ग्रंथे नास्ति ।

आग्नेये सूक्ते षष्ठीमृचमाह ।

मं०—यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ।
तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

प०—यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अङ्गाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत्तवैव । सुखहेतुरिति शेषः । अंगिरो अग्ने । एतच्च सत्यं न त्वत्र विसंवादो ऽस्ति । यजमानस्य वित्तादि-संपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाट्या-यनिनः समामनंति—'यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम्' इति ।

अङ्गशब्दस्य निपातत्वे ऽपि (फि० ४, १२) । अभ्यादित्वादंतोदात्त-त्वम् । 'दाश्वान्साह्वान्' (पा० ६,१,१२) इति सूत्रेण 'दाशृ दाने' इति धातोः क्वसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितस्याग्नि शब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं (पा० ८, १, १९) न शंकनीयम् 'अपादादौ' (पा० ८, १, १८) । इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्ठिकम् । (पा० ६, १, १९८) आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नब्विषयत्वेन (फि० २,३) आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि 'भदि कल्याणे' इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वम् । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् 'निपातैर्यद्यदि-

ष्यंत' (पा० ८, १,३०), इति निघाते प्रतिषिद्धे स्य प्रत्ययस्वरेण (पा० ३, १, ३)। सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपांत्योदात्तः। तवेत्यत्र 'युष्मदस्मदोर्ङसि' (पा० ६, १, २२१)। इत्याद्युदात्तत्वम्। 'अंगिरा अङ्गारा' (नि० ३, १७) इति यास्कः। ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनंति—'ये ऽङ्गारा आसंस्ते ऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ० ब्र० ३, ३४) इति। तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वम्। अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम्॥

अग्नीषोमप्रणयने 'उप त्वाग्ने' इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः। एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातम्—'उप त्वाग्ने दिवेदिव उप प्रियं पनिप्नतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह' (ऐ० ब्रा० १, ३०) इति। *तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी। तामेतां सप्तमीमृचमाह।

मं०—उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्।
नमो भरंत एमसि॥ ७॥

प०—उप। त्वा। अग्ने। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया। वयम्। नमः। भरंतः। आ। इमसि॥ ७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवेदिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छामः।

उपशब्दस्य निपातस्वरः (फि० ४, १२)। 'त्वामौ द्वितीयायाः'।

* इति मैक्स० ग्रन्थेन दृश्यते।

(पा० ८, १, २३) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः। दोषाशब्दो रात्रिवाची। वस्तरित्यहर्वाची। द्वंद्वसमासे कार्तकौजपादित्वात् (पा० ६, २, ३७) आद्युदात्तः। 'सावेकाच' (पा० ६,१,१६८)। इति धियो विभक्तिरुदात्ता। नम इति निपातः। भरंत इत्यत्र शपः (पा० ३, १, ६८) पित्त्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति (पा० ६, १, १६) धातुस्वरः शिष्यते। इमसीत्यत्र' इदंतो मसि' (पा० ७,१,४६) इत्यादेशो-निघातश्च।

अष्टमीमृचमाह।

मं०—राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्।

वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८॥

प०—राजंतं। अध्वराणां। गोपां। ऋतस्य। दीदिविम्।

वर्धमानं। स्वे। दमे ॥ ८॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम्। कीदृशं त्वाम्। राजंतं दीप्यमानम्। अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकम्। ऋतस्य सत्यस्यावश्यं भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनः-पुन्येन भृशं वा द्योतकम्। आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते। स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भि-र्वर्धमानम्।

राजंतं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते। दीदिवि-शब्दस्य 'अभ्यस्तानामादिः' (पा०६,१,१८९) इत्याद्युदात्तत्वम्। दमशब्दो वृषादित्वात् (पा० ६, १, २०३) आद्युदात्तः।

नवमीमृचमाह

मं०—स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

प०—सः। नः। पिताऽइव। सूनवे। अग्ने। सुऽउपायनः।

भव। सचस्व। नः। स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव। तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव। तत्रोभयत्र दृष्टांतः। यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता प्रायेण समवेतो भवति तद्वत्।

अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य 'अनुदात्तं सर्वम्' (पा० ८, १, १८) इत्यनुदात्तत्वम्। 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि० ४, १६) इतीवशब्दोऽनुदात्तः। 'इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वक्तव्यम्' (पा० २,१,४, २) इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः। शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६। २। १७२) इत्यंतोदात्तत्वम्। सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः (पा० ८। १। १९)। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा० ६। १। १८६) सति धातुस्वरावशेषः।

*इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

* इति मैक्स० ग्रन्थे नास्ति।

ऋ० वे० मं० १ सू० १३

—*—*—

(द्वितीयं सूक्तम्)

'सुसमिद्ध' इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तम्। तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः। गायत्रं छन्दः। प्रत्यृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः। तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छन्दश्चानुवृत्तिवलात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः 'सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धोवाग्निस्तनूनपान्नराशंस इलोवर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता एतदाप्रीसूक्तम्'इति॥ विनियोगस्तुपशौ सुसमिद्धो न आवहेतिकाण्वमाप्रीसूक्तम्। एकादश प्रयाजा इति खण्डे सूत्रितम्—'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा' (आ० ३, २) इति।

मं०—सुसमिद्धो न आवह देवाँ अग्ने हविष्मते।
होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

प०—सुऽसमिद्धः। नः। आ। वह। देवान्। अग्ने। हविष्मते। होतरिति। पावक। यक्षि। च ॥ १ ॥

भा०—हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह हे पावक शोधक होतः होमनिष्पाद-

काग्ने यच्चि च यज च ॥ सुसमिद्धः समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सु शब्दस्य तु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (पा० २ । १ । ५७) इतिसमिद्धपदेन कर्मधारयसमासः। सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' (पा० ६ । २ । ४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादिसमासे 'गतिरनन्तरः' (पा० ६ । २, ४९) इति समो यदुदात्तत्वम् तदेव कृदुत्तर पदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवान् अग्ने पूर्ववद्रुत्वानुनासिके । हविष्मते हविरस्यास्तीति मतुप् 'तसौ मत्वर्थे' (पा० १ । ४ । १९) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वम् । होतः पावकशब्दयोरामन्त्रितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावाभावान्न तन्निबन्धनमैकस्वर्यम् । न च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यम् 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्'(पा० ८,१,७२)इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानत्वम् । अत एवाविद्यमानवत्वात्सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यम् । अतः पुनातीति पावक इत्यन्वयप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरितिविशेष्यम् तच्च सामान्यवचनमिति 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा० ८,१,७३)इत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्चि यजेर्लोटः सिपि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३)इतिशपोलुक् । 'व्रश्चादिना' (पा० ८, २, ३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि'(पा० ८ । २ । ४१)इति कत्वम् । सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्न भवति । सिपःपित्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते नच 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८, १ । २८) इति निघातः, पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेनपदादपरत्वात् । अतएव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघात स्यादितिचेत् न । यच्चिपदापेक्षयाहोतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यम

त्। ननु 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा० ८। १। ७३) इतितस्यनिषिद्धमविद्यमानवत्वम् नच पावकपदस्याविद्यमानवत्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः। यह्विपदस्यैव हि कार्य्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्स्यात्। होतः पदकार्य्यमविद्यमानवत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्वप्रतिषेधः। अतस्तस्य विद्यमानवत्वात्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव। सत्यम्। अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात्। 'चादिषुच' (पा०८ १। ५८) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीति न दोषः॥ १०॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे।
अद्या कृणुहि वीतये॥ २॥

प० — मधु ऽमन्तम्। तनूऽनपात्। यज्ञम्। देवेषु। नः। कवे। अद्य। कृणुहि। वीतये॥ २॥

भा०—हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन् दिने नोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यज्ञं हविः वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः॥ मधुमन्तं 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च' (उ० १,१८) इति मन्यते रुप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः। निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः। तनूनपात् आमन्त्रितनिघातः। अद्य 'सद्यः परुद्' इत्यादिना' (पा० ५। ३। २२) अस्मिन् काले इत्यर्थे द्य प्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा० १। १। ३८) इत्यव्ययत्वात् 'अव्ययादा-

प्सुपः' (पा० २ । ४ । २८) इत्युपरिसप्तम्या लुक् । संहितायां 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घत्वम् । कृणुहि कृवि हिंसाकरणयोश्च 'इदितोनुम्धातोः' (पा०७ । १ । ५८) इति नुम् । लोटः सेर्हिरादेशः 'धिन्विकृण्व्योरच' (पा०३ । १ । ८०)इतिशपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन च वकारस्याकारः तस्य 'अतो लोपः' (पा० ६ । ४ । १८) इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (पा०६ । ४ । १०६) इति हेर्लुङ् भवति । 'उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्'(पा० ६, ४ । १६)इति वचनात् 'तिङ्ङतिङः' (पा० । ८ । १ । २८) इति निघातः । वीतये 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' (पा० ३, ३, ९६) इति क्तिन्नुदात्तः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये ।
मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

प०—नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप ।
ह्वये । मधुऽजिह्वम् । हविःऽकृतम् ॥ ३ ॥

भा०—इह देवयजनदेशे अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमितन्नामकमग्निं उपह्वये आह्वयामि । कीदृशं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्य्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकम् । नरशब्दो 'नॄ नये' इत्यस्मादबन्तः । प्रत्ययस्य पित्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते । शंसत्यस्मिन्निति शंसः 'हलश्च' (पा० ३, ३, १२१) इत्यधिकरणे घञ् नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पा० ६ । २ । १४०) इति, पूर्वोत्तरपदे

प्रकृतिस्वरे भवतः अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह 'इदमो हः' (पा० ५ । ३ । ११) इति हप्रत्ययः 'इदम इश्' (पा० ५ । ३ । ३) इतीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् प्रीणाति इति प्रियः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् 'ऊडिदमित्यादिना (पा० ६ । १ ।१७१) विभक्तेरुदात्तत्वम् । ह्वये निघातः । मधुशब्दस्य आद्युदात्तत्वमुक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं हविः करोतीति हविष्कृत् क्विपि ह्रस्वस्यतुक् 'नित्यं समासेऽनुत्तर पदस्थस्य' (प०८। ३ । ४५) इति षत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं०—अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह ।
असि होतामनुर्हितः ॥ ४ ॥

प०—अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

भा०—इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमावावह इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईळित इति विशेषणम् मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्रस्थापितः त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् तस्य 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः' (पा० ५ । २ । ९४,३) इति लुक् अतिशयेन सुखः सुखतमः तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे 'रमु' क्रीड़ायां रमन्तेऽस्मिन्निति रथः ' हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः

क्थन्' (उ० २।२) इति क्थन्। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पा० ७ । २ । १०) इतीट् प्रतिषेधः'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना (पा० ६ । ४ । ३७) मकारलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वम्। ईलितः 'ईड्-स्तुतौ' 'निष्ठा' (पा० ३ । २ । १०२) इति क्तः। इडागमः तस्य 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यनुदात्ताः। प्रत्ययस्वरः। देवानिति नकारस्य संहितायां 'दीर्घादटि समानपदे' (पा० ८, ३,९)। इति रुत्वम्। 'आतोटिनित्यम्' (पा० ८ । ३ । ३) इत्याकारस्यानुनासिकभावः। 'भोभगो, (पा०८ । ३ । १७)। इत्यादिना रोर्यत्वम्। तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा०। ८। ३। १९) इति यलोपः। तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति। आ निपातत्वादाद्युदात्तः। असि अस् भुवि लटः सिप् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० २, ४,७२) इति शपो लुक्। 'तासस्त्योर्लोपः' (पा० ७। ४। ५०) इति सकारस्य लोपः। होता ताच्छील्ये तृन्। सौ 'ऋदुशनः' इत्यादिना (पा० ७। १। ९४) अनङ् ङित्वादन्तादेशः। 'अप्तृन्' (पा०६। ४। ११) इत्यादिना उपधादीर्घः। हल्ङ्यादिलोपनलोपौ। नित्वादाद्युदात्तः। मन्यत इति मनुः 'मन ज्ञाने' 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्युप्रत्ययः तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः। हितः दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः (पा० ३। २। १०२) 'दधातेर्हिः' (पा० ७। ४।४२) इति हिरादेशः। मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने 'सुपांसुलुक्' (७। १। ३९) इत्यादिना स्वित्यादेशः तस्य रुत्वम् लुगभावश्छान्दसः मनुर्हितः। तृतीया कर्मणि (पा० ६, २, ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्रामृतस्य चक्षणम्॥ ५॥

प० — स्तृणीत। बर्हिः। आनुषक्। घृतऽपृष्ठम्। मनीषिणः। यत्र। अमृतस्य। चक्षणम् ॥ ५ ॥

भा०—हे मनीषिणो बुद्धिमन्त ऋत्विज बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदेरुपर्य्याच्छादयत अत्रापि बर्हिर्नामकोग्निः सूच्यते। कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम्। आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परसंबद्धम्। घृतपृष्ठम् घृतपूर्णानां स्रुचां बर्हिष्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठम्। यत्र यस्मिन् बर्हिषि। अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति। यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्ने र्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत 'स्तृञ् आच्छादने' लोण्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं 'लोटोलङ्वत्' (पा० ३। ४। ८५) 'तस्थस्थमिपाम्' (पा० ३, ४, १०१) इति थस्य तादेशः 'क्र्यादिभ्यः श्ना' (पा० ३.१,८१) 'ई हल्यघोः'(पा०६,४,११३) इतीत्वम् 'ऋवर्णाच्चेतिवक्तव्यम्'इति णत्वम् 'प्वादीनां ह्रस्वः' (७ । ३ । ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्यः' अतस्तिङ एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। बर्हिः 'बृंहेर्नलोपश्च'(उ० २। ११०) इतीस्प्रत्ययनलोपौ प्रत्ययस्वरः। आनुषक् आसमन्तादनुषजतीत्यानुषक् षंज संगे 'धात्वादेः षःसः' (पा० ६,१,६४) 'क्विप् च' (पा० ३,२।७६) 'इति क्विप्। 'अनिदिताम्'(पा० ६,४, २४)इति नलोपः आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिसमासः 'उपसर्गात्सुनोति'(पा०८,३,६५)इत्यादिना षत्वम्। घृतपृष्ठम् घृक्षरणदीप्त्योः 'निष्ठा' (पा०३। २। १०२) इति क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः। अमृतस्य न विद्यते मृतं-मरणमस्मिन्नित्यमृतम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६,२,७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा०६,२,११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्त

त्वम्। चक्षणं चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। वागभिव्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति। 'ल्युट्च' (पा० ३। ३। ११५) इति भावे ल्युट् योरनादेशः तस्यार्द्धधातुकत्वात् 'चक्षिङः ख्याञ्' (पा० २। ४। ५४) इति ख्याञादेशे प्राप्ते 'असनयोश्च' (पा० २,४,५४,१०) इति प्रतिषेधः॥ ५॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः।
अद्या नूनं च यष्टवे॥ ६॥

प० — वि। श्रयन्ताम्। ऋतऽवृधः। द्वारः। देवीः। असश्चतः। अद्य। नूनम्। च। यष्टवे॥ ६॥

भा०—द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विश्रियन्तां। कीदृश्यः ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्र्यः। देव्यो द्योतमानाः। असश्चतः असश्चन्त्य उद्घाटनेन प्रविष्टपुरुषसंगरहिताः यद्वा असश्चतः प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्निविशेषमूर्तयो विश्रयन्ताम् विशेषेण सेवन्ताम् द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनं तदुच्यते अद्यास्मिन् दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकाराद्दिनान्तरेष्वपीतिद्रष्टव्यम्। ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'क्विप्च' (पा०२। ३। ७६) इति क्विप् उपपदसमासः। 'अन्येषामपिदृश्यते' (पा०६। ३। १३७)। इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। देवीः 'वा छन्दसि' (पा० ६। १। १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। देवशब्दात् पचाद्यजन्तात्

'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा० ४ । १ । ४८)इति ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सह 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८ । २ । ५) इत्युदात्तः । असश्चतः ग्लुन्चु षस्ज गतौ जकारस्य व्यत्ययेन चकारः लटः शत्रादेशः । द्वारा न विद्यन्ते सश्चन्तो भावि गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् असश्चतः । अद्य 'सद्यःपरुत्०' (पा०५ । ३ । २२)इत्यादिना द्यप्रत्ययान्तो निपातितः 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः'(पा० १,१, ३८) इत्यव्ययसंज्ञकत्वात् परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायां 'अन्येषामपिदृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घत्वम् । नूनम् 'एवमादीनामन्तः' (पा०६ २, १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे यजेः 'तुमर्थेसेसेन'(पा० ३ । ४ । ९) इत्यादिना तवेन्प्रत्ययः । 'व्रश्च'० (८ । २ । ३६)इत्यादिना षत्वम् नित्वादाद्युदात्तः ॥ ६ । इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—नक्तोषासा सुपेशसास्मिन् यज्ञ उपह्वये । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

प०—नक्तोषसा । सुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

भा०—नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषासा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामि । किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्भमासदे आसत्तुं प्राप्तुं । कीदृश्यौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥

नक्तञ्च उषाश्च नक्तोषासा द्वितीयाद्विवचनस्य 'सुपांसुलुग्' (पा० ७, १ ३९) इत्यादिना आकारः। सलोप उपधादीर्घश्च छान्दसौ। 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६। २। १४१)। इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम्। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते। पूर्ववदाकारः। पेशः शब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः। 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेन आद्युदात्तं 'द्व्यच् छन्दसि' (पा० ६। २। ११९) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। अस्मिन् 'ऊडिदम्' (पा० ६,१ १७१)इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता। आसदे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु 'धात्वादेः षः सः' (पा० ६। १। ६४) आङ् पूर्वादस्मात् सम्पदादिभ्यो भावे क्विप्। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी।
यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

प०—ता। सुऽजिह्वौ। उप। ह्वये। होतारा। दैव्या। कवी इति। यज्ञम्। नः। यक्षताम्। इमम् ॥ ८ ॥

भा० तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये आह्वयामि। नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यजतामनुतिष्ठताम्। कीदृशौ सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः। होतारा होमनिष्पादकौ। दैव्या दैव्यौ देवसम्बन्धिनौ अत एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामानौ कवी मेधाविनौ। ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य 'सुपांसुलुग्'(पा० ७, १, ३९) इत्यादिना आकारः।

'एकादेश उदात्तेनोदात्त' (पा० ८।२।५) इत्युदात्तः । सुजिह्वौ शोभना जिह्वा ययोस्तौ । 'नञ्सुभ्याम्'(पा०६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वस्य'लोपः शाकल्यस्य' (पा०८, ३, १९) इति लोपः । होतारा जुहोतेस्तृन् द्विवचने'ऋतोङि'० (पा० ७।३।११०) इति गुणः । 'अप्तृन्' (पा० ६, ४, ११) इति उपधादीर्घः। पूर्ववदाकारः । नित्वादाद्युदात्तः । दैव्या देवानामिमौ 'देवाद्यञञौ' (पा० ४।१।१८५) इति यञ् । 'यस्येति च' (पा० ६।४।१४८)इत्यकारलोपः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६।१।१९७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यक्षतां ।यजतां लोटि अपि परतः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति बहुलग्रहणात् सिप् कुत्वचत्वंषत्वानि ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।
बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥ ९ ॥

प०—इला । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ९ ॥

भा०—अत्र महीशब्दो महत्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे । अन्येष्वाप्रीसूक्तेषु सहशेषेळासरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात् । इलाशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्रो देवो दीप्यमाना बर्हिर्यागमास्तीर्णं सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादिकाः । अस्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः । इला ईड् स्तुतौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्विप् । धातुस्वरः । 'टापं चैव हलन्तानां यथा वाचा दृशा निशा' इति टाप् । सरस्वती सरः असुन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः । 'तदस्यास्ति' (पा० ५, २, ९४) इति मतुप् । अदुपधत्वाद्दत्वं ।

'तसौ मत्वर्थे' (पा० १, ४, १९) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः 'उगितश्च' (पा० ४, १, ६) इति ङीप्। मतुब्ङीपौ पित्वादनुदात्तौ। मह्वी महतीश्रब्दे तकारलोपश्छान्दसः 'यस्येति च' (पा० ६,४,१४) इत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्। तिस्रः त्रिशब्दात् जसि 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' (पा० ७, २, ९९) इति तिस्रादेशः। 'अचि र ऋतः' (पा० ७,२, १००) इति रेफादेशः। 'तिसृभ्यो जसः' (पा० ६,१,१६६) इति जस उदात्तत्वम्। देवानां पत्न्यो देव्यः 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा० ४,१,४८) इति ङीष्। यस्येति च' (पा० ६, ४। १४८) इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरेण ङीष उदात्तत्वम्। जसि 'दीर्घाज्जसि च' (पा० ६,१, १०५) इति निषिद्धं दीर्घत्वं। 'वा छन्दसि' (६,१,१०६) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। मयोभुवः। मीञ् हिंसायां। हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयस्तद्भावयन्तीति मयोभुवः अन्तर्भावितण्यर्थात् भुवः क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। बर्हिः 'बृंहेर्नलोपश्च' इति इसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सीदन्तु षद्लृ विशरणादौ। 'पाघ्रा०' (पा० ७,७८) इत्यादिना सीदादेशः। अस्त्रिधः स्त्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६। २। १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ ९॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाक्या। इहत्वष्टारमग्रियमिति। शंयुवाकाय संप्रेषित इति खण्डे सूत्रितम्—'सन्ते पयांसि समु यन्तु वाजा इहत्वष्टारमग्रियम्' (आ० १, १०) इति।

तामेतां पुरोवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह—

मं०—इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये।

अस्माकमस्तु केवलः॥ १०॥

प०—इह। त्वष्टारम्। अग्रियम्। विश्वऽरूपम्। उप। ह्वये। अस्माकम्। अस्तु। केवलः॥ १०॥

भा०—त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निं इह कर्मण्युपह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं। विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं। सोऽस्माकं केवलः साधारणोऽस्तु। इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः॥ त्वष्टारं 'तक्षू त्वक्षू तनू करणे'। तृन् 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' (७, २, ४४) इतीड़भावपक्षे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (पा० ८, २, २९) इति ककारलोपः। ष्टुत्वं। द्वितीयैकवचने 'ऋतोङि सर्वनामस्थानयोः' (पा० ७। ३,११०) इति गुणे 'अप्तृन्'० (पा०६,४,११)इत्यादिना उपधाया दीर्घः। तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वम्। अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ 'घच्छौ च, (पा० ४, ४, ४८)इति घच्। 'आयन'० (पा० ७, १, २)इत्यादिना घकारस्य इयादेशः 'यस्येति च' (पा० ६,४,४८) इति लोपः। आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्' (पा० ७।१।२१) इति उपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् घच्श्चित्वादन्तोदात्तत्वम्। विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्पन्नत्वेन यस्य। "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्' (तै०सं०६, १।८।५) इति श्रुतेः॥ विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६, २ १०६)इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। अस्माकं अस् क्षेपणे 'युष्यसिभ्यां मदिक्' (उ० १,१३२) प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। षष्ठीबहुवचनमाम्। अत्र परमपि 'योऽचि' (पा० ७, २, ८९) इति यत्वं वाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृते (पा० ७।१।३३) 'अनादेशे, (पा० ७, २, ८६) इति निषेधेन त्वाभावात्'शेषे लोपः'(७, २, ९०)इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि 'सुटः' (पा० ७।१ ५२) साम इति निर्देशस्यानित्यत्वभावेन निवृत्तिः। एवमर्थ एव हि साम इति ससुट्कनिर्देशः। केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः॥ १०॥

एकादशीमृचमाह—

मं०—अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।
प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

प०—अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

भा०—हे वनस्पते एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज समर्पयेत्यर्थः। प्रदातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते आमन्त्रितनिघातः । देव पादादित्वान्न निघातः । षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः इसःप्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । 'चितः' (पा० ६, १, १, ६३) इत्यन्तोदात्तः । ङसि 'ऋत उत्' (पा० १, ६,१,१) इत्युत्वम् । रपरत्वंच 'रात्सस्य' (पा०८,२,२४) इति सलोपः एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं चिती संज्ञाने करणे ल्युट् योरनादेशः । लघूपध गुणः । 'लिति' (पा०६,१,१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मं०—स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।
तत्र देवाँ उप ह्वये ॥ १२ ॥

प०—स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

भा०—स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति। तदग्निसंपादितं यज्ञं इन्द्राय इन्द्रतुष्टार्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत। तत्र यज्ञे देवानुपह्वये॥ कृणोतन कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदित्वान्नुम्। लोण्मध्यमबहुवचनस्य 'तस्थस्थमिपाम्'० (पा० ३, ४, ११०) इति तादेशः। 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७, १, ४५) इति तनबादेशः। अपि प्राप्ते 'धिन्विकृण्व्योरच्च' (पा० ३, १, ८०) इति उप्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन वकारस्य चाकारः। तस्य अतोलोपः (पा० ६, ४,४८) इति लोपः तस्य 'अचः परस्मिन्' (पा० १,१, ५७)इति स्था नवद्भावादकारस्य लघूपधगुणो न भवति। तनपः पित्त्वनाङित्त्वादुकारस्य गुणः। नित्वादाद्युदात्तः। यज्वनः 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु 'सुयजोर्ङ्वनिप्' (पा० ३।२।१०३) ङसि भसंज्ञायामल्लोपे (पा० ६। ४।१३६) प्राप्ते 'न संयोगाद्वमन्तात्' (पा०६।४,१३७)इति निषेधः। वनिपः पित्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। गृहे 'ग्रह उपादाने'। 'गेहे कः' (पा०३। १।१४४) इति कः प्रत्ययः। 'ग्रहिज्या'० (पा० ६।१।१६) इत्यादिना सम्प्रसारणं। परपूर्वत्वं (पा०६।१।५।३) प्रत्ययस्वरः (प० ३।१।३) तत्र चल् (पा० ५।३।१०) 'लिति'(पा०६।१।१९३)इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। देवाँ उपेत्यत्र संहितायां 'दीर्घादटि'० (पा०८। ३।९) इति नकारस्य रुत्वम्। 'आतोटि नित्यम्' (पा० ८।३ ३) इत्याकारस्यानुनासिकादेशः, 'भोभगो०। (पा० ८।३।१७) इति यत्वम्। तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८।३।१९) इति लोपः॥ १२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशोवर्गः।

अथ द्वाविंशं सूक्तम्

(संग्रहे तृतीयं सूक्तम्)

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं तस्य ऋषिश्छन्दसीपूर्ववत्। देवता विशेषस्त्वनुक्रम्यते—'प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामिकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिवेर पार्थिवीषड्वै ष्णव्योऽतो देवादेवो वेति। सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन् खण्डेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः' (अनु० १२। ४) इति परिभाषितत्वात्। प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्याविंशतिःसंख्या द्रष्टव्या। सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका। तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः। पञ्चमीमारभ्याष्टम्यन्ताश्चतस्रः सवितृदेवताकाः। नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः। द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्निपत्न्य इन्द्राणी वरुणान्यग्नाय्यो देवताः। त्रयोदशी चतुर्दश्यौ द्यावापृथिवी देवताके पञ्चदशी पार्थिवी। षोडशाद्याः षड् विष्णु देवत्याः। षोड़शी देव देवत्या* वा॥ अत्र सूक्ते विनियोगो लैङ्गिकः। प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः। सूत्रितं च—'अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः' (आ० ४। १५) इति आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येकापुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरन्तीति खण्डे सूत्रितम् 'अश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय' (आ० ५। ५।) इति॥

---

*मैक्स० ग्रंथे 'कृत्स्नदेवत्या' इति पाठः।

तत्र प्रथमामाह—

मं०—प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम्।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प०—प्रातःऽयुजा। वि। बोधय। अश्विनौ। आ। इह।

गच्छताम्। अस्य। सोमस्य। पीतये॥ १ ॥

भा० अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु। अश्विनौ प्रबुद्धौ तावश्विनौ देवौ अस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मण्यागच्छताम् ॥ प्रातर्युज्ञाते गृह्यमाणेन ग्रहेणसहेतिप्रातर्युजा 'सत्सूद्विष'० (पा० ३ । २ । ६१)इत्यादिना क्विप्। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७, १, ३९) इत्यादिना आकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अस्य 'ऊडिदम्' (पा० ६ । १ । १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ पीतये व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वम् ॥ १ ॥

द्वितीया मृचमाह—

मं०—या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा।

अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

प०—या। सुऽरथा। रथिऽतमा। उभा। देवा।

दिविऽस्पृशा। अश्विना। ता। हवामहे॥ २ ॥

भा०—योभाश्विना देवा यावश्वावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु 'सुपां सुलुग०' (पा० ७। १। ३९) इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ समासान्तोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरं (पा० ६। २। १) बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्, (पा० ६। २। १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि' (पा० ६, २, ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। रथीतमा 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६,३,१३७) इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वम्। दिविस्पृशा दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ 'क्विप् च, (पा० ३। २। ७६) इति क्विप्। तत्पुरुषे कृति बहुलम्, (पा० ६। ३। १४) इत्यलुक्। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा० ६, २। १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्त्वम्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

मं० या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती।

तया यज्ञं मिमिक्षतम्॥ ३॥

प०—या। वाम्। कशा। मधुऽमती। अश्विना। सूनृताऽवती। तया। यज्ञम्। मिमिक्षतम्॥ ३॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते तया सह आगत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं। कशयाश्वान् दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः। कीदृशी कशा मधुम-

ती। 'अर्णः क्षोद इत्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदकं स्रवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः । सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियम् । यद्वा 'श्लोकःधारा इत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसु कशा धिषणा' इति पठितम् । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तया वाचा युक्तो यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयम् ॥ कशा 'कश गतिशासनयोः' पचाद्यच् (पा० ३ । १, १३५) वृषादित्वादाद्युदात्तः । (पा० ६, १, २०३) सूनृतावती 'ऊन परिहाणे' सुष्ठु नयत्यप्रियमितिसून् । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता 'नञ्सुभ्याम्'० (पा० ६ । २ । १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा 'परादिः छन्दसि बहुलम्' (पा० ६, २, १९९) इति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवं नामा या कशेत्यर्थः । 'संज्ञायाम्' (पा० ८ । २ । ११) इति मतुपो वत्वम् । मिमिक्षतं । मिहेः सन् 'हलन्ताच्च' (पा० १,२, १०) इति कित्वाद् गुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं० नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

पा०—नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः। न मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथः तत्र गृहं दूरे न भवति॥ नहि 'एवादीनामन्तः' (फि० ३।१५) इत्यन्तोदात्तः। अस्ति 'चादिलोपे विभाषा' (पा० ८।१।६३) इति निघाताभावः। अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयस्यार्थो गम्यते। च शब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति। यत्र 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घत्वम्। गच्छथः इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः॥ ४॥

व्यूढस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्रास्त्रतस्रः। द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितम्—'हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः' (आ० ८।१०) इति।

पञ्चमीमृचमाह—

मं० हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये।
स चेत्ता देवता पदम्॥ ५॥ ४॥

पा०—हिरण्यऽपाणिम्। ऊतये। सवितारम्। उप। ह्वये। सः। चेत्ता। देवता। पदम्॥ ५॥ ४॥

भा०—ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि स च सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताभूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति। कीदृशं सवितारम्। हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं। यद्वा देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः। तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवः तस्मै

सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सन्तदीयपाणिं चिच्छेद। ततः। प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः। सोयमर्थः कौशीतकी ब्राह्मणे समाम्नातः—'सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजह्रुस्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्मयो प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुत' इति*। हिरण्य शब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निरुक्ति-'हिरण्यं कस्माद्धियत आयम्यमानमिति वा, ह्रियते जनाज्जनमिति वा हिततरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः'(नि० २।१०)इति तथा पाणिः पणायतेः पूजा कर्मणः'(नि०२।२६) इति। हिरण्यशब्दो नब्विषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा० ६, २, १)। ऊतये 'उदात्त' इत्युनुवृत्तौ 'ऊतियूतिजूतिसाति' (पा० ३।१।१६३। इत्यादिना क्तिन्नन्तोन्तोदात्तो निपातितः। सवितारं तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। (पा० ६।१।१६३)। चेत्ता 'चिती संज्ञाने' अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तृच्छीन्स्तृन् 'अनित्यमागमशासनम्' इतीड़भावः। नित्त्वादाद्युदात्तः। देवता 'देवात्तल्' (पा० ६।१।१९३) इति स्वार्थे तल्। 'ल्तिति'(पा० ६।१।१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। पदशब्दः पचाद्यजन्तः। 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इति अन्तोदात्तः॥ ५॥

इति प्रथमस्यद्वितीये चतुर्थो वर्गः॥४॥

सूक्ते षष्ठी मृचमाह—

मं० अपां नपातमवसे सवितारमुपस्तुहि।
तस्य व्रतान्युश्मसि॥ ६॥

---

* मैक्स ग्रंथ 'स्तुत' इतिपाठः॥ †मैक्स ग्रंथ 'शासनम्' इतिपाठः॥

पा०—अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

भा०—अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शिष्यं ब्रूते—अवसे अस्मद्रक्षितं सवितारं उपस्तुहि तस्य सवितुः सम्बन्धीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे । कीदृशं सवितारम्, अपां नपातम् जलस्य न पालकं संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां 'ऊडिदम्' (पा० ६ । १ । १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातं 'पा रक्षणे, अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे 'नभ्राण्नपाद' (पा० ६ । ३ । ७५) इत्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति षष्ठी 'न लोकाव्यय निष्ठा, (पा० २ । ३ । ६९) इति कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्तर्हि एषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यौ अपां कारणतया सम्बन्धिनौ 'अग्नेरापः' इतिश्रुतेः । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु० ३ । ७६) इति स्मृतेश्च । अस्मिन् पक्षे 'उगिदचाम्' (पा० ७ । १ । ७०) इति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मन्तव्यम् । पातेः क्विबन्तस्य तुग्वा निपातनाद्द्रष्टव्यः । अथवा न पातयति इति नपात् 'पत्लृ गतौ, इति धातोर्ण्यन्तात् क्विपि अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे 'तुमर्थेसेसेन्' (पा० ३ । ४ । ९) इत्यादिना असेन् । नित्वादाद्युदात्तः । उश्मसि 'वश कान्तौ, 'अदि प्रभृतिभ्यः' (पा० २ । ४ । ७२) इति शपो लुक् 'इदन्तो मसिः' (पा० ७ । १ । ४६) इतीकारोपजनः । ६ ।

सप्तमी मृचमाह—

मं०—विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।
सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

प०—विऽभक्तारम्। हवामहे। वसोः। चित्रस्य। राधस सवितारम्। नृऽचक्षसम्॥ ७॥

भा०—वसोः निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे। कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवं समामनन्ति—'यदेतद्वसुः चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति' इति। विभक्तारं तृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम्। कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन (पा० ६, २, १३९) तदेव शिष्यति। हवामहे ह्वयतेर् 'बहुलंच्छन्दसि' (पा० ६।१।३४) इति सम्प्रसारणम्। वसोः 'वस निवासे, 'शृस्वृस्निहि, (उ० १।) इत्यादिना उः। निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः। राधसः असुन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः। नृचक्षसं नॄंश्चष्ट इति नृचक्षाः। तं नृचक्षसं 'चक्षेर्बहुलं शिच्च, (उ० ४। २३२) इत्यसुन्। शित्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

अष्टमी मृचमाह—

मं०—सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः।
दाता राधांसि शुंभति॥ ८॥

प०—सखायः। आ। नि। सीदत। सविता। स्तोम्यः। नु। नः। दाता। राधांसि। शुंभति॥ ८॥

भा०—सखिभूता हे ऋत्विजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशत। नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः। राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः। एष सविता शुंभति शोभते॥ समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशयन्त इति सखायः 'ख्या प्रकथने, 'समाने ख्यश्चोदात्त' (उ० ४। १३६) इतीण्प्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन डित्वं यलोपश्च। डित्वादाकारलोपः। 'समानस्य छन्दसि' (पा० ६,३, ८४) इत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः। इण् सन्नियोगेनोदात्तत्वम्। जसि 'सख्युरसम्बुद्धौ' (पा० ७। १। ९२) इति णित्वाद्वृद्धिरायादेशश्च। निषीदत 'सदेरप्रतेः' (पा० ८। ३। ६६) इति षत्वम्। स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः। 'भवे छन्दसि' (पा० ४। ४। ११०) इति यत् 'यतो ऽनावः, (पा० ६। १, २१३) इत्याद्युदात्तत्वम्। दाता दानशीलः ताच्छील्ये तृन्। नित्वादाद्युदात्तः। राधांसि गतं। 'कर्तृकर्मणोः कृति, (पा० २। ३। ६५) इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः 'न लोकाव्यय०, (पा० २। ३। ६९) इति प्रतिषेधः॥ ८॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या। प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीति खण्डे सूत्रितम्—'अग्ने पत्नीरिहावहोत्वाष्ट्राय वशान्नाय (आ० ५। ५)इति॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह—

मं०—अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप।

त्वष्टारं सोमपीतये॥ ९॥

प०—अग्ने। पत्नीः। इह। आ। वह। देवानाम्। उशतीः। उप। त्वष्टारम्। सोमऽपीतये॥ ९॥

भा०—हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेशे आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थं । उप समीपे आवह । पत्नीःइत्यन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा० ४,१,३३)इतिङीप् । तत्सन्नियोगेन नकारश्च । ङीपः पित्वाड्डतिस्वर एव । उशतीः 'वश कान्तौ' लटः शतृ । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा० २ । ४ । ७२) इतिशपो लुक् । शतुर्ङित्वात् 'ग्रहिज्या'(पा०६ । १ । १६) आदिना सम्प्रसारणम् । 'उगितश्च' (पा०४ । १ । ६) इति ङीप् । 'शतुरनुम':(६,१,१७३) इत्यादिना ङीबुदात्तः ॥ ८ ॥

दशमीमृचमाह—

मं०—आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् ।
वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥

प०—आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् । वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥

भा०— हे अग्ने अवसे अस्मानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्पादिकामग्निपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह । 'वाग्वै धिषणा' इति वाजसनेयकम् । 'भरत आदित्यः'(नि०८,१३) इति यास्केनोक्तत्वात् तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यन्त इति ग्नाः 'गम्लृ-सृप्लृ गतौ' औणादिको डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्रम् 'हुयायामृभसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४ । १६७) इति त्रन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा०३ । ५५) । 'स्थूलदूर' (पा० ६ । ४ । १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च

गुणः। भारतीं शार्ङ्गरवादेरकृन्तत्वात् ङीनन्तो नित्वादाद्युदात्तः। वरूत्रीं 'ग्रसितस्कभित०'(पा०७,२,३४) इत्यादौ यद्यपि वरूतृशब्दस्तृजन्त इत्युक्तं तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दस्तृन्नन्तोऽपिद्रष्टव्यः। तेन नित्वादाद्युदात्तत्वम्। शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात् 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा० ६,१,१७४) इत्यपि न ङीप उदात्तत्वम्। धिषणां क्युप्रत्ययानुवृत्तौ 'धृषेर्धिष च संज्ञायाम्' (उ० २। ८२) इतिक्युः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सूक्ते एकादशीमृचमाह—

मं०—अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः। अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

प०—अभि। नः। देवीः। अवसा। महः। शर्मणा। नृऽपत्नीः। अच्छिन्नऽपत्राः। सचन्ताम् ॥ ११ ॥

भा०—देवीर्देव्यो देवपत्न्यः अवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा सुखेन च सह नोऽस्मान् अभिसचन्ताम् अभिमुख्येन सेवन्ताम्। कीदृश्यो देव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपत्राः नहि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पत्राः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः 'पुंयोगादाख्यायां' (पा० ४। १। ४८) इतिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'दीर्घाज्जसि च' (पा०६, १ १०५) इति प्रतिषिद्धस्य 'वा छन्दसि' (पा०६,१,१०६) पाक्षिकत्वोक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। अवसा 'अव रक्षणे' असुन्। नित्वादाद्युदात्तः। महः 'महपूजायां' क्विप् 'सुपांसुपो भवन्ति' (म०भा० ७। १। ३९) इति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः 'सावेकाचः' (पा० ६। २। १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। नृपत्नीः समासान्तोदात्तत्वे

प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६।२।१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम्। अच्छिन्नपत्राः न छिन्नान्यच्छिन्नानि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह—

मं०—इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये।
अग्नायीं सोमपीतये॥ १२॥

प०—इह। इन्द्राणीम्। उप। ह्वये। वरुणानीम्। स्वस्तये। अग्नायीम्। सोमऽपीतये॥ १२॥

भा०—इहास्मिन् कर्मणि स्वस्तये अस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि॥ इन्द्राणीं वरुणानीं। 'इन्द्रवरुण' (पा० ४, १।४९) इत्यादिना पुंयोगे ङीष् प्रत्ययः आनुगागमश्च। प्रत्ययस्वरः। अग्नायीं 'वृषाकप्यग्नि कुसितकुसिदानामुदात्तः' (पा० ४, १, ३७) इति ङीप्। तत्सन्नियोगेन इकारस्यैकार उदात्तः। सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तम्॥ १२॥

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यनिविदानीयस्तृचः। द्वितीयस्याग्निं व इतिखण्डे सूत्रितम्—'मही द्यौः पृथवी च नो युजाना पितर पुनः' (आ० ८।१०) इति आग्रयणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या। आग्रयणं व्रीहिश्यामाकेति खण्डे सूत्रितम् 'ये के च ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः' (आ० २।९) इति। अग्निमन्थनेप्येषा विनियुक्ता। प्रातर्वैश्वदेव्याविति खण्डे सूत्रितम्—'अभि त्वा देव सवितुर्मही द्यौः

पृथिवी च नः (आ० २ । १६) इति । विष्यन्दमानं सान्नाय्यं अनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इतिखण्डे तथैव सूचितम्—'विष्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति अन्तः परिधिदेशे निनयेयुः' (आ० ३ । १०) इति । आश्विनशस्त्रेप्येषा संस्थितेष्वाश्विनायेति खण्डे सूचितम्—'मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा' (आ० ६ । ५) इति ॥

तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह—

मं०—मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ॥
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

पा०—मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

भा०—मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां स्वकीयेन सारभूतेन रसेन मिमिक्षितां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिः भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान् पिपृतामुभे देव्यौ पूरयताम् ॥ मही महच्छब्दात् 'उगितश्च' (पा०४,१,६) इति ङीप् । अच्छब्दलोपः छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इतिङीप उदात्तत्वम् । द्यौः दिव(द्यो) शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः 'गोतोणित्' (पा०७,१,९०) इति ततः परस्य सोर्णिद्वद्भावाद्वृद्धौ वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी 'प्रथ प्रख्याने' 'प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च' (उ० १ । १५०) इति षिवन् प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (पा० ४ । १ । ४१) इति ङीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां 'मिह सेचने' सनि द्विर्भावहलादिशेषौ

ढत्वकत्वषत्वानि। पिपृतां 'पृ पालनपूरणयोः'। ह्रस्व इत्येके। *लोट् तस-स्ताम्। शपः श्लुः 'अर्तिपिपर्त्योश्च' (पा० ७।४।७७) इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः। तिङः प्रत्ययस्वरः। भरीमभिः डुभृञ् धारणपोषणयोः। 'सृहृभृधृसृस्तृभ्य ईमन्, (उ० ४।१४७) इतीमन्। नित्वादाद्युदात्तः॥

चतुर्दशी मृचमाह—

मं० तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः।
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे॥ १४॥

प०—तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहन्ति। धीतिऽभिः। गन्धर्वस्य। ध्रुवे। पदे॥ १४॥

भा०—गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं। तथा च तापनीयशाखायां स-माम्नायते—'यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्ष' (नृ०ता०१।२) इति। तेनांतरिक्षेणोपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिद् द्यावापृथिव्योरे-व सम्बन्धि पयो जलं घृतवत् घृतसदृशं विप्राः मेधाविनः प्राणिनो धीति-भिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति। यद्वा घृतवद्घृतं सारं तेनोपेतं रिहन्ति लि-हत्यर्थन्त्ययेन रेफः॥ गन्धर्वस्य 'धृञ् धारणे' 'गवि गन् धृञो व' इति वप्रत्ययः। तत्सन्नियोगेन गोशब्दस्य च गन्नादेशः॥ १४॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता। एतद्विदं ब्रह्मचारिणमितिखण्डेमूचितम्—'स्योना पृथिवि भवेति समा-प्य' (आ० ८।१४) इति॥ स्मार्ते ईसन्तप्रत्यवरोहणे प्येषा ऋग् जप्या, मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमिति खण्डे सूचितम्—'तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा (आ० गृ० २।३।६) इति॥

* मैक्स० ग्रंथे 'लोट तसस्ताम्, इति नास्ति॥

तामेतांसूक्ते पञ्चदशीमृचमाह—

मं० स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

प०—स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।
यच्छ । नः । शर्म । । सऽप्रथ ॥ १५ ॥ ६ ॥

भा०—हे पृथिवि स्योनादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—'इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो विस्तीर्णमित्येव तदाह' इति । यद्वास्योनशब्दः सुखवाची तथाच यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते—अनृक्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता सप्रथो विस्तार युक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ हे पृथिवि देहि ॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—'सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरःकण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तको वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु' (नि० ९ । ३२) इति । स्योना षिवु तन्तुसन्ताने 'सिवेष्टेर्यो च'(उ०३ । ९७)इति न प्रत्ययष्टेश्च यो इत्यादेशः प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्गवद्भावादोकारस्य नामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा 'ऋषीगतौ, गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कण्टकः 'तन्यृषिभ्यां क्सरन् (उ० ३५ । ७५) 'षढोःकः सि' (पा० ८ । २ । ४१) इति कत्वं 'आदेशप्रत्यययोः' । (पा० ८ । ३ । ५९) इति षत्वम् । नञा बहुव्रीहिः 'तस्मान्नुडचि' (पा० ६ । ३ । ७४) इति नुडागमः 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशंत्यस्यामिति निवेशनी 'करणाधिकरणयोश्च' (पा०३ । ३ । ११) इति ल्युट् 'लिति' (पा० ६ । १ १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदा-

त्त्वम् । यच्छ'दाण् दाने' 'पाघ्रा०'(पा० ७ । ३ । ७८) इत्यादिना यच्छा-देशः 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३३) इति दीर्घः । सप्रथः 'प्रथ प्रख्याने' असुन् प्रथसा सहवर्तत इति 'तेनसहेति तुल्ययोगे' (पा० २ । २ । २८) इति समासः 'वोपसर्जनस्य' (पा० ६ । ३ ८२) इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेके एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षड्ऋचः सोमातिरेक इतिखण्डे सूत्रितम्—'महां इन्द्रो य ओजसा अतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च' (आ० ६ । ७) इति । आप्तोर्यामि-ऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ्येऽपि एता षड्ऋचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथाच यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—'अतोदेवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आ० ८ । ११) इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च' (आ० १ । ११) इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे अतोदेवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—' आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेत् ' (आ० १ । ५) इति ॥ १५ ॥

तामेतां सूक्ते षोड़शीमृचमाह—

मं० अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १६ ॥

प०—अतः । देवा । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ऽधामऽभिः ॥ १६ ॥

भा०—विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोऽभिः साधनभूतैः यतः पृथिव्याः यस्माद् भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पाद

क्रमणं कृतवान्। अतो ऽस्मात् पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान् देवा अवन्तु। विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति 'विष्णुमुखा वै देवाः छन्दोभिरिमांल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्' (तै० सं० ५,२,१। १) इति। विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथि। व्यादानं पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम्।। अतः एतच्छब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (पा० ५। ३। ७) इति तसिल् 'एतदोऽश(न्)' (पा० ५। ३। ५) इत्यशा(न्ना)देशः। लित्स्वरेणाकार उदात्तः-यतः तसिलः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' (पा० ५। ३। १) इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्व लित्स्वरः। विष्णुः 'विषेःकिच्च' (उ० ३। ३९) इति नु प्रत्ययः। कित्वान्न गुणः। नित्दित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। विचक्रमे सुबिति योगविभागात् विशब्दस्य समासः। समासान्तोदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगान्न निघातः। सप्त 'सुपां सुलुक्' इति भिसो लुक्। धामभिः दधातेः 'आतो मनिन्'। इति मनिन्। नित्स्वरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य इदं विष्णुरित्येषानुवाक्या। उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवी मेष एताम्' (आ० १। ६) इति॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्वातिक्रमणे अनयैव स्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्। विध्यापराध इति खण्डे सूत्रितम्—'भस्मना शुनः पदं प्रति वपेदिदं विष्णुर्विचक्रम' (आ० ३। १०) इति॥ आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या। अथातिथ्येलान्तमिति खण्डे सूत्रितम्—'इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम्' (आ० ४। ५) इति॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या। अथोपसदिति खण्डे सूत्रितम्—'गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रमे' (आ० ४। ८) इति।

मं० इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

पा०--इदम्। विष्णुः। वि। चक्रमे। त्रेधा। नि। दधे। पदम्। सम्ऽऊळ्हम्। अस्य। पांसुरे॥ १७॥

भा०—विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान्। तदा त्रेधा[१] त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्। अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूळ्हमिदं सर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम्॥ सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता-'विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा॥ यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः। समूळ्हमस्य पांसुरेप्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यते ऽपि वोपमार्थे स्यात् समूळ्हमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति। पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा' (नि-१२। १९) इति॥ त्रेधा 'एधाच्च' (पा० ५। ३। ४६) इत्येधाच् प्रत्ययः। चितोन्तोदात्तः। समूळ्हं वहप्रापणे'निष्ठा' (पा०३। २। १०२) इति क्तः। 'वचिस्वपि' (पा० ६, १, १५) इत्यादिना सम्प्रसारणं ढत्वधत्वष्टुत्वढलोप दीर्घत्वानि। 'गतिरनन्तरः' (पा० ६। २। ४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अस्य'इदमोन्वादेशे'(पा०२। ४। ३२)इत्य*शनुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण। पांसुरे 'नगपांसु पांडुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (का० ५। २। १०७। २) इति मत्वर्थीयो रः। प्रत्ययस्वरः॥ १७॥

उपसद्दि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायं कालेनुवाक्या त्रीणिपदेत्येषा। सूचितं च - 'त्रीणि पदा वि चक्रमे। इति स्विष्टकृदादि लुप्यत' (आ० ४। ८) इति॥

---

१ मैक्सग्रन्थे 'पाद' नास्ति॥　　* मैक्स ग्रंथे—'इदमोऽशादेश इति'॥

तामेतामष्टादशीमृचमाह—

मं० त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

प०—त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १ ॥

भा०—अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे। किं कुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा 'सुपांसुलुक्, (पा० ७, १, ३९- इत्यादिना विभक्तेर्डादेशः तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्त) निवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम्। गोपाः 'गोपा, अमृतस्य (ऋ० वे० १ । १ । ८) इत्यत्रोक्तम् ॥ अदाभ्यः दभेः 'ऋहलोर्ण्यत्, (पा० ३ । १ । १२४) इति ण्यत्। नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। धारयन् शपः पित्वादनुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते। १८।

एकोनविंशीमृचमाह—

मं० विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

प०—विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भा० हे ऋत्विगादयः विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः।तादृशो विष्णुरिन्द्रस्ययुज्यो* योग्योनुकूलः सखा भवति। विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके 'अथवैतर्हि विष्णुः' (तै० सं० २।४।१२।२) इत्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तरीया आमनन्ति। पस्पशे स्पश 'बाधनस्पर्शनयोः' लिट् द्विर्भावे 'शर्पूर्वाः खयः' (पा० ७।४।६१) इतिपकारः शिष्यते ;सकारो लुप्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युज्यः युजेर्वाहुलकात् क्यप्। कित्वाद्गुणाभावः। क्यपः पित्वादनुदात्तत्वम् धातुस्वरः॥१८॥

विंशीमृचमाह—

मं० तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।

दिवीव चक्षुराततम्॥२०॥

प०—तत्। विष्णोः। परमम्। पदम्। सदा। पश्यन्ति। सूरयः। दिविऽइव। चक्षुः। आऽततम्॥२०॥

भा० सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयः विष्णोः सम्बन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति। तत्र दृष्टान्तः। दिवीव आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यन्ति तद्वत्।' सदा 'सर्वैकान्य'(पा० ५।३।१५) इति दाप्रत्ययः 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (पा० ५।३।६)इति सर्वशब्दस्य सभावः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। दिवि 'ऊड़िदम्, (पा० ६।३।१७) इत्यादिना

* मैक्स ग्रंथे 'योज्य' इत्यस्ति।

विभक्तेरुदात्तत्वम् 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तदेव शिष्यते । चक्षुः 'नब्विषयस्य'इत्याद्युदात्तत्वम् । आततं तनोतेः कर्मणि क्तः 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः 'अनुदात्तोपदेश' (पा० ६ । ४ । ३७) इत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' इति गते रुदात्तत्वम् ॥ २० ॥

एकविंशी मृचमाह

मं० तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑ जागृ॒वांसः॒ समि॑न्धते ।
विष्णो॒र्यत्प॑र॒मं प॒दम् ॥ २१ ॥

प०—तत् । विप्रा॑सः । वि॒प॒न्यव॑ः । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ । विष्णोः॑ । यत् । प॒र॒मम् । प॒दम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

भा०—पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति। कीदृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः 'आज्जसेरसुक्' (पा० ७ । १ । ५०) । विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः 'जागृनिद्राक्षये' लिटः क्वसुः क्रादिनियमात् प्राप्तस्येटो 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (पा० ७ । २ । ६७) इति नियमात् निवृत्तिः ॥ २१ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

इति प्रथमस्य पञ्चमे द्वाविंशं सूक्तम् ॥

(चतुर्थं सूक्तम्)

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तम्—'यच्चित्सैका (सर्वानु० २ । २ । २५) इति॥ 'ऋषिश्चान्यस्मात् (सर्वानु० परि० १२ । २) इति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभाषित-

त्वात् गायत्रीछन्दः।वारुणन्त्विति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया(अनु० १२।३) वरुणो देवता। विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने। विशेष विनियोगस्तु आभिप्लवषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थम्। आभिप्लवषष्ठ्याहानीति खण्डे तथैव सूत्रितम्—'यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः' (आ० ७।५)इति॥

तस्मिन् सूक्ते प्रथमामाह—

मं० यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्।
मिनीमसि द्यविद्यवि॥ १॥

प०—यत्। चित्। हि। ते। विशः। यथा। प्र। देव। वरुण। व्रतम्। मिनीमसि। द्यविऽद्यवि॥ १॥

भा०—हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्विति शेषः॥ यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'यथेति पादान्ते' (फि०८५) इति सर्वानुदात्तत्वम्। मिनीमसि 'मीञ् हिंसायाम्'। 'इदन्तो मसिः' (पा० ७।१।४६) 'क्र्यादिभ्यः श्ना' (पा ३।१।८१) 'मीनातेर्निगमे' (पा० ७।३।८१) इति ह्रस्वत्वं 'ई हल्यघोः, (पा० ६।४।११३) इतीकारः। 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' (वा० ६।१।१५८) इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं—मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः।
मा हृणानस्य मन्यवे॥ २॥

प०—मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

भा०—हे वरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हत्नवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय 'हनश्च वधः' (पा० ३ । ३ । ७६) इति अबन्तो वधशब्दः उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः। हत्नवे 'हन हिंसागत्योः' 'कृहनिभ्यां क्नुः' (उ० ३ ३०) इति क्नुप्रत्ययः धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य 'हेडृ अनादरे' अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । 'चितः' (पा० ६ । २ । १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः 'राधसाध संसिद्धौ' चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वं द्विवचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । 'न माङ्योगे' (पा० ६ । ४ । ७४) इत्यड़भावः । हृणानस्य 'हृणीङ् लज्जायां' अस्मात् शानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न सन्दि॑तम् ।
गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥ ३ ॥

प०—वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वं । न । सम्ऽदितम् । गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

भा०—हे वरुण मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिः विसीमहि विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—

रथीः रथस्वामी सन्दितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तं अश्वं न अश्वमिव। यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत्। रथीः मत्वर्थीय ईकारः। सन्दितं 'दो अवखण्डने' 'निष्ठा' (पा०३।२।१०२) इतिक्तः।'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति'(पा०७।४।४०)इतीकारान्ता देशः 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। गीर्भिः 'सावेकाचः' (पा० ६।१।१६८) इति भिस उदात्तत्वम्। सीमहि 'षिवु तन्तुसन्ताने' व्यत्ययेनात्मनेपदं 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७२) इति विकरणस्य लुक्। वलि लोपः॥ यद्वा 'षिञ्बन्धने' इत्यस्माद्विकरणस्य लुक्। दीर्घश्छान्दसः॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं०—परा हि मे वि मन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये।
वयो न वसतीरुप॥ ४॥

प०—परा। हि। मे। विऽमन्यवः। पतन्ति। वस्यःऽइष्टये। वयः। न। वसतीः। उप॥ ४॥

भा०—हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति। हि शब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह। परापतने दृष्टान्तः—वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत्॥ पतन्ति पादादित्वान्निघाताभावः। वस्यइष्टये वसुमच्छब्दात् 'विन्मतोर्लुक्' (पा ५।३।६५) इति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः। वसतीः 'शतुरनुम' (पा० ६।१।१७३) इति ङीप उदात्तत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह

मं०—कुदा क्षुत्रश्रियुं नरमा वरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

प०—कदा । क्षत्रऽश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । क-रामहे । मृळीकाय । उरुऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

भा०—मृळीकाय अस्मत्सुखाय वरुणं कदा कस्मिन् काले आ-करामहे अस्मिन् कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं क्षत्रश्रियं बलसेविनम्। नरं नेतारम्। उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्र-श्रीः 'क्विप् च' (पा० ३ । २ । १६) इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च। कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम्। नरं 'ऋदोरप्' (पा०३ । ३ । ५७) इति अबन्त आद्यु-दात्तः। करामहे करोतेर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसम् 'चक्षेर्बहुलं शिच्च' (उ०६७२) इत्यसुन्। शिद्वद्भावात् ख्याञादेशाभावः ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

प०—तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

भा०—धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं

तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अश्नुवाते न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः॥ आशाते अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ 'अत आदेः' (पा० ७। ४। ७०) इत्यात्वम् 'अनित्यमागमशासनम्'इतिवचनाद्'अश्नोतेश्च' (पा० ७। ४। ७२) इति नुडभावः। वेनन्ता वेनतिः कान्तिकर्मा। 'सुपांसुलुक्–'(पा० ७। १। ३९) इत्याकारः। प्रयुच्छतः 'युच्छ प्रमादे'। दाशुषे 'दाशृ दाने' इत्यस्मात् 'दाश्वान्साह्वान्०' (पा० ६। १। १२) इति क्वसुप्रत्ययो निपातितः। 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६। ४। १ १३) इति सम्प्रसारणं। 'शासिवसिघसीनां च' (पा० ८। ३। ६) इति षत्वम्॥६॥

सप्तमीमृचमाह

मं० वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।
वेद नावः समुद्रियः॥ ७॥

प०—वेद। यः। वीनाम्। पदम्। अन्तरिक्षेण। पतताम्। वेद। नावः। समुद्रियः॥ ७॥

भा०—अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणः नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः॥ वेद 'विद ज्ञाने' विदो लटो वा'(पा० ३। ४। ८३) इति तिपो णल्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं'द्व्यचोतस्तिङः' (पा० ६। ३। ५३) इति संहितायां दीर्घः। वीनां 'नामन्यतरस्याम्' (पा० ६। १। १७७) इति नाम उदात्तत्वम्। पततां शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। नावः 'सावेकाचः' (पा० ६। १। १६८) इति षष्ठ्या उदात्तत्वम्। समुद्रियः भवार्थे'समुद्राभ्राद्घः' (पा० ४। ४। ११८) इति घ प्रत्ययः॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह

मं० वेद॒ मासो॑ धृ॒तव्र॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जाव॑तः ।
वेदा॒ य उ॑प॒जाय॑ते ॥ ८ ॥

प०—वेद॑ । मासः॑ । धृ॒तऽव्र॑तः । द्वाद॑श । प्र॒जाऽव॑तः ।
वेद॑ । यः । उ॒पऽजाय॑ते ॥ ८ ॥

भा०—धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेद जानाति यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेव उत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः 'पद्दन्नित्यादिना (पा० ६ । १ । ६३) मासशब्दस्य मासित्यादेशः । 'ऊडिदमित्यादिना (पा० ६ । १ । १७१)शस उदात्तत्वम् । द्वादश द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः'द्वाष्टनः संख्यायाम्' (पा० ६ । ३ । ४७) इत्यात्वम् 'संख्येति (पा० ६ । २ । ३५) सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः 'जनी प्रादुर्भावे' प्रपूर्वात् 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा० ३ । २ । ६७) इति विट् प्रत्ययः । विड्वनोः (पा० ६ । ४ । ४१) इत्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति'तदस्यास्त्यस्मिन्'(पा०४ । २ ६७) इति मतुप् । 'मादुपधायाः' (पा० ८ । २ । ९) इति मतुपो वत्वम् । उपजायते जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्'जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यमिति वचनात् 'अचः कर्तृयकि'(पा० ६ । १ । १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'तिङि चोदात्तवतीति' (पा० ८ । १ । ७१) उपसर्गस्य निघातः । नच 'तिङ्ङ तिङः' (पा० ४ २ ६७) इति निघातः, 'यद्वृत्तान्नित्यमिति (पा० ८ । १ । ६६) प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह

मं० वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः ।
वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

प०—वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।
वेद । ये । अधिऽआसते ।

भा०—उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद वरुणो जानाति । ये देवाः अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ वातस्य 'असिहसीत्यादिना' (उ० ३६६) तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं वर्तते अनेनेति वर्तनिः स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थसुञ्छादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ।बृहतः 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' (वा० ६ । १ । १७३) इति ङस उदात्तत्वम् । अध्यासते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥ ८ ॥

दशमीमृचमाह

मं० निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या३स्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

प०—नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।
साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

भा०—धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीसु प्रजासु आनिःषसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थं प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं । सुक्रतु

शोभन कर्मा ॥ निषसाद 'सदिरप्रतेः' (पा० ८ । ३ । ६६) इति षत्वम् । साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यं । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्' (पा० ५ । १ । १२४) 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' । (पा० ६ । १ १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः 'क्रत्वादयश्च' (पा० ६ । २ । ११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह—

मं० अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

प०—अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

भा०—अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्पादितानि चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभि पश्यतीति पूर्वेणान्वयः ॥ अद्भुता 'शेश्छन्दसि बहुलम्(पा०६ । १ । ७०) इतिशेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन 'नपुंसकस्य झलचः'(पा०७ । १ । ७२) इतिनुम् । नलोपः । चिकित्वान् 'कित ज्ञाने' 'लिटः क्वसुः' (पा० ३ । २ । १०७) अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (पा० ७ । २ । ६७) इति नियमादिडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति 'पाघ्रेत्यादिना' (पा० ७ । ३ । ७८) दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा 'कृत्यार्थे तवैकेन्' (पा० ३ । ४ । १४) इति करोतेस्त्वन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं पूर्ववत् शेर्लोपः ॥ ११ ॥

द्वादशी मृचमाह—

मं० स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत्।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ १२ ॥

प०—सः। नः। विश्वाहा। सुऽक्रतुः। आदित्यः। सुऽपथा। करत्। प्र। नः। आयूंषि। तारिषत् ॥ १२ ॥

भा०—सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणः विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण सहितान् करत् करोतु किञ्च नोस्माकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा 'स्वती पूजायाम्' (वा०२।२।१८) इति समासे 'न पूजनात्' (पा० ५।४।६९) इति समासान्तप्रतिषेधः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलमिति' (पा० ६।२ १९९) उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। (यद्वा तृतीयाया आत्वादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लित्स्वरेण बाध्यते।)[1] 'क्रत्वादयश्च (पा०६। २।११८) इत्येतन्न भवति अबहुव्रीहित्वात्। बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते। 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसो (पा०६।२।११९)त्येतदपि' न भवति पथिन् शब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। करत् करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप शपो वालुकि 'लेटोडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः। 'इतश्च लोपः' (पा० ३। ४।१००) इतीकारलोपः। यद्वा छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः'(पा० ३। १।५९) इतिच्लेरङ्। 'ऋदृशोङि गुणः' (पा० ७।४ १६) इति गुणः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ् योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः। प्रणः 'उपसर्गाद्बहुलम्' (पा० ८।४।२८) इति नसो णत्वम्। तारिषत् तारयतेर्लेट्यडागमः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१। ३४) इति सिप्। 'आदेशप्रत्यययोः' (पा० ८।३।५९) इति षत्वम् ॥ १२ ॥

---

१ कोष्टकान्तर्गतपाठो मैक्सपुस्तके नास्ति।

त्रयोदशी मृचमाह—

मं॰ बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्।

परि स्पशो निषेदिरे ॥ १३ ॥

प॰—बिभ्रत्। द्रापिम्। हिरण्ययम्। वरुणः। वस्त। निःऽनिजम्। परि। स्पशः। नि। सेदिरे ॥ १३ ॥

भा॰—हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रत् धारयन् वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा॰ ७। १। ७८) इति नुमभावः 'अभ्यस्तानामादिरि'ति (पा॰६। १। १८९) आद्युदात्तत्वम्। द्रापिं 'द्राकुत्सायांगतौ' द्रापयति इषून् कुत्सितां गतिं प्रापयति इति द्रापिः कवचं 'अर्तिह्री'त्यादिना (पा॰ ७। ३। ३६) पुगागमः औणादिके इप्रत्यये णिलोपः। हिरण्ययं 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि (पा॰ ६। ४। १७५) इति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः। वस्त 'वस आच्छादने' लङि अदादित्वात् शपो लुक् पूर्ववदडभावः। निर्णिजं 'णिजिर्शौचपोषणयोः'। स्पशः 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' 'क्विप च' (पा॰ ३। २। ७६) इति क्विप्। निषेदिरे 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' अस्माद्गत्यर्थात्कर्म्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपौ 'सदिरप्रतेः' (पा॰ ८। ३। ६६) इति षत्वम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मं॰ न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्।

न देवमभि मातयः ॥ १४ ॥

प०—न। यम्। दिप्सन्ति। दिप्सवः। द्रुह्वाणः। जनानाम्। न। देवम्। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

भा०—दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः यं वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारोपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः 'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै०सं०१। ४। ५) इति श्रुत्यन्तरात्। देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति 'दम्भु दम्भे' अस्मात् सनि 'सनीवन्तर्ध' (पा० ७। २। ४९)त्यादिनेड़भावः। 'हलन्ताच्च'(पा० १। २। १०) इत्यत्र हलग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः कित्वात् 'दम्भ इच्च' (पा० ७। ४ ५६) इति दकारात्परस्याकारस्येकारः। 'अनिदिता (पा० ६। ४। २४) मिति नलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः। 'अत्र लोपोभ्यासस्य' (पा० ७। ४। ५८) इत्यभ्यसलोपः। शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्वान्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिप्सवः सन्नन्ताद्दंभे 'सनाशंसभिक्षउः' (पा० ३। २। १६५) इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। द्रुह्वाणः 'द्रुह जिघांसायां' 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' (पा० ३। २। ७७) इति क्वनिप्। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥१४

पञ्चदशीमृचमाह—

मं० उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या।
अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

प०—उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असामि। आ। अस्माकम्। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

भा०—उत अपिच यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नं आचक्रे सर्वतः कृतवान्। स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः असामि सम्पूर्णं चक्रे नतु न्यूनं कृतवान्। विशेषतोऽस्माकमुदरेषु आ सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (पा० ४ । १ । १६१) इत्यञ्। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६ । १,१९७) इत्याद्युदात्तत्वम्। चक्रे प्रत्ययस्वरः। असामि 'अव्यये नञ्कुनिपातानामितिवक्तव्यम्' (वा० ६ । २ । २) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यशः 'अशेर्युट् च' (उ० ४ । १०९) इत्यसुन्। उदरेषु 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५ । १९) इति अल्। लित्स्वरः 'गतिकारकोपपदात्' (पा० ६ । २ । १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

षोडशी मृचमाह—

मं० परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।
इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

प०—। परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥ १६ ॥ ।

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणं इच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा-यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः—गावो न यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः गावोच यूयन्ते इत्यधिकरणे क्तिन् 'गोर्यूतौ छन्दसीति(वार्ति०६ । १ । ७९)अवा-देशः। दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा यूतिर्यवनं गवां यव नमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा०६ । २ । ४२) इच्छन्तीः इष इच्छायां 'लटः शतृ' 'तुदादिभ्यःशः'(आ० ३।१। ७७) । 'इषुगमियमां

छः' (पा० ७, ३, ७७) इति छत्वम्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते॥ १६॥

सप्तदशीमृचमाह—

मं० सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम्।
होतेव क्षदसे प्रियम्॥ १७॥

प०—सम्। नु। वोचावहै। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतम्। होताऽइव। क्षदसे। प्रियम्॥ १७॥

भा०—यतो यस्मात् कारणात् मे मम जीवनार्थं मधुरं हविः आभृतं अञ्जःसवाख्ये कर्मणि संपादितम् अतः कारणात् होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं वरुणस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भूय प्रियवार्तां करवावहै॥ वोचावहै लोडर्थे छान्दसे लुङि 'ब्रुवो वचिः' (पा० २। ४। ५३)। 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३। १। ५२) इतिच्लेरङादेशः। 'वच उम्'(पा०७। ४। २०) इत्युमागमे गुणः। व्यत्ययेन टेरेत्वम्। यद्वा लोट एव लुङादेशः। स्थानिवद्भावादेत्वम्। आभृतं 'हृग्रहोर्भः' (वा० ८। २। ३२)। 'गतिरनन्तरः' (पा० ६। २। ४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ १७॥

अष्टादशीमृचमाह—

मं० दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि।
एता जुषत मे गिरः॥ १८॥

प०—दर्शम्। नु। विश्वऽदर्शतम्। दर्शम्। रथम्। अधि। क्षमि। एताः। जुषत। मे। गिरः॥ १८॥

भा०—विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमाविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु। क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणस्वन्धिनं अधिदर्शं आधिक्येन दृष्टवानस्मि। एता उच्यमाना मे गिरो मदीया स्तुतीः जुषत वरुणः सेवितवान्॥ दर्शं दृशेः 'इरितो वा' (पा० ३। १। ५७) इतिच्लेरङादेशः। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० ७। ४। १६) इति गुणः। विश्वदर्शतम् दृशेः 'भृमृदृशीत्यादिना (उ० ३। १०९) अतच् प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (वा० ६। २।१०६)। यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६। २। १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। क्षमि 'आतो धातोः' (पा० ६। ४। १४०) इत्यत्र आत इति योगविभागादाकारलोपः॥ १८॥

वरुणप्रघासेषु 'इमंमेवरुणेति वारुणस्य हविषोनुवाक्या। पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डे सूचितम्—इमं मे वरुण श्रुधि तत्वायामि ब्रह्मणावन्दमानः' (आश्व० २। १७) इति॥

तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह—

मं० इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय।

त्वामवस्युरा चके॥ १९॥

प०—इमम्। मे। वरुण। श्रुधि। हवम्। अद्य। च। मृळय। त्वाम्। अवस्युः। आ। चके॥ १९॥

भा०—हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु। किञ्च अद्यास्मिन् दिने मृळय अस्मान् सुखय। अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणं आभिमुख्येन चके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः॥ श्रुधि 'श्रु श्रवणे' लोटो हि। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा०६। ४। १०२) इति हेर्धिरादेशः। 'बहुलं छन्दसि'(पा०२। ४ ७३) इति विकरणस्य लुक्। 'अन्येषामपि दृश्य

(पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां दीर्घः। अवस्युः अवस् शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८)। 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । आचके 'कैग शब्दे' अस्माल्लिटि 'आदेच०' (पा० ६ । १ । ४५) इत्यात्वम्। द्विर्भावचुत्वे 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ । ४ । ६४) इत्याकार लोपः। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८ । १ । २८) इति निघातः ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

मं०—त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

प०—त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च ।
राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भा०—हे मेधिर मेधाविन् वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये प्रति श्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः 'ऊडिद मित्यादिना (पा० ६ । १ । १७१) षष्ठ्या उदात्तत्वम्। ग्मः ग्मेत्येतद्भूनामसु पठितं 'आतो धातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इत्यत्र आत इति योगविभागात् 'आतोऽनापः'[१] (वा० ६ । ४ । १४०) इति प्रतिषेधेपि व्यत्ययेनाकार-लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि 'या प्रापणे' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' (पा० ३ । २ । ७४) इति मनिन्। नित्वा-दाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि उक्तम् ॥ २० ॥

१—'आतो लोपः' इति पाठो गुर्वनर्थानशास्त्रिभि राजारामशास्त्रिभिः *Max Muller.* पुस्तकशोधकैश्च प्रमादत एव स्थापितः ॥

एकविंशीमृचमाह—

मं०—उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत।
अवाधमानि जीवसे॥ २१॥

प०—उत्। उत्ऽतमम्। मुमुग्धि। नः। वि। पाशम्। मध्यमम्। चृत। अव। अधमानि। जीवसे॥ २१॥

भा०—नोस्माकं उत्तमं शिरोगतं पाशं उन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय मध्यमं उदरगतं पाशं विचृत वियुज्य नाशय जीवसे जीवितुं अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अवचृत अवकृष्य नाशय॥ उत्तमं उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम्। मुमुग्धि मुच्लृ मोक्षणे 'बहुलं छन्दसि (पा० २। ४। ७६)इति विकरणस्य श्लुः। द्विर्भावः। हलादिशेषः'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६। ४। १०१) इति हेर्धिरादेशः। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८। १। २८) इति निघातः। चृत चृती हिंसाग्रन्थनयोः। लोटो हिः। 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३। १। ७७)। 'अतो हेः (पा० ६। ४। १०५) इति हेर्लुक्। जीवसे 'जीव प्राणधारणे' 'तुमर्थे सेसेनिति (पा० ३। ४। ८) असे प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः॥ २१॥

इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः॥

इति प्रथमे पञ्चविंशं (संग्रहे चतुर्थं) सूक्तम्॥

——०——

द्वात्रिंशं (संग्रहे पञ्चमं) सूक्तम्॥

इन्द्रस्य नु वीर्य्याणीति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रोदेवता।'इन्द्रस्य पञ्चोना'(सर्वानु० २। १। ३२)इत्यनुक्रमणिका। अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे इन्द्रस्य नु वीर्य्याणीति निविद्धानीयं सूक्तम्। निष्केवल्यस्येति खण्डे (आश्व० ५। १५) सूचितम्—इन्द्रस्य नु वीर्य्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं नि-

विदं दध्यादिति। विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतद्विनियुक्तम्। विषुवान् दिवाकीर्त्य इति खण्डे (आश्व० ८। ६) सूत्रितम्—इन्द्रस्य नु वीर्या-णीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्रेति। महाव्रते निष्केवल्येपि एतदेव विनियुक्तम्। राथंतरो दक्षिणः पक्ष इति खण्डे (ऐ०आ० ५।२।२) चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं०—इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री। अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्रवक्षणा अभिनत्पर्वतानाम्॥ १॥

प०—इन्द्रस्य। वीर्याणि। प्र। वोचम्। यानि। चकार। प्रथमानि। वज्री। अहन्। अहिम्। अनु। अपः। ततर्द। प्र। वक्षणाः। अभिनत्। पर्वतानाम्॥ १॥

भा०—वज्री वज्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्येन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि। कानि वीर्याणि इति तदुच्यते अहिं मेघं अहन् हतवान् तदेतदेकं वीर्यम्। अनु पश्चादपो जलानि ततर्द हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः। इदं द्वितीयं वीर्यम्। पर्वतानां संबन्धिनीर्व-क्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहित-वानित्यर्थः। इदं तृतीयं वीर्यम्। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥ वीर्याणि 'शूरवीर विक्रान्तौ' अस्मात् 'अचोयत्' (पा०३।१ १७) इतियत् 'णेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इतिणिलोपः। 'तित्स्वरितम्' (पा०६।

१।१८५) इतिस्वरितत्वम्। 'यतोनावः' (पा० ६।१।२१३) इत्या द्युदात्तत्वं न भवति आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्रच् छन्दसि'(पा०६।२।११९) इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्ध त्वात् 'वीरवीर्यौ च'(पा०६।२।१२०)इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अतोवगम्यते 'यतोनाव' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते इति। अतः परिशेषात्तित्स्वरित मिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव। वोचम् 'अस्यति-वक्तिख्यातिभ्योङ्' (पा०३।१।५२) इतिच्लेरङादेशः। 'बहुलं छन्दस्य माङ्योगेपि' (पा०६।४।७५) इत्यड़भावः। चकार णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः। अहन् लङि 'इतश्च' (पा०३।४।१००) इतीकारलोपे 'हल्ङ्याब्भ्य०'(पा०६।१।६८)इति तकारलोपः। अहिं आङ्पूर्वाद्धन्तेः 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च'(उ०४। १३७) इतीण्प्रत्ययः आङो ह्रस्वत्वं च। चशब्देन 'वेञो डित्' 'समाने ख्यश्चोदात्तः' (उ०।४।१३६) इति डित्वं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं चानु-कृष्यते। ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम्। ततर्द 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति निघातः। वक्षणाः 'वक्ष रोषे' 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (पा० ३।२।१५१) इतियुच् चित्स्वरं वाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं
स्वर्यं ततक्ष। वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना
अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः॥ २॥

प०—अहन्। अहिम्। पर्वते। शिश्रियाणम्। त्वष्टा। अस्मै

वज्रम्। स्वर्यम्। ततक्ष। वाश्राःऽइव। धेनवः। स्यंदमाना

अञ्जः। समुद्रम्। अव। जग्मुः। आपः॥ २॥

भा०—पर्वते शिश्रियाणं आश्रितं अहिं मेघं अहन् हतवान् अस्मा इन्द्राय स्वर्यं सुष्टु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनूकृतवान् तेन वज्रेण मेघेभिन्ने सति स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमञ्जः सम्यगवजग्मुः प्राप्ताः। तत्र दृष्टान्तः—वाश्रा वत्सान् प्रतिहंभारवोपेता धेनवइव यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत्। शिश्रियाणं 'श्रिञ् सेवायां' लिटः कानच् द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः। 'चितः' (पा० ६। १ १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। स्वर्यं ऋगतौ अस्मात्सुपूर्वात् 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३। १। १२४) इतिण्यत्। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्ध्यभावः। यद्वा 'स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्ध्यभावः 'तित्स्वरितम् (पा० ६। १। १८५) इति स्वरितत्वम्। वाश्यन्त इति वाश्राः 'वाशृ शब्दे' 'स्फायितञ्चीत्यादिना' (उ० १। १७०) रक्। जग्मुः उसि 'गम हन' त्यादिना (पा० ६। ४। ९८) उपधालोपः॥ २॥

तृतीया मृचमाह—

मं०—वृषायमाणो वृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य। आसायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम्॥ ३॥

प०—वृषऽयमाणः। अवृणीत। सोमम्। त्रिऽकद्रुकेषु। अपिबत्। सुतस्य। आ। सायकम्। मघऽवा। अदत्त।

वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

भा०—वृषायमाणः वृष इवाचरन्निन्द्रः सोममवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागा स्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत्पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रं आदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन् हतवान् ॥ वृषायमाणः वृषइवाचरन् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३ । १ । ११) इति क्यङ् 'अकृत्सर्वधातुकयो' रिति (पा० ७ । ४ । २५) दीर्घः । अदुपदेशाल्लातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताल्लातो रन्तोदात्तत्वम् । सायकं 'षिञ् बन्धने' । सिनोतीति सायकः । ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजां प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा०३ । २ । ६७) । 'विड्वनो०' (पा० ६ । ४ । ४१) इत्यात्वम् ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं०—यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोतमायाः । आत्सूर्यं जनयन् द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

प०—यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीत्ना । शत्रुम् । न । किल । विवित्से ॥

भा०--उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघं अहन् हतवानसि। आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीर्मायाः प्रामिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि। अनन्तरं सूर्यमुषसं उषः कालं द्यामाकाशं च जनयन्नुत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे। तादीत्ना तदानीं आवरकान्धकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु॥ अहन् हन्तेर्लङि 'हल्ङ्याब्भ्य' (पा०६।१।६७) इति सिलोपः। अड़ागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (पा० ५।२।११६) इति मत्वर्थीयइनिः। अमिनाः मीञ् हिंसायां क्र्यादिकः। 'मीनातेर्निगमे' (पा०७।३।८१) इति ह्रस्वत्वम्। तादीत्ना तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घत्वम्। विवित्से 'विद्लृलाभे' क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह--

मं०—अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः॥ ५॥

प०—अहन्। वृत्रम्। वृत्रऽतरम्। विऽअंसम्। इन्द्रः। वज्रेण। महता। वधेन। स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥ ५॥ ३६॥

भा०—अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधः तेन वज्रेण वृत्र-तरं अतिशयेन लोकानामावरकमन्धकाररूपं यद्वा वृत्रैरावरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुर्यथा भवति तथा अहन् हतवान्। अंसच्छेदे दृष्टान्तः—कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतः छिन्नानि स्कन्धांसीव यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भव-न्ति तद्वत् तथा सति अहिर्वृत्रः पृथिव्या उपरि उपपृक् सामीप्येन सम्पृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं वृतु वर्तने 'स्फायितञ्चि'त्यादिना (उ० १। १३) भावेरक् प्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः। वृत्रेणावरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः। तरतेः पचाद्यच्। 'परादि श्छन्दसि बहुलम्'(पा० ६। २। १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तरपितु व्यत्ययेन। व्यंसं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरितत्वे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (पा० ८। १। ४) इति स्वरितत्वम्। वधेन 'हनश्च वधः' (पा० ३। ३। ७६)इति भावे अप्। तत्सन्नियोगेन धातोर्वधादेशः सचान्तोदात्तः। अन्त्य-स्याकारस्य 'अतो लोपः' (पा० ६। ४। ४७) इति लोपे उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम्। विवृक्णा 'ओव्रश्चू छेदने' कर्मणि निष्ठा 'यस्य विभाषा' (पा० ७। २। १५) इतीट् प्रतिषेधः। 'ओदितश्च' (पा० ८। २। ४५) इति परत्वान्निष्ठानत्वम्। ततो 'व्रश्चभ्रस्जे'ति (पा० ८। २। ३६) षत्वे प्राप्ते 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः' (वा० ८। २। ६) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भ-वति। कुत्वेतु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति 'चोः कुः'(पा० ८। २। ३०)इति कुत्वम्। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६। १। ७०) इति शेर्लोपः। 'गतिरनन्तरः' (पा० ६। २। ४९)इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। शयते 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७३) इति शपो लुगभावः। पृथिव्याः 'उदात्तयणो हल्पू-र्वात्' (पा० ६। १। १७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ५॥

इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। नातारीदस्य समृतिं वधानां संरुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥६॥

प०—अयोद्धाऽइव। दुःऽमदः। आ। हि। जुह्वे। महाऽवीरम्। तुविऽबाधम्। ऋजीषम्। न। अतारीत्। अस्य। सम्ऽऋतिम्। वधानाम्। सम्। रुजानाः पिपिषे। इन्द्रऽशत्रुः॥६॥

भा०—दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः अयोद्धेव योद्धृरहित इव इन्द्रं आजुह्वे हि आहूतवान् खलु। कीदृशं इन्द्रं महावीरं गुणैर्महान् भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधम् बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं अस्येदृशस्येन्द्रस्य सर्वात्मनो ये शत्रुवधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं सङ्गमं नातारीत्। पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशक्नोत्॥ इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यं पाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः॥

अयोद्धा इव न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'(पा० ६। २। १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्च' (पा० ५। ४। १५३) इति कबभावः। जुह्वे 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' 'अभ्यस्तस्य च' (पा० ६। १। ३३) इति सम्प्रसारणम् उवङादेशाभावश्छान्दसः। यद्वा 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३। ४। ११७) इति सार्वधातु-

कसंज्ञायां 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' (पा० ६ । ४ । ८७) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा हि आजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति "सातये हुवे वाम्" (ऋ० सं० ६ । ६० । १३) इत्यादिषु अपि तथा स्यादिति वाच्यं, अनेकाच्त्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् 'हि च' (पा० ८ । १ । ३४) इति निघातप्रतिषेधः । महावीरं महांश्चासौ वीरश्च महावीरः 'आन्महतः' (पा० ६ । ३ । ४६) इत्यात्वम् । तुविबाधं 'बाधृ विलोडने' तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिं 'तादौ चेति' (पा० ६ । २ । ५०) गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः 'रुजो भङ्गे' रुजन्ति कूलानि इति रुजाना नद्यः "रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि" इति यास्कः (निरु० ६ । ४) ॥ व्यत्ययेन शानच् । 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३ । १ । ७७) । मुगभावश्छान्दसः[1] । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा० ६ । १ । १८६) विकरणस्वरः । पिपिषे । पिष्लृ संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधिसानौ जघान । वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥ ७ ॥

प०—अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान । वृष्णः । वध्रिः ।

[1] *Max Müller*, संपादितपुस्तके राजारामशोधितग्रंथे चोपलभ्यमान; 'नुमभाव'

प्रति॒ऽमान॑म्। बु॒भूष॑न्। पु॒रु॒ऽत्रा। वृ॒त्रः। अ॒श॒य॒त्। वि॒ऽअ॑स्तः॥ ७॥

भा०—अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहितः अहस्तः हस्तरहितो वृत्रः इन्द्रमुद्दिश्य अपृतन्यत् पृतनां युद्धमैच्छत्। द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः। अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढ़े स्कन्धे अधि उपरि वज्रं आजघान इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान्। अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः—वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः॥ स वृत्र पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान्। अपात बहुव्रीहौ पादस्य्ान्त्यस्यान्त्यलोपश्छान्दसः। अहस्तः बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्'(पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अपृतन्यत् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८)। 'कव्यध्वरपृतनस्य' (पा० ७।४।३९) इत्यन्त्यलोपः। बुभूषन् 'सनि ग्रहगुहोश्च' (पा० ७।२।१२) इतीट्प्रतिषेधः। पुरुत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा०५।४।५६) इति सप्तम्यर्थे त्रा प्रत्ययः। अशयत् व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इतिशपो लुगभावः। व्यस्तः 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः 'यस्य विभाषा' (पा० ७।२।१५) इतीट् प्रतिषेधः। 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (पा० ८।२।४) इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्।७॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—न॒दं न भि॒न्नम॑मु॒या॒शया॑नं॒ मनो॒रुहा॑णा॒ अति॑

यन्त्यापः । याश्चिद्वृत्रो महिना पर्य्यति-
ष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

प०—नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः ।
रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः । याः । चित् । वृत्रः ।
महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतः-
ऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

भा०—अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रं आपो जलानि अतियन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति ॥ तत्र दृष्टान्तः—भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्यः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ कीदृश्य आपो मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोध-रहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तु-ष्यन्तीत्यर्थः ॥ तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते वृत्रो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चित् या एव मेघगता आपः पर्य्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् । अहिर्वृत्रो मेघः तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यह्निर्वृत्रस्याभिलङ्घितत्वात् पादस्या-धःशयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' (पा० ८ । २ । ४०) इति नत्वम् ।अमुया 'सुपां सुलुक्'(पा० ७ । १ । ३९)इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् 'शीङः सार्वधातुके'(पा०७ । ४ । २१) इति गुणः । धातोर्ङित्वा-

लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रुहाणाः 'रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'। व्यत्ययेन शानच्। कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनान्मुगभावः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः। महिना 'महपूजायां' 'इन् सर्वधातुभ्यः'(उ०४।११७)इतीन् प्रत्ययः। व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ यद्वा महिना महिम्ना महच्छब्दस्य पृथ्वादिषुपाठात् 'तस्य भाव' इत्यस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा० ५।१।१२२) इतीमनिच् प्रत्ययः। 'टेः' (पा० ६।४।१४३) इति टि लोपः। 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम्। मकारलोपश्छान्दसः। पत्सुतःशीः पादस्याधः शेते इति पत्सुतःशीः 'क्विप्च' (पा० ३।२।६७) इति क्विप्। तसि 'पद्दन्नि'त्यादिना (पा० ६।१।६३) पादशब्दस्य पदादेशः। शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचने इति 'शलाकादोषणी' इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवतीत्युक्तत्वात्। मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः। यद्वा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ५।३।१४) इति सप्तम्यर्थे तसिल्। लुगभावश्छान्दसः॥ ८॥

नवमीमृचमाह—

मं०—नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव
वधर्जभार। उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः
शये सहवत्सा न धेनुः॥ ९॥

प०—नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इन्द्रः।
अस्याः। अव। वधः। जभार। उत्ऽतरा। सूः।

अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽव-
त्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

भा०—वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुःसेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिंद्रः अस्या मातुः अव अधोभागे वृत्रस्योपरि वधं हननसाधनमायुधं जभार प्रहृतवान् । तदानीं सूर्माता उत्तरा उपरिस्थितासीत्, पुत्रस्तु अधोभागस्थित आसीत्,सा च दानुर्दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः—धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावया इति खादतीति वयो ? वाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसी यस्याः सा नीचावयाः न्यच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः । 'अचः' (पा० ६ । ४ । १३८) इत्यकारलोपे 'चौ' (पा० ६ । ३ । १३८ ।) इति दीर्घत्वं । 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' (पा० ६ । १ । १७०) इति तस्योदात्तत्वं । समासे लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः अमुनि हन्तेर्वधादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । 'हृग्रहोर्भः' (वा० ८ । २ । ३२) इति भत्वम् । सूः 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूर्माता 'क्विप्च' (पा० ३ । २ । ७६) इति क्विप् । दानुः 'दो अवखण्डने' । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३ । ३२) । शये लटि'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपः । 'शीङः सार्वधातुके' (पा० ७ । ४ । २१) इति गुणे अयादेशः ॥

दशमीमृचमाह—

मं०—अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां

मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निण्यं
विचरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

प०—अतिष्ठन्तीनाम्। अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये। निऽहितम् । शरीरम् । वृत्रस्य। निण्यम् । वि। चरन्ति। आपः। दीर्घम्। तमः। आ । अशयत् । इन्द्र-शत्रुः॥ १० ॥ ३७॥

भा०—वृत्रस्यशरीरमापो विचरन्ति विशेषेणोपर्य्याक्रम्य प्रवहन्ति। कीदृशं शरीरम्, निण्यं निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते। एतदेव स्पष्टीक्रियते काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम्। कीदृशानां काष्ठानाम् अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानां उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति। इन्द्रशत्रुः वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घनिद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान्॥ अतिष्ठन्तीनां अव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वरत्वम् (पा० ६। २। २)। अनिवेशनानां निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३। ३। ११७) इत्यधिकरणे ल्युट्। तद्रहितानां बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६। २। १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। क्रान्त्वा स्थिताः काष्ठाः पृषोदरादिः। निहितं 'गतिरनन्तरः' (पा०६। २। ४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥ अत्र यास्कः—'अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजान-

न्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः, 'त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (निरु० २ । १६) इति ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥ १८ ॥

एकादशीमृचमाह—

मं०—दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अपां बिलमपिहितं य-
दासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

प०—दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः । अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

भा०—दासपत्नीः दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ताः दासपत्नीः अत एवाहिगोपाः अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् ॥ एतदेव स्पष्टीक्रियते—आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति ॥ तत्र दृष्टान्तः—पणिनेव गावः पणिनामकोसुरः गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा तद्बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारं अपिहितं

१—अयमितिहासस्तैत्तिरीयसंहितायां (२ । ४ । १२) शतपथब्राह्मणे च स्पष्टमुपलभ्यमान एव भागवतादिषु स्पष्टीकृतः ॥

वृत्रेण निरुद्धमासीत्। तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्रं जघन्वान् हतवानिन्द्रः। अपववार अपवृतमकरोत्। वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् ॥ अत्र यास्कः—“दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ता अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति। निरुद्धा आपः पणिनेव गाव पणिर्वणिग् भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति अपां बिलमपिहितं यदासीत् बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवान् अपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धतत द्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते” (नि० २ १७) इति ॥ दासपत्नीः ‘दसु उपक्षये’ दासयतीति दासो वृत्रः। पचाद्यच्। ‘चितः’ (पा० ६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। दासःपतिर्यासाम् ‘विभाषा सपूर्वस्य’ (पा० ४ । १ । ३४) इति ङीप्। तत्सन्नियोगेनेकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा दासस्य पालयित्र्यः ‘पत्यावैश्वर्ये’ (पा० ६ । २ । १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अहिगोपाः ‘गुपू रक्षणे’ गोपायतीति गोपाः ‘आयादय आर्द्धधातुके वा’ (पा० ३ । १ । ३१) इत्यायः प्रत्ययः। ततः क्विप्। ‘अतो लोपः’ (पा० ६ । ४ । ४८)। ‘वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपोवलोयानिति (वा० ६ । १ । ६६) पूर्वं यकारलोपः। न च ‘अचः परस्मिन्’ (पा० १ । १ । ५७) इति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, ‘न पदान्तद्विर्वचन’ (पा० १ । १ । ५८) इति प्रतिषेधात् अहिर्गोपा यासां पूर्ववत्स्वरः। निरुद्धाः ‘रुधिर आवरणे’। ‘झषस्तथोर्धोधः’ (पा० ८ । २ । ४०) इति निष्ठातकारस्य धकारः। ‘गतिरनन्तरः’ (पा० ६ । २ । ४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। जघन्वान् हन्तेर्लिटः क्वसुः। ‘अभ्यासाच्च’ (पा० ७ । ३ । ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम्। क्रादिनियमप्राप्तस्येटो ‘विभाषा गमहन’ (पा० ७ । २ । ६८) इत्यादिना विकल्पविधानादभावः। संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावत्तौ ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मं०—अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन् देव एकः । अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

प०—अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः । अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ २१ ॥

भा०—सृके वज्रे 'सृकः वृक' इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो-दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः । एकः अद्वितीयो वृत्रः यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत्तदानीं त्वं अश्व्यो वारः अश्वसंबन्धी-वालोऽभवः यथा अश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीनि वारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किञ्च गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयो जितवान् । तथा च तैत्तरीयाः 'त्वष्टा हतपुत्र' इत्यस्मिन्नुपाख्याने (सं० २ । ४ । १२) समामनन्ति— 'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' इति । सप्त सिन्धून् 'इमं मे गङ्गे' (ऋ० सं० १० । ७५) 'इत्यस्यामृच्याम्नाता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुं अवासृजः त्यक्तवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः अश्वे भवः 'भवे छन्दसि' (पा० ४ । ४ । ११०) इति यत् । 'यतो नावः' (पा० ६ । १ । २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिल-

कादित्वात् (वार्ति० ८ । २ । १८) लत्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति निघातप्रतिषेधः । 'तिङि चोदात्तवति' (पा० ८ । १ । ७१) इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः 'गाः' इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८ । १ । २८) इति निघातो न भवति 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा० ८ । १ । १८) इति वचनात् । सर्तवे 'तुमर्थे सेसेन्' (पा० ३ । ४ । ९) इति तवेन् प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

मं०—नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकि-
रद्ध्रादुनिं च । इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहि-
श्चोतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये ॥ १३ ॥

प०—न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । ह्रादुनिम् । च । इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

भा०—इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेप्येनं निषेद्धुमशक्ताः । सोयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुः गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिं अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनिं च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इन्द्रश्चाहिश्च

इन्द्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः ॥ उत अपि च मघवा धनवानिन्द्रः अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्विजिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध 'षिधु गत्याम्'। मिहं 'मिह सेचने' मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टिः 'क्विप् च' (पा० ३।२।७६) इति क्विप्। अकिरत्। 'कॄ विक्षेपे' 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३।१।७७)। 'ॠत इद्धातोः' (पा० ७।१।१००) इतीत्त्वम्। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युयुधाते 'युध संप्रहारे' लिटि प्रत्ययस्वरः। जिग्ये 'सन्लिटोर्जेः' (पा० ७।३।५७) इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम्। १३॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मं०—अहेर्यातारं कमपश्यइन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्। नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि॥ १४॥

प०—अहेः। यातारम्। कम्। अपश्यः। इन्द्र। हृदि। यत्। ते। जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्। नव। च। यत्। नवतिम्। च। स्रवन्तीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः। रजांसि॥ १४॥

भा०—हे इन्द्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्धा भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेर्वृत्रस्य

यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात्। मा भूत्तव भयमित्यर्थः। यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि। तत्र दृष्टान्तः—श्येनो न श्येननामको बलवान् पक्षीव। दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं—'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतो गच्छत्'(ऐ०ब्रा०३।१५)इति। तैत्तरीयाश्चामनन्ति'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः'(तै०ब्रा०१।६।७) इति॥ हृदि'पद्दन्नित्यादिना' (पा०६।१।६३) हृदयशब्दस्य हृदादेशः। ऊडिदमित्यादिना (पा०६।१।१७१)विभक्तेरुदात्तत्वम्। जघ्नुषः हन्तेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने 'वसोःसम्प्रसारणम्' (पा० ६।४।१३१)इति सम्प्रसारणम्। परपूर्वत्वे'शासिवसिघसीनां च' (पा०८।३।६०)इति षत्वम्। न च'षत्वतुकोरसिद्धः'(पा०६।१।८६) इति एकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यम्,'संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा० ६।१।८६) इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात्। 'गमहनेत्यादिना' (पा० ६।४।९८) उपधालोपः। न च 'असिद्धवदत्राभात्' (पा० ६।४।२२) इति सम्प्रसारणस्यासिद्धवद्भावः, भिन्नाश्रयत्वात्। संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने, उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम्। स्रवन्तीः 'स्रु गतौ' 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (पा० ७।१। ८१) इति नुमागमः। शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। अतरः यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ १४॥

पञ्चदशीमृचमाह—

मं०—इन्द्रो यातोवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः। सेदु राजा क्षयति च-

र्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥१५॥

प०—इन्द्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रऽबाहुः । सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥

भा०—वज्रबाहुरिन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत् । सेदु स एवेन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परिबभूव व्याप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः—अरान्न नेमिः यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् । यातः 'या प्रापणे' याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । 'सावेकाचः' (पा० ६ । १ । १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति संहितायां सोर्लोपः । ता 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः । बभूव भवतेर्लिटो णलि 'भवतेरः' (पा० ७ । ४ । ७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्वृद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० १ । २ । ६) इति लिटः कित्वाद्वृद्ध्यभावः । न च 'असिद्धवदत्राभात् (पा० ६ । ४ । २२) इति तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः शङ्कनीयः, 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः' (वा० ६ । ४ । २२) इति

तस्य सिद्धत्वात्। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति निघातः॥ १५॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टत्रिंशो वर्गः॥ ३८॥

प्रथममण्डले पञ्चत्रिंशं (संग्रहे षष्ठं) सूक्तम्।

ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तम्। हिरण्यस्तूप ऋषिः आद्या नवमी च जगतीछन्दस्के। शिष्टास्त्रिष्टुभः। कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता। आद्यायाः ह्वयाम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्ता देवताः। तथा चानुक्रान्तम्'ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च सा लिङ्गोक्तदैवतपादा'इति। अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रेइदं सूक्तम्। सावित्रंनिवद्धानं तृतीयस्य चार्यमेतिखण्डे सूत्रितम्'ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावा पृथिवी इति तिस्रः'(आ०७।७)इति॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं०—ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे। ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारमूतये॥ १॥

प०—ह्वयामि। अग्निम्। प्रथमम्। स्वस्तये। ह्वयामि। मित्रावरुणौ। इह। अवसे। ह्वयामि। रात्रीम्। जगतः। निऽवेशनीम्। ह्वयामि। देवम्। सवितारम्। ऊतये॥१॥

भा०—स्वस्तये अस्माकमविनाशाय 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम' इति (नि० ३।२१)यास्कः। प्रथमं आदौ अग्निमाह्वयामि। इहास्मिन कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्वयामि जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्य निवे-

शनीं उपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्वयामि। जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धम्। ऊतये अस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवम् ह्वयामि॥ मित्रावरुणौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६। ३। २६) इति पूर्वपदस्यानङादेशः। 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ७। ३। २१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रात्रीं 'रात्रेश्चाजसौ' (पा० ४। १। ३१) इति ङीप्। निवेशनीम् निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३। ३। ११७) इति ल्युट्॥ 'टिड्ढाणञ्' (पा० ४। १। १५) इत्यादिना ङीप्। ऊतये अवतेः क्तिनि 'ज्वरत्वरेत्यादिना' (पा० ६। ४। २०) वकारस्य उपधायाश्च ऊठ्। ऊतियूत्यादिना' (पा० ३। ३। ९७) क्तिन उदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च। हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्॥ २॥

प०—आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्। अमृतम्। मर्त्यम्। च। हिरण्ययेन। सविता। रथेन। देवः। याति। भुवनानि। पश्यन्॥२॥

भा०—सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन 'कृष्णंकृष्यते निकृष्टो वर्णः' इति (नि० २। २०) यास्कः। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति (नि० ४।

१६)च। अन्तरिक्षलोको हि सूर्य्यागमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति। तेनान्तरिक्षमार्गेण आवर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन्। यद्वा अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन्। तथा चारण्यकाण्डे 'अमर्त्यो मर्त्येना सयोनि' रित्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तार्थोऽवगम्यते "मर्त्यानि ह्येमानि शरीराण्यमृतैषा देवता" (ऐ० आ० २।१।८) इति। यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन आयाति अस्मत्समीपमागच्छति॥ अमृतं मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा० ६।२।११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मर्त्यं मर्ते भवं 'भवे छन्दसि' (पा० ४।४।११०) इति यत् 'यतो नावः' (पा० ६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वम्। हिरण्ययेन 'ऋत्व्यवास्त्व्य' (पा० ६।४।१७५) इत्यादिना मयटो मकारस्य लोपो निपातितः। 'यस्येति' (पा० ६।४।१४८) लोपे प्रत्ययस्वरः। भुवनानि 'भू सत्तायां' 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् प्रत्ययः। योरनादेशे उवङादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् आ देवो याति सविता परावतोप विश्वा दुरिता बाधमानः॥३॥

प०—याति। देवः। प्रऽवता। याति। उत्ऽवता। याति। शुभ्राभ्याम्। यजतः। हरिऽभ्याम्। आ। देवः। याति। स-

विता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । बाधमानः ॥३॥

भा०—देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति तथा उद्वता उत्कृष्टेन ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानन्तरं आ मध्याह्नं ऊर्ध्वो मार्गः, तत उपरि चास्तायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यपबाधमानो विनाशयन् परावतः दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् द्युलोकात् आयाति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता 'वनषण सम्भक्तौ' अस्मात्प्रपूर्वात् क्विप् 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ६ । ४ । ४०) इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । (पा० ६ । २ । १६८) उद्वता उत्पूर्वाद्वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजता 'भृमृदृशि' (उ० ३९०) इत्यादिना यजेः कर्मण्यतच् प्रत्ययः विश्वा दुरिता उभयत्र 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं—अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम्। आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

प०—अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् । आ । अस्थात् । रथम् । सविता ।

चित्रऽभानुः। कृष्णा । रजांसि। तविषीम्। दधानः ॥४॥

भा०—सविता रथमास्थात् आस्थितवानारूढवानित्यर्थः। कीदृशम् अभीवृतं अभितो वर्तमानम्। तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम्। कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात्। क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः क्वचिदश्वपङ्क्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम्। हिरण्यशम्यं अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवः शम्या' ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते। बृहन्तं प्रौढम्। कीदृशः सविता यजता यष्टव्यः। चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः। कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाश रूपं दधानः॥ अभीवृतं अभितो वर्तते इत्यभीवृत् 'वृतु वर्तने' क्विप 'नहिवृतीत्यादिना' (पा० ६। ३। ११६) पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-याम्' (पा० ६। २। १०६) इति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदा-त्तत्वम्। हिरण्यशम्यं 'हर्य गतिकान्त्योः' 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' (उ० ५४४) इति कन्यन् प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अस्थात् तिष्ठतेर्लुङि 'गातिस्था: (पा० २। ४। ७७) इति सिचोलुक्। कृष्णा 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३। ४) इति नक् प्रत्ययः। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६। १। ७०) इति शेर्लोपः। तविषीं तविः सौत्रो धातुः 'तवतेर्णिद्वा' (उ० १। ४८) इति टिषच्। टित्वात् 'टिड्ढाणञित्यादिना' (पा० ४। १। १५) ङीप्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वात् द्रष्टव्यम्। दधानः शानचि 'अभ्यस्ता-नामादिः' (पा० ६। १। १८९) इत्याद्युदात्तत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—विजनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्रथं

हिरण्यप्रउगं वहन्तः। शश्वद्विशःसवितुर्दै
व्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥ ५॥

प०—वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः । शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

भा०—श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः 'श्यावाः सवितुः' इति निघण्टावुक्तत्वात्। ते च शितिपादः श्वेतैः पादैरुपेताः हिरण्यप्रउगम्। रथस्य मुखसीषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं तद्युक्तं रथं वहन्तो जनान् प्राणिनो व्यख्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजाः दैवस्य इतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य उपस्थे समीपस्थाने तस्थुः स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः। किन्तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः ॥ शितिपादः शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादाः 'सुपां सुलुगिति' (पा० ७ । १ । ३९) जसः सु आदेशः । यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फटिकादिः स इव पादौ येषां ते 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा० ५ । ४ १३८) इति समासान्तः पादशब्दस्यान्त्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे 'शितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसत्' (पा० ६ । २ । १३८) इति प्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्तीत्यादिना' (पा० ३ । १ । ५२) च्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगम् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुक स्वरेण

धातुस्वरः[१]। दैव्यस्य तस्येद मित्यर्थे 'देवाद्यञञौ' (वा० ४।१।८५) इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् 'तद्धितेष्वचामादेः' (पा० ७।२।११७) इत्यादिवृद्धिः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६।१।१९७) इत्याद्युदात्तत्वम्। उपस्थे 'आतश्चोपसर्गे' (पा० ३।१।१३६) इति कः। 'आतो लोप इटि च' (पा० ६।४।६४) इत्याकारलोपः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥५॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट्। आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥

प०—तिस्रः। द्यावः। सवितुः। द्वौ। उपऽस्था। एका। यमस्य। भुवने। विराषाट्। आणिम्। न। रथ्यम्। अमृता। अधि। तस्थुः। इह। ब्रवीतु। यः। उँ इति। तत्। चिकेतत् ॥६॥

भा०—द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाः सन्ति तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्य उपस्था समीपस्थाने वर्तेते द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् विरान् गन्तॄन् सहते

१—इतः परम् 'कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते' इति पाठोधिको राजाराम शास्त्रिशोधितपुस्तक एव प्रमादपातितः प्रतिभाति ॥

प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वा अधितस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः—रथ्यमाणिं न रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवः तत्सवितृरूपं चिकेतत् जानाति स मानव इहास्मिन् विषये ब्रवीतु कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः 'तिसृभ्यो जसः' (पा० ६ । १ । १६६) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्यौ संहितायामावादेशे, 'लोपः शाकल्यस्य' (पा० ८ । ३ । १९) इति वकारलोपः । उपस्था 'आङ्याजयारां चोपसंख्यानम्' (वा० ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या आङा देशः 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा० ६ । १ । १२६) इति प्रकृतिभावः । विराषाट् 'वृञ् वरणे' 'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३ । ३ । ५८) इति कर्मणि कः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । १०३) इति इत्वम् । तथा सति वूर्यन्त इति विरा इत्युक्तं भवति । तान् सहत इति विराषाट् 'छन्दसि सहः' (पा० ३ । २ । ६३) इति सहेर्ण्विः । 'सहेः साडः सः' (पा० ८ । ३ । ५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथस्येदं रथ्यं 'रथाद्यत्' (पा० ४ । ३ । १२१) इति यत् । 'यतो नावः' (पा० ६ । १ । २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः । चिकेतत् 'कित ज्ञाने' लेट्यडागमः । 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् श्लुः लघूपधगुणः 'अनुदात्ते च' (पा० ६ । १ । १९०) इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगाद निघातः ॥ ६ ॥

इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा

असुरः सुनीथः। क्वे३दानीं सूर्यः क-

श्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्याततान ॥७॥

प०—वि। सुऽपर्णः। अन्तरिक्षाणि। अख्यत्। गभीरऽवेपाः। असुरः। सुऽनीथः। क्व। इदानीम्। सूर्यः। कः। चिकेत। कतमाम्। द्याम्। रश्मिः। अस्य। आ। ततान॥७॥

भा०—सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः सुपर्ण इति पञ्चदश रश्मिनामानीति तन्नामसु पठितत्वात्। अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान्। कीदृशो रश्मिः गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः। रश्मेः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः। असुरः सर्वेषां प्राणदः। तथाचान्यत्राम्नायते "सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति"। सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः। तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत को जानाति न कोपीत्यर्थः। अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यां आततान कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान् एतदपि को जानाति न कोपीत्यर्थः॥ सुपर्णः 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६। २। १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। गभीरवेपाः 'टुवेपृ कम्पने' असुन्। गभीरं वेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असुरः 'असु क्षेपणे' अस्यति शत्रूनित्यसुरः। 'असेरुरन्' (उ० १। ४२)। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। यद्वा असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३। २। ३) इति कः प्रत्ययः। सुनीथः 'णीञ् प्रापणे'। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ० २। २) इति क्थन्। प्रादिसमासे 'थाथादिना (पा० ६। २। १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। इदानीं इदम्शब्दात्सप्तम्यर्थे 'दानीं च'

(पा० ५ । ३ । १८) इति दानींप्रत्ययः । 'इदम इश्' (पा० ५ । ३ । ३) इतीदम्शब्दस्येशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः 'षू प्रेरणे' सुवतीति सूर्यः । 'राजसूयसूर्य' (पा० ३ । १ । ११४) इत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिकेत 'कित ज्ञाने' लिट् । कतमां किं जातीयां 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० ५ । ३ । ९३) इति किम् शब्दात् डतमच् । डित्वाट्टिलोपः 'चितः' (पा० ६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून्। हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि॥८॥

प०—अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् । हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८॥

भा०—पृथिव्याः सम्बन्धिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिशः आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिन्धून् गङ्गादि नदीः समुद्रान् वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः हितरमणीयचक्षुर्युक्तः हिरण्मयाक्षो वा सविता देव आगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् प्रयच्छत् ॥

अख्यत् ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्तीत्यादिना (पा० ३ । १ । ५२) च्लेरङादेशः । त्रौ 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः। धन्व 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः' 'इदितो नुम् धातोः' (पा० ७ । १ । ५८) इति नुम् । अस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' (उ० १ । १५४) इति कनिन् 'सुपां सुलुगिति' (पा० ७ । १ । ३९) विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि नन्द्यादिलक्षणो ल्युः 'णेरनिटि'(पा० ६ । ४ । ५१) इति णेर्लोपः पूर्वत्रच्छेर्लोपः । हिरण्याक्षः हिरण्मयानि अक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (पा० ५ । ४ । ११३)इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । अगात् एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः । 'गातिस्था' (पा० २ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् । दधत् शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७ । १ । ७८) इति नुमागमप्रतिषेधः । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (पा० ६ । ४ । ११२) इत्याकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा० ६ । १ । १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे 'दाश्वान् साह्वान्' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' (पा० ६ । ४ । १३१) परपूर्वत्वे 'शासिवसिघसीनां च' (पा० ८ । ३ । ६०) इति षत्वम् । वार्याणि 'वृङ् सम्भक्तौ' 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३ । १ । १२४) इति ण्यत् 'ईडवन्देत्यादिना' (पा० ६ । १ । २१४)आद्युदात्तत्वम्॥८॥

नवमीमृचमाह —

मं०—हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावा-
पृथिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते
वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति॥९॥

प०—हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते । अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

भा०—हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः। यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः विचर्षणिः । पश्यत्यर्थः । विचर्षणिः विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् सविता देवः उभे द्यावापृथिवी अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये ईयते गच्छति अमीवां रोगादिबाधां अपबाधते सम्यक् निराकरोति । तथा सूर्यं वेति गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्य्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तृगन्तव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशं अभ्यृणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी 'दिवसश्च पृथिव्याम्' (पा० ६ । ३ । ३०) इति च शब्दात् दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । २ । १४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' (पा० ६ । २ । १४२) इति न निषेधः । 'अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति पर्युदस्तत्वात् । ईयते 'ईङ् गतौ' 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८ । २ । २८) इति निघातः । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगात् 'चादिलोपे विभाषा' (पा० ८ । १ । ६३) इति निघातप्रतिषेधः । वेति 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' अदादित्वाच्छपो लुक् । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति 'ऋणु गतौ' तनादित्वादुः । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमतेन गुणाभावः ॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

मं० हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ्। अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

प०—हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीथः। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। यातु। अर्वाङ्। अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्थात्। देवः। प्रतिऽदोषम्। गृणानः॥ १०॥

भा० हिरण्यहस्तः असुरः प्राणप्रदाता सुनीथः सुष्ठुनेता प्रशस्य इत्यर्थः। सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात्। सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता। स्ववान् धनवान्। अर्वाङ् अभिमुखः। कर्मदेशे गच्छतु। किञ्च अयं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानः अस्थात् स्थितवान्। किं कुर्वन् रक्षसः बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान्। रक्षोरक्षितव्यमस्मादिति (४।१८)यास्कः। यातुधानानसुरान् अपसेधन् निराकुर्वन्। हिरण्यहस्तादयोगताः। सुमृळीकः सुष्ठुमृडीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्ववान् स्वमस्यास्तीति स्ववान् 'मादुपधायाः' (पा० ८।२।९) इति वत्वम्। संहितायां नकारस्य 'दीर्घादटि समानपदे' (पा० ८।३।९) इति रुत्वम् 'आतोटि नित्यम्' (पा० ८।३।३) इति सानुनासिक आकारः। रोर्यत्वम्। यलोपश्च। अपसेधन् 'षिधु गत्यां' शपः पित्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रक्षसः 'रक्ष पालने' इत्यस्मादपादाने औणादिकः असि प्रत्ययः। यद्वा रक्ष्यन्तेऽनेनेति रक्षोदलम्। वरण-

असुन् तदेषामस्तीति रक्षस्विनः मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् 'यत निकारोपसंस्कारयोः' तस्मात् खन्तादौणादिको भावे उप्रत्ययः यातवो यातना एषु धीयन्त इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् 'लिति' (पा० ६ । १ । १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्यात् 'गातिस्थेति' (पा० २ । ४ । ७१) सिचोलुक् । प्रतिदोषं दोषां दोषां प्रति वीप्सालक्षणे ययार्थे अव्ययीभावः । गृणानः 'गृ शब्दे' कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन श्ना 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७ । ३ । ८०)इति ह्रस्वत्वम् । 'चितः' (पा० ६ । १ । १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १० ॥

एकादशीमृचमाह—

मं०—ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः
सुकृता अन्तरिक्षे । तेभि र्नो अद्य पथिभिः
सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

प०—ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृतः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

भा०—हे सवितः ते तव पन्था मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवो धूलिरहिता अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु सम्पादिताः सुगेभिः सुष्ठुगन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिस्तैर्मार्गैः आगत्य अद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान् रक्ष च पालनमपिकुरु । तथा हे देव नोस्माननुष्ठातॄन् अधि ब्रूहि च देवानामग्रे अधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः 'सुपां सुलुगिति (पा० ७ । १ । ३९) जसः सुः ।

'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' (पा० ६।१।१९९) इत्याद्युदात्तत्वम्। पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः पूर्व्याः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० ४।४।१३३) इति यः। प्रत्ययस्वरः। असुगागमः। अरेणवः। 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। सुकृताः कर्मणि क्तः 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सुगेभिः सुष्ठु गच्छन्त्येभिरिति सुगाः 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति गमेर्डप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। रथ 'द्व्यचोतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः॥ ११॥

इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः॥ ७॥

प्रथममण्डले द्विचत्वारिंशं (संग्रहे सप्तमं) सूक्तम्॥

संपूषन्निति दशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकम्। सम्पूषन्दश पौष्णमित्यनुक्रान्तम्। स्मार्ते महान्तमध्वानमेष्यन्निदं सूक्तं जपेत्। 'सम्पूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा' (आश्व० ३।७।१०) इति सूचितत्वात्। तत्र जपेदित्यनुवर्तते॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं० संपूषन्नध्वनस्तिर व्यंहोविमुचोनपात्।
सक्ष्वा देव प्रणस्पुरः॥ १॥

प०—सम्। पूषन्। अध्वनः। तिर। वि अंहः। विऽमुचः। नपात्। सक्ष्व। देव। प्र। नः। पुरः॥ १॥

भा० हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अध्वनो मार्गात् संतिर अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय। अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं

विंतिर विनाशय। पूषा विशिष्यते विमुचोनपात् जलविमोचनहेतोर्मेघस्य पुत्र नपादिति पुत्रनाम 'नपात्प्रजा' इति तन्नामसु पाठात्। श्रुत्यन्तरे 'अद्भ्यः पृथिवी' इति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते। तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते 'तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवद्' इति॥ मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति। नच पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यम्, पृथिव्या एव पूषत्वात्। तथा च श्रुत्यन्तरे कस्य चिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते'पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषा' इति। तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते 'इयं वै पूषेयंहीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च' (शत० १४। ४। २। २५) इति हे देव पूषन् नः पुरः अस्माकं पुरतः प्रसच्च प्रसक्तो भव पुरतो गच्छेत्यर्थः॥ विमुचोनपात् उदकं विमुंचतीति विमुङ् मेघः 'क्विप्च' (पा० ३। २। ७६) इति क्विप्। न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः नञ् पूर्वात् पातयतेः क्विप् 'नभ्राण्नपादित्यादिना' (पा० ६। ३। ७५) नञः प्रकृतिभावः। 'सुबामन्त्रिते' (पा० २। १। २) इति पराङ्वद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम्। सच्च 'षच सेवने' अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् लोटि 'बहुलं छन्दसीति (पा० २। ४। ७३) शपो लुक्। 'तास्यनुदात्ते'दिति (पा० ६। १। १८६) लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। प्रणः 'उपसर्गाद्बहुलमिति' (पा० ८। ४। २८) नसोणत्वम्। पुरः उक्तम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आ दिदेशति।

अप स्म तं पथो जहि॥ २॥

प०—यः। नः। पूषन्। अघः। वृकः। दुःऽशेवः। आऽदि-

दिदेशति। अप। स्म। तम्। पथः। जहि॥ २॥

भा०—हे पूषन् यः प्रतिपन्थी नोऽस्मानादिदेशति 'अनेन मार्गेण गन्तव्यं' इत्येवमाज्ञापयति। कीदृशः। अघः आहन्ता। वृकः अस्मदीयस्य धनस्यादाता अपहर्तेत्यर्थः। दुःशेवः सेवितुं दुःशकः दुष्टसुखो वा। तं तादृशं प्रतिपन्थिनं पथो मार्गात् अपजहि स्म अवश्यमपाकुरु॥ वृकः 'वृक वृक आदाने' वर्कत इति वृकः। इगुपधलक्षणः कः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्। दुःशेवः दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६।२।१९९) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। यद्वा दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः। 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति' (वा० ३।३।१२६) खल्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आदिदेशति 'दिश अतिसर्जने' लेट्यडागमः। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः। 'बहुलं छन्दसीति' (वा० ७।३।८७) वचनात् 'नाभ्यस्तस्याचि' (पा० ७।३।८७) इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः। पथः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—अप त्यं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम्।
दूरमधि स्रुतेरज॥ ३॥

प०—अप। त्यम्। परिऽपन्थिनम्। मुषीवाणम्। हुरःऽचितम्। दूरम्। अधि। स्रुतेः। अज॥ ३॥

त्वं। तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तम् स्रुतेर्मार्गादधिदूरमत्यन्तदूरदेशं प्रति अपाज अपगमय। कीदृशं, परिपन्थिनम् मार्गप्रतिबन्धकम्। मुषीवाणं तस्कररूपम्। मुषीवेति तस्करस्य नाम। 'मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात्। ह्वरश्चितं कौटिल्यानां सञ्चेतारम्। परिपन्थिनं 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि (पा॰ ५। २। ८९) इति शत्रावभिधेये इनिप्रत्ययान्तो निपातितः। मुषीवाण 'मुष स्तेये' मोषणं मुषिः। औणादिको भावे किप्रत्ययः। मुषिं वनति सम्भजत इति मुषीवा 'वन षण सम्भक्तौ' 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' (पा॰ ३। २। ७५) इति विच्प्रत्ययः। सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' (पा॰ ६। ४। ८) इति दीर्घः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा॰ ६। ३। १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। ह्वरश्चितं 'ह्वृ कौटिल्ये' सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् 'राल्लोपः' (पा॰ ६। ४। २१) इति छकारलोपः। ह्वरश्चिनोतीति ह्वरश्चित्। चिनोतेः क्विपि तुगागमः 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा॰ ६। ३। १४) इत्यलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्रुतेः 'स्रु गतौ' 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (पा॰ ३। ३। १७४) इति क्तिच्। 'चितः' (पा॰ ६। १। १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। अज 'अज गतिक्षेपणयोः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं॰—त्वं तस्य द्वयाविनोघशंसस्य कस्य चित्।

पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥

प॰—त्वम्। तस्य। द्वयाविनः। अघऽशंसस्य। कस्य। चित्। पदा। अभि। तिष्ठ। तपुषिम् ॥ ४ ॥

भा०—हे पूषन् त्वं तस्य चौरस्य तपुषिम् परसन्तापकं देहं पदाभितिष्ठ। भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ। कीदृशस्य द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य। अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टं शंसतः। अघशंस इति तस्करनाम। 'मलिम्लुचः अघशंसः वृकः' इति तन्नामसु पाठात्॥ कस्य चित् अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि द्वयाविनः द्वयमस्यास्तीति द्वयावी 'बहुलं छन्दसि' (पा० ५।२।१२२) इतिमत्वर्थीयो विनिः 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्। अघशंसस्य अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोयमघशंसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तपुषिम् तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः औणादिक उषिन् प्रत्ययः। बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा। नित्वादाद्युदात्तत्वम्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—आ तत्ते दस्र मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे।
येन पितॄनचोदयः॥ ५॥ २४॥

प०—आ। तत्। ते। दस्र। मन्तुऽमः। पूषन्। अवः। वृणीमहे। येन। पितॄन्। अचोदयः॥ ५॥ २४॥

भा०—हे मन्तुमः ज्ञानवन् दस्र दर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवः तादृशं रक्षणं आवृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे। येन रक्षणेन पितॄनङ्गिरःप्रभृतीन् पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि। तद्रक्षणमितिपूर्वेणान्वयः॥

दस्र 'दसि दंसनदर्शनयोः' 'स्फायितञ्च्यादिना' (उ० २। १३) रक्प्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। यद्वा 'दसु उपक्षये

इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मन्तुमः 'मन ज्ञाने' 'कमिमनिजनीत्यादिना' (उ० १ । ७३) भावे तुप्रत्ययः मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् सम्बुद्धौ 'मतुवसो रुः' (पा०८ । ३ । १) इति रुत्वम् । अचोदयः । 'चुद सञ्चोदने' चौरादिकः ॥ ५ ॥

इतिप्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।
धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

प०—अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम ।
धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

भा०—हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अध पूर्वोक्तास्मदीय प्रार्थनानन्तरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठुदान युक्तानि कृधि कुरु ॥ अध अथशब्दे धत्वं छान्दसं 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घत्वम् । विश्वसौभग 'सुभगान्मन्त्रे' (गण० ५ । १ । १२८) इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति (पा० ७ । ३ । १९) उत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम हिरण्यमयी वाशी तदेषामस्तीति हिरण्य वाशीमन्तः अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः आमन्त्रितनिघातः । सुषणा 'वन षण सम्भक्तौ' सुखेन सम्भज्यन्त इति सुषणानि 'ईषद्दुःसुषु-

ति' (पा० ३ । ३ । १२६) खल् 'शेश्छन्दसीति' (पा० ६ । १ । ७०) शेर्लोपः॥

'लिति' (पा० ६ । १ । ९३) । इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि 'डुकृञ् करणे' 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १०२) इति हेर्धिरादेशः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति विकरणस्य लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

प०—अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

भा०—सश्चतः अस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः शत्रूनोऽति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यत्र प्रापय नोऽस्मान् सुगा सुष्ठुगन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु गन्तॄन् कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानं अस्मद्रक्षणरूपं विदो जानीहि ॥ सश्चतः 'ग्लुचुषस्ज गतौ'इत्यत्र'सश्चिमप्येके' पठन्तीति धातुवृत्तौ उक्तम् । अस्माल्लटः शतृ 'बहुलं छन्दसीति (पा०२। ४। ७३) शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । 'शतुरनुमः' (पा० ६ । १ । १७३) इति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा सुष्ठुगच्छन्त्यत्रेति सुगः 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३ । २ । ४८) इति गमेर्डप्रत्ययः । 'सुपांसुलुगिति (पा० ७ । १ । ३९) तृतीयाया आकारः । सुपथा शोभनेन पथा 'न पूजनात्' (पा० ५ । ४ । ६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । २ । १९९) । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'क्त्वादयश्च'

(पा० ६ । २ । ११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहित्वात्। तत्र हि बहुव्रीहावित्यनुवर्तते। क्रणु 'क्रवि हिंसाकरणयोः' 'धिन्विकृण्व्योरच' (पा० ३ । १ । ८०) इत्युप्रत्ययः उतश्च 'प्रत्ययादिति' (पा० ६ । ४ । १०६) हेर्लुक्। विदः 'विद ज्ञाने' लेट्यडागमः। 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इतोकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह--

मं०—अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

प०—अभि। सुऽयवसम्। नय। न। नवऽज्वारः। अध्वने।

पूषन्। इह। क्रतुम्। विदः ॥ ८ ॥

भा०—हे पूषन् सुयवसं शोभनतृणोपलक्षितसर्वौषधियुक्तं देशमभिनय अस्मानभितः प्रापय। अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः सन्तापो न भवत्विति शेषः। मार्गे गच्छतामस्माकं इदानींतनः क्लेशः कोपि माभूदित्यर्थः। गतार्थमन्यत्॥ सूयवसं शोभनं यवसं यस्मिन् देशे स सूयवसो देशः। 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । २ । १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः। नवज्वारः 'ज्वर रोगे' भावे घञ् नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः। 'थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' (पा० ६ । २ । १४४) ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—शग्धि पूर्धि प्रयंसि च शिशीहि प्रास्यु-

दरम्। पूषन्निह क्रतुं विदः ॥९॥

प०—शग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रासि। उदरम्। पूषन्। इह। क्रतुम्। विदः॥ ९॥

भा०—हे पूषन् शग्धि अस्माननुगृहीतुं शक्तो भव। पूर्धि अस्मद्गृहं धनेन पूरय। किञ्च प्रयंसि अन्यदप्यपेक्षितं वसु प्रयच्छ। शिशीहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः। उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टान्नेन सोमरसेन वा पूरय॥ अन्यत्पूर्ववत्॥ शग्धि 'शक्लृ शक्तौ' लोटो हिः 'बहुलं छन्दसीति' (पा० २। ४। ७३) विकरणस्य लुक् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६। ४। १०१) इति हेर्धिरादेशः। हेरपित्वात् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। पूर्धि 'पॄ पालनपूरणयोः' 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (पा०६। ४। १०२) इति हेर्धिरादेशः पूर्ववद्विकरणस्य लुक्। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्येति' (पा० ७। १। १०२) उत्वम्। 'हलि च' (पा०८। २। ७७) इति दीर्घः। तिङः परत्वान्निघाताभावः। यंसि 'यम उपरमे' लोडर्थे लटि पूर्ववत् विकरणस्य लुक्। निघातः। शिशीहि 'शो तनूकरणे' लोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७। ४। ७८) इत्यभ्यासस्येत्वम 'ई हल्यघोः' (पा० ६। ४। ११३) इतीत्वम्। प्रत्ययस्वरः। प्रासि 'प्रा पूरणे' अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥९॥

दशमीमृचमाह—

मं०—न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि।
वसूनि दस्ममीमहे ॥१०॥२५॥

प०—न। पूषणम्। मेथामसि। सुऽउक्तैः। अभि। गृणी-

मसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

भा०—पूषणं देवं न मेथामसि वयं न तु निन्दामः । किन्तु सूक्तैर्वेदगतैरभि गृणीमसि सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि 'मेथृ मेधाहिंसनयोः' लटि 'इदन्तो मसिः' (पा० ७ । १ । ४६) इति मस इकारागमः । सूक्तैः सुष्ठुस्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि 'क्तिच्क्तौच संज्ञायामिति' (पा० ३ । ३ । १७४) कर्तरि क्तः 'वचिस्वपीत्यादिना' (पा० ६ । १ । १५) सम्प्रसारणम् । थाथादिस्वरः । यद्वा कर्मणि निष्ठा 'सूपमानात् क्तः' (पा० ६ । २ । १४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि 'गॄ शब्दे' 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७ । ३ । ८०) इति ह्रस्वत्वम् । इदन्तोमसिः । दस्मं 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' (उ० १ । १४४) इति मक्प्रत्ययः ॥ १० ॥

इति प्रथमस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः २५ ॥

इति प्रथममण्डले द्वाचत्वारिंशं सूक्तम् ॥

प्रथममण्डले पञ्चाशत्तमं (संग्रहेऽष्टमं) सूक्तम् ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवत्यम् । आदौ नवगायत्र्यः शिष्टास्ततोनुष्टुभ इत्युक्तम् । तथाचानुक्रान्तम्—'उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य'इति । आश्विनशस्त्रे सौर्ये क्रतौ उदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वाश्विनायेति खण्डे सूचितम् (आश्व० ६ । ५) सूर्योनोदिवः । उदुत्यं जातवेदस मितिनवेति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं०—उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

प०—उत्। ॐ इति। त्यम्। जातऽवेदसम्। देवम्। वहन्ति। केतवः। दृशे। विश्वाय। सूर्यम्॥ १॥

भा०—केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः। यद्वा सूर्यरश्मयः। सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं उदु वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति। उ इति पादपूरणः। उक्तञ्च-'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु' (नि० १। ९) इति। किमर्थं विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुम्। यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति। तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः। कीदृशं सूर्यं त्यं प्रसिद्धम्। जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा। देवं द्योतमानम्। अत्र निरुक्तम् (१२। १५) 'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यमिति॥ जातवेदसं जातानि वेत्तीति जातवेदाः। 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (उ० ४। २२६) इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातितः। सूर्यं 'राजसूयसूर्येत्यादिना (पा० ३। १। ११४) 'षू प्रेरणे' इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः। अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः।
सूराय विश्वचक्षसे॥ २॥

प०—अप। त्ये। तायवः। यथा। नक्षत्रा। यन्ति। अक्तुऽभिः। सूराय। विश्वऽचक्षसे॥ २॥

भा०—त्ये तायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि 'देवगृहा वै नक्षत्राणि' (तै० ब्रा० १ । ५ । २ । ६) इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते (तै० ब्रा० १।५ । २।५) यो वा इह यजते अमुं स लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्'इति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' (तै० सं० ५ । ४ । १ । ३) इत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह (निरु० ३ । २०) 'नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्'इति। तथाविधानि नक्षत्राणि अक्तुभिः रात्रिभिः सह अप यन्ति अप गच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्य आगमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वरी अक्तुरिति तत्र पाठात् ॥

यथा 'यथेति पादान्ते' (फि० ४ । १३) इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्र 'नक्ष गतौ' 'अमिनक्षियजिवध्यिपतिभ्योत्रन्' (उ० ३ । १०५) इत्यत्रन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् । 'नभ्राण्नपादित्यत्र (पा० ६ । ३ ७५) वृत्तौ त्वेवमुक्तम् 'न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रम्। क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यते' इति । 'शेश्छन्दसि बहुल'मिति (पा० ६ । १ । ७०) शेर्लोपः । यन्ति 'इण् गतौ' 'इणो यण्'(पा०६ । ४ । ८१)इति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः 'चक्षेर्बहुलं शिच्च' (उ० ४ । २३२) इत्यसुन्प्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः । उभयत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (महाभा० २ । ३ । ६२) इति चतुर्थी ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

प०—अदृश्रम्। अस्य। केतवः। वि। रश्मयः। जनान्। अनु। भ्राजन्तः। अग्नयः। यथा ॥ ३ ॥

भा०—अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापकाः रश्मयो दीप्तयः जनाननु व्यदृश्रं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—भ्राजन्तो दीप्यमानाः अग्नयो यथा अग्नय इव। अदृश्रं 'दृशिर् प्रेक्षणे' वर्तमाने लुङ् 'इरितो वा' (पा० ३। १। ५७) इति च्लेरङा-देशः। रुडित्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७। १। ८) इति रुडागमः अत एव बहुलवचनात् 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० ७। ४। १६) इति गुणाभाव इत्युक्तम्। तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्य उत्त-मपुरुषैकवचनादेशः। प्रथमपुरुष एव शाखान्तरे श्रूयते (अथर्व० १३ २। १८) 'अदृश्रन्नस्य केतवः' इति। जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वयत्वादिपूर्ववत्। भ्राजन्तः शपः पित्वादनुदात्तत्वम् शतुश्च लसार्व-धातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्ये पर्वणि अस्ति सौर्य एककपालः, तस्य तरणि-रित्येषानुवाक्या। तथा च (आश्व० २। २०) सूत्रितम् 'तरणिर्विश्वदर्श-तश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्या' इति। तथा—अति मूर्तिनाम्न्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या तस्यामप्येषानुवाक्या। अति मूर्त्तिनेति खण्डे सूत्रितम् (आश्व० ९। ८) नवो नवो भवति जायमान-स्तरणिर्विश्वदर्शत' इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह—

मं०—तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य।

विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ४ ॥

प०—तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४॥

भा०—हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोध्वनो गन्तासि तथा च स्मर्यते 'योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोस्तु ते' ॥ १ ॥ इति । यद्वा उपासकानां रोगात्तारयितासि 'आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति' स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः आदित्यदर्शनस्य चाण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तम्बः 'दर्शने ज्योतिषां दर्शन'मिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन सः तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि अम्मयेषु चन्द्रादिबिंबेषु । सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तो ऽन्धकारं निवारयन्ति । यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षं आ समन्ताद्भासि प्रकाशयसि । यद्वा हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् । तरणिः संसाराब्धेस्तारकोसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता तथा चाम्नायते "चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायतेति" (ऋ० सं० ८ । ४ । १९) ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि

प्रकाशयसि। चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते। तथा चाम्नायते (क० उप० ५। १५) "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति"। तरणिः 'तॄ प्लवनसन्तरणयोः' अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' (उ० २। १०२) इत्यनिप्रत्ययः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् 'क्विप् च' (पा० ३। २। ७६) इति क्विप्। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति' (पा० ८। ३। ४५) विसर्जनीयस्य षत्वं। भासि 'भा दीप्तौ' अन्तर्भावितण्यर्थाल्लटि अदादित्वाच्छपो लुक् ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्। प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७॥

प०—प्रत्यङ्। देवानाम्। विशः। प्रत्यङ्। उत्। एषि। मानुषान्। प्रत्यङ्। विश्वम्। स्वः। दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा—हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुन्नामकान् देवान् 'मरुतो वै देवानां विशः' (तै० सं० २। २। ५। ७) इति श्रुत्यन्तरात्। तान्मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्ङुदेषि तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः। तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि तेपि यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यंते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथा उदेषीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति तथा चाम्नायते (तै०

सं० ६ । ५ । ४) "तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति" ॥ प्रत्यङ् प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ् 'अञ्चु गतिपूजनयोः' 'ऋत्विगित्यादिना' (पा० ३ । २ । ५९) क्विन् । 'अनिदितामिति' (पा० ६ । ४ । २४) नलोपः । 'उगिदचामिति' (पा० ७ । १ । ७१) नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्त लोपौ । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः । 'क्विन् प्रत्ययस्य कुः' (पा० ८ । २ । ६२) इति कुत्वम् । 'अनिगन्तोऽञ्चताविति' (पा० ६ । २ । ५२) अनिगन्त इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि 'इण् गतौ' सिपि अदादित्वाच्छपो लुक् 'आदेशप्रत्यययोः' (पा० ८ । ३ । ५९) इति षत्वम् । स्वः सुपूर्वादर्तेर्विच् गुणे यणादेशः । 'न्यङ् स्वरौ स्वरितौ च' (फि० ४ । ६) इति स्वरितत्वम् । दृशे 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'दृशे विख्येच' (पा० ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपातितः ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

प०—येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् ।

अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

भा०—हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनः भुरण्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति

शेषः। यद्वा उत्तरस्यामृचि सम्बन्धः तेन चक्षसा व्येषीति। तथा च यास्केनोक्तम् (निरु० १२। २२) तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषीति। भुरण्यन्तम्। 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादित्वाद्यक्। ततः शतरि कर्त्तरि शप्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते। वरुण 'वृञ् वरणे' अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३। ५३) इत्युनन् प्रत्ययः। अत्र वरुणशब्देन आदित्य एवोच्यते तथा चान्यत्राम्नातम् 'तस्यैव मित्रश्च वरुणश्चा जायेतामिति (तै० ब्रा० १। १। ९।) मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चेति (तै० आ० १। १३। ३)॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः।
पश्यञ्जन्मानि सूर्य॥ ७॥

प०—वि। द्याम्। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः। अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य॥ ७॥

भा०—हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं। लोका रजांस्युच्यन्त इति (निरु० ४। १९) यास्कः॥ कं लोकम्, द्यां अन्तरिक्षलोकं व्येषि विशेषेण गच्छसि किं कुर्वन्, अहा अहानि अक्तुभी रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन्। आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य। तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन्॥ रजस्पृथ्वित्यत्र 'छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः' (पा० ८। ३। ४९) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। अहा 'शेश्छन्दसि बहुलमिति' (पा० ६। १। ७०) शेर्लोपः। मिमानः 'माङ्माने' जौहोत्यादिकः। शानचि श्लौ द्विर्भावे 'भृञामित्'

(पा० ७ । ४ । ७६) इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (पा० ६ । ४ । ११२) इत्याकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा० ६ । १ । १८९) इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि 'जनी प्रादुर्भावे' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥७॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।
शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

प०—सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ।
शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

भा०—हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितोऽश्वाः रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशं, रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा । 'हरित आदित्यस्येति' निघण्टावुक्तत्वात् । शोचिष्केशं 'शुच दीप्तौ' 'अर्चिशुचिहुसृपोत्यादिना (उ० २ । १०८) इसिप्रत्यान्तोऽन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । 'नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य' (पा० ८ । ३ । ४५) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः ।

ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

प०—अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः ।

ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

भा—सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोधिकाः अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्त सप्तसंख्याकाः अयुक्त स्वरथे योजितवान्। कीदृश्यः, रथस्य नप्त्यः न पातयित्र्यः याभिर्युक्ताभिः रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः। एवं भूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे सम्बद्धाभिर्याति यज्ञगृहं प्रत्यगाच्छति अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः॥ अयुक्त 'युजिर् योगे' स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् लुङि च्लेः सिच् 'एकाचः' (पा० ७। २। १०) इतीट्प्रतिषेधः। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (पा० १। २। ११) इति सिचः कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। 'झलो झलि' (पा० ८। २। २६) इति सिचः सकारलोपः। 'चोः कुः' (पा० ८। २। ३०) इति कुत्वम्। शुन्ध्युवः 'शुन्ध विशुद्धौ' 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः' (उ० ३। २०) इति युप्रत्ययः। शसि 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' (वार्ति० ६। ४। ७७) इति उवङादेशः। सूरः 'षू प्रेरणे' 'सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन्' (उ० २। २४) इति क्रन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। नप्त्यः न पातयतीत्यर्थे 'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना (उ० २। ९६) उणादिषु नप्तृशब्दस्तृजन्तो निपातितः। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा० ४। १। ५) इति ङीप्। यणादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा० ६। १। १७४) इति ङीप उदात्तत्वम्। 'सुपां सुपो भवन्तीति' (पा० ७। १। ३९) शसो जसादेशः। ततो यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (पा० ८। २। ४) इति

स्वरितत्वम् । रेफलोपश्छान्दसः । उक्तं च "द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ" (काशिका ६ । ३ । १०९) इति । शाखान्तरे (तै० ब्रा० २ । ४ । ५) तु 'नप्त्र्' इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः स्वकीयाः सूर्यसम्बन्धिन्यः युक्तयो योजनानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ९ ॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्य उद्वयं तमसस्परीति मन्त्रं ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयाजेश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितम् (आश्व० ६ । १३) उद्वयं तमसस्परीति, इदेत्येति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह—

मं०—उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

प०—उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्ऽतरम् । देवम् । देवऽत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमम् ॥ १० ॥

भा—वयमनुष्ठातारः तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात् परि उपरि वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते (तै० सं० ५ । १ । ८ । ६) उद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योतिस्तेजस्विनम् । उत्तरं उद्गततरम् उत्कृष्टतरं वा । देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च उपासीनाः सन्तः उत्तमं उत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपं अगन्म प्राप्नवाम । तथा च श्रूयते (तै० सं० ५ । १ । ८) अगन्म

ज्योतिरुत्तममित्याह असौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति। युक्तं चैतत् 'तं यथा यथोपासते तदेव भवन्तीति श्रुत्यन्तरात्॥ तमसस्परि 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' (पा० ८।३।५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। ज्योतिष्पश्यन्तः 'इसुसोः सामर्थ्ये' (पा० ८। ३।४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वं। व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते। देवत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति' (पा० ५।४।५६) सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अगन्म 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति प्रार्थनायां लङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुक्। 'म्वोश्च' (पा० ८।२।६५) इति धातोर्मकारस्य नकारः। अड़ागम उदात्तः। पादादित्वान्निघाताभावः। उत्तमं तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (ग० सू० ६।१।१६०) इत्युञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम्॥ १०॥

उद्यन्नित्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः। तथाचानुक्रमण्यामुक्तम्'अन्त्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति। युक्तं चैतत्। यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत्। तेन तृचेन स्तुतः सूर्यः तमृषिं रोगान्निरगमयत्। तस्मादिदानीमपि रोगशान्तये अनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः। तदुक्तं शौनकेन—

उद्यन्नद्येतिमन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः।
रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः॥ इति॥

तृचस्याद्यां सूक्ते एकादशीमृचमाह—

मं०— उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम्।
हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय॥११॥

प०—उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् । उत्ऽतराम् । दिवम् । हृत्ऽरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

भा०—हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन् काले उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तरां उन्नततरां दिवमन्तरिक्षं आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा दिवमन्तरिक्षं उत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवं विधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमन्तरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय मां स्तोतारं उभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टधात्वर्थो लक्षते । तस्मादातिशायनिकस्तरप् । प्रथमपक्षे अन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' (पा० ५ । ४ । ११) इत्यामुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये तु आम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' (पा० ६ । ३ । ५१) इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम 'युष्मदस्मदोर्ङसि' (पा० ६ । १ । २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणं 'हृञ् हरणे' 'जनिहृभ्यामिमनिन्' (उ० ४ । १४८) इत्यौणादिक इमनिन् प्रत्ययः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' (पा० ५ । १ । १२३) इति चकारादिमनिन्

प्रत्ययः। 'इष्ठेमेयः सु' इत्यनुवृत्तौ 'टेः' (पा० ६।४।१५५) इति टिलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह—

मं०—शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

प०—शुकेषु। मे। हरिमाणम्। रोपणाकासु। दध्मसि। अथो इति। हारिद्रवेषु। मे। हरिमाणम्। नि। दध्मसि ॥ १२ ॥

भा०—मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेष, तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु। तथा रोपणाकासु (शा) सारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि स्थापयामः। अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं निदध्मसि निदध्मीमहि। स च हरिमा तत्रैव सुविनाशतां अस्मान् मा बाधिष्टेत्यर्थः। दध्मसि 'इदन्तोमसिः' (पा० ७।१।४६) इति मस इकारागमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीमृचमाह—

मं०—उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥१३॥८

प०—उत्। अगात्। अयम्। आदित्यः। विश्वेन।

सहसा । सह । द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥ ८ ॥

भा० अयं पुरोवर्ती आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सह उदगात् उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन्, मह्यं द्विषन्तं रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन् । अपि च अहं द्विषते अनिष्टकारिणे रोगाय मो रधम् । नैव हिंसां करोमि । सूर्य एवास्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः । गातिस्थेति (पा० २ । ४ । ७७) सिचो लुक् । आदित्यः 'दित्यदित्यादित्येति' (पा० ४ । १ । ८५) अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रन्धयन् 'रध हिंसासंराध्योः' ण्यन्ताल्लटः शतृ । 'रधिजभोरचि' (पा० ७ । १ । ६१) इति णौ धातोर्नुमागमः । मो मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । 'ओत्' (पा० १ । १ । १५) इति प्रगृह्यत्वे 'प्लुतप्रगृह्या अचि' (पा० ६ । १ । १२५) इति प्रकृतिभावः । द्विषते 'शतुरनुमः' (पा० ६ । १ । १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् रधेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ।'रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । 'अनिदितां०' (पा० ६ । ४ । २४) इत्यनुषङ्गलोपः 'न माङ्योगे' (पा० ६ । ४ । ७४) इत्यडभावः ॥ १३ ॥

इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

इति प्रथमे मण्डले नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ पञ्चाशत्तमं सूक्तम् ॥

प्रथमे दशोत्तरशततमं (संग्रहे नवमं) सूक्तम् ।

ततं म इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कुत्सस्यार्षं ऋभुदेवताकम्, पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्-- 'ततं

नवाभवं तु पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ इति। अभिप्लवषड़हस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदमार्भवनिविद्धानम्। सूत्रितं (आश्व० ७।७) च तृतीयस्येति खण्डे-ततं मे अप इति वैश्वदेवमिति॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं० ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते। अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत ऋभवः॥ १॥

प०—ततम्। मे। अपः। तत्। ऊम् इति। तायते। पुनरिति। स्वादिष्ठा। धीतिः। उचथाय। शस्यते। अयम्। समुद्रः। इह। विश्वऽदेव्यः। स्वाहाऽकृतस्य। सम्। ऊम् इति। तृप्णुत। ऋभवः॥ १॥

भा०—हे ऋभवः ने मया अपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम्। तदु तदेव पुनस्तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयत इत्यर्थः। तत्र स्वादिष्ठा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्च उचथाय स्तुत्याय शस्यते पठ्यते। अपि च इहास्मिन्यागे समुद्रः समुन्दनशीलोयं सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा सम्पादितः। तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृप्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत॥ ततम्

'तनु विस्तारे' निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (पा० ७ । २ । १५) इतीट्प्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशे' त्यादिना (पा० ६ । ४ । ३७) अनुनासिकलोपः । अपः 'आप्लृ व्याप्तौ' 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा' (उ० ४ । २०७) इत्यसुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते 'तनोतेर्यकि' (पा० ६ । ४ । ४४) इत्यात्वम् । स्वादिष्ठा स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्ठन् 'टेः' (पा० ६ । ४ । १५५) इति टिलोपः । उवथाय 'वच परिभाषणे' औणादिकोऽथक्प्रत्ययः 'वचिस्वपी' त्यादिना (पा० ६ । १ । १५) सम्प्रसारणम् । समुद्रः 'उन्दी क्लेदने 'स्फायितञ्ची' त्यादिना (उ० १ । १७०) रक् । 'अनिदिता' मिति (पा० ६ । ४ । २४) नलोपः । विश्वदेव्यः देवार्हो भागो देव्यः 'छन्दसि च' (पा० ५ । १ । ६७) इति यः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन् सोमे 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (पा० ६ । २ । १०६) इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् (पा० १ । ४ । ६१) गतिरनन्तरः' (पा० ६ । २ । ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृपत् 'तृप प्रीणने' 'स्वादिभ्यः श्नुः' (पा० ३ । १ । ७३) । ऋभव इत्यनेन संहितायां 'ऋत्यकः' (पा० ६ । १ । १२८) इति प्रकृतिभावः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह—

मं० आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः । सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥ २ ॥

प०—आऽभोगयम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राञ्चः । मम । के । चित् । आपयः । सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥ २ ॥

भा०—हे ऋभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राञ्चः पूर्वकालीना मम आपयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवं भूता ये केचन यूयं आभोगयं उपभोग्यं सोमं इच्छन्तः यद्यदा प्रैतन तपश्चरितुमरण्यं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः तदुक्तं यास्केन (निरु० ११ । १६) ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुरिति । कुत्सोऽप्याङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तम् । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसः भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुषः हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सम्बन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः सन्तः कृतपाना यूयं गतवन्तः । यद्वा दाशुषः प्रातः सवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यं अगच्छत प्राप्ताः । एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ (ऐ० ब्रा० ३ । ३०) विस्पष्टमाम्नातम् ॥ आभोगयम् आसमन्ताद्भोग आभोगः तदर्हं आभोगयः । 'छन्दसि च' (पा० ५ । १ । ६७) इति यः । 'यस्ये' ति (पा० ६ । ४ । १४८) लोपाभावश्छान्दसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा आङ्पूर्वाद्भुजेरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन 'इण गतौ' लङि मध्यमबहुवचनस्य थस्य तादेशः 'तप्-

नप्तनथनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तस्य तनबादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना बहुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् (पा० ५ । १ । १२२) । 'बहो' रिति (पा० ६ । ४ । १५८) इकारलोपो बहोर्भभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन। त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥३॥

प०—तत्। सविता। वः। अमृतऽत्वम्। आ। असुवत्। अगोह्यम्। यत्। अश्रवयन्तः। ऐतन। त्यम्। चित्। चमसम्। असुरस्य। भक्षणम्। एकम्। सन्तम्। अकृणुत। चतुःऽवयम् ॥ ३ ॥

भा०—हे ऋभवः तत् तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकं अमृतत्वं देवत्वं आसुवत् आभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः। यद्यदा यूयमगोह्यं गूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं अश्रवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः ऐतन आगच्छत। तदानीमिति पूर्वेणान्वयः। यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः सन्तः असुरस्य त्वष्टुः

संबन्धिनं तेन निर्मितमित्यर्थः। भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसं एकं चित् असहायमेव सन्तं चतुर्वयं चतुर्व्यूहं अकृणुत कृतवन्तः। सृष्ट्याद्यौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः॥ असुवत् 'षू प्रेरणे' तौदादिकः। अवयन्तः 'अ॒ अवने' छान्दसो वृद्ध्यभावः। एतेन लङि मध्यमबहुवचनस्य तादेशे 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इतितनबादेशः। भक्षणम् करणे ल्युट्। अकृणुत 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' लङि मध्यमबहुवचने 'धिन्विकृण्व्योरच' (पा० ३।१।८०) इत्युप्रत्ययः। चतुर्वयम् वया अवयवाः चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः॥३॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं० विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः। सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः सम्वत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः॥४॥

प०—विष्ट्वी। शमी। तरणिऽत्वेन। वाघतः। मर्तासः। सन्तः। अमृतऽत्वम्। आनशुः। सौधन्वनाः। ऋभवः। सूरऽचक्षसः। संवत्सरे। सम्। अपृच्यन्त। धीतिऽभिः॥४॥

भा०—वाघतः ऋत्विङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तद्वन्तो लक्ष्यन्ते। ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः। शमी कर्मनामैतत्। यागदानादीनि कर्माणि

अन्यान्यपि "एकं चमसं चतुरः कृणोतन" (ऋ०सं०१।१६१।२) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि। तरणित्वेन तरणिरिति क्षिप्रनाम। क्षिप्रत्वेन शैघ्र्येण विष्ट्वी यद्यप्येतत् कर्मनाम, तथाप्यत्र क्रियापरं, व्याप्य कृत्वेत्यर्थः। एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि सन्तः अमृतत्वं देवत्वं आनशुः आनशिरे कै: कर्मभिर्लेभिरे। देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः सम्वत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकाले अनुष्ठेयैर्धीतिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागार्हा बभूवुरित्यर्थः। अत्र निरुक्तम् (११।१६) कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञाना वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः। ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुरिति॥

विष्ट्वी 'विष्लृ व्याप्तौ' 'स्नात्व्यादयश्च' (पा० ७।१।४९) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः। शसो 'सुपां सुलुग्' ति (पा० ७।१।३९) शसो लुक्। आनशुः 'अशू व्याप्तौ' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'अश्नोतेश्च' (पा० ७।४।७२) इत्यभ्यासादुत्तरपदस्य नुडागमः। अपृच्यन्त 'पृची संपर्के' कर्मणि लङ्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनँ एकं पात्रमृभवो जेहमानम्। उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः॥ ५॥

प० क्षेत्रम्ऽइव। वि। ममुः। तेजनेन। एकम्। पात्रम्

ऋभवः। जेहमानम्। उपऽस्तुताः। उपऽमम्। नाधमा-
नाः। अमर्त्येषु। श्रवः। इच्छमानाः॥ ५॥ ३०॥

भा०—उपस्तुता समीपस्थैः ऋषिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानम् सोम० क्रियां प्रति प्रयतमानं एकमसहायं पात्रं पानसाधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं मानदण्डेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टय-रूपेण कर्तुं विममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः। किमिच्छन्तः उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं नाधमाना याचमानाः। एत-देव विवृणोति अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो हविर्लक्षणमन्नं इच्छमानाः इच्छन्तो देवैः सह सोमपानं कामयमानाः तल्लाभाय चतुर-श्चमसानकार्षुरित्यर्थः॥

ममुः 'माङ् माने शब्दे च' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तेजनेन 'अणोऽप्र गृह्यस्यानुनासिकः' (पा० ८। ४। ५७) इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकार-स्यानुनासिकत्वम्। ईषाअक्षादित्वात् (वार्ति ६। १। १२७) प्रकृतिभावः। जेहमानम् 'वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने' भौवादिकः अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। उपस्तुताः 'गतिरनन्तरः'(पा० ६। २। ४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। उपमम्। 'माङ् माने' 'आतश्चोपसर्गे' (पा० ३। १। १३६) इति क-प्रत्ययः। इच्छमानाः व्यत्ययेनात्मनेपदम्॥ ५॥ इतिप्रथमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः॥ ३०॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः स्रुचेव घृतं
जुहवाम विद्मना। तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर
ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः॥ ६॥

प०—आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव । घृतम् । जुहवाम । विद्मना । तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

भा०—अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यः ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते तादृशेभ्यः स्रुचेव यथा स्रुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविः आ जुहवाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्मना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकाशलानि सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्—"आदित्यरश्मयोप्यृभव उच्यन्त" (निरु० ११ । १६) इति । ते ऋभवः दिवो रजः शब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नं अरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिः अन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ स्रुचा इव 'सावेकाचः' (पा० ६ । १ । १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहवाम 'हु दानादनयोः' लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा० ३ । ४ । ९२) इति आडागमः । विद्मना 'विद ज्ञाने' औणादिको मनिः । 'न संयोगाद्वमन्तात्' (पा० ६ । ४ । १३७) इत्यल्लोपाभावः । तरणित्वा 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २ । १०२) इतिकर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वम् । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा० ६ । १ । ७०) इति शेर्लोपः । सश्चिरे 'सश्चु-

षह्ज गता' वित्यत्र सश्विमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'द्विर्वचन-प्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्य' मिति (वार्त्ति० ६ । १ । ८) वचनात् द्विर्वचनाभाव: । इरेचश्वित्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति निघातप्रतिषेध: । अरुहन् 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' (पा० ३ । १ । ५९) इति च्लेरङादेशः । दिव: 'ऊडिद' मित्यादिना (पा० ६ । १ । १७१) विभक्तेरुदात्तत्वम् । रज: 'रञ्ज रागे' रजन्त्यस्मिन्निति रजो लोक: । तदुक्तम्-'लोका रजांस्युच्यन्ते (नि० ४ । १९) इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् 'रजकरजनरजस्सूपसंख्यान' मिति (वार्ति० ६ । ४ । ३४) नलोपः । 'सुपां सुलुग्' (पा० ७ । १ । ३९) इति षष्ठ्या लुक् ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः । युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिये ३ भि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥ ७ ॥

प०—ऋभु: । न: । इन्द्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभु: । वाजेभि: । वसुऽभि: । वसु: । ददि: । युष्माकम् । देवा: । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुती: । असुन्वताम् ॥ ७ ॥

भा०—ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वन: पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततरः ऋभुर्नोऽस्माकं इन्द्रः परमेश्वरः अस्मा-

कं रक्षक इत्यर्थः । यद्वेन्द्र एव प्रसङ्गादुरु भातीतिनैरुक्तव्युत्पत्त्या (नि० ११ । १५) ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजेभिः वाजैः अस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः वसुभिः निवासहेतुभिः धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिः तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोक्षवर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ताः ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबन्धिना अवसा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि दिवसे वर्तमाना वयं असुन्वतां सुन्वद्यजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभितिष्ठेम ॥ नवीयान् नवशब्दादातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । १०) इति भिस ऐस्भावः । वसुः 'वस निवासे' अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'शृस्वृस्निहीत्यादिना (उ० १ । १०) उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः 'डुदाञ् दाने' 'आदृगमहन' इति (पा० ३ । २ । १७१) किप्रत्ययः । लिड्वद्भावादृद्विर्भावादि । 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ । ४ ६४) इत्याकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत संवत्सेनासृजता मातरं पुनः । सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिव्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

प०—निः । चर्मणः । ऋभवः । गाम् । अपिंशत । सम् । वत्सेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति । सौधन्वनासः ।

सुऽअपस्यया । नरः । जिव्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

भा०—पुरा कस्य चिदृषेर्धेनुर्मृता स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभून् तुष्टाव ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः यूयं चर्मणः चर्मणा त्वचा तृतीयार्थे षष्ठी गां धेनुं निरपिंशत निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनन्तरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत संश्लिष्टामकुरुत समगमयतेतियावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मेच्छया यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिव्री जीर्णौ वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतौ अकृणोतन यूयमकृढ्वं ॥

अपिंशत 'पिश अवयवे' तौदादिकः । शे मुचादीनामिति (पा० ७ । १ । ५९) नुम् । सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः 'अनि' ति (पा० ६ । ४ । १६७) प्रकृतिभावः । आज्जसेरसुक्' (पा० ७ । १ । ५०) 'आमन्त्रितस्य च' (पा० ६ । १ । १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया शोभनमपः स्वपः तदिच्छा स्वपस्या 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'अप्रत्ययात्' (पा० ३ । ३ । १०२) इति भावे अकारप्रत्ययः । जिव्री 'जॄष् वयोहानौ' 'जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' (उ० ४ । ५४) 'ऋत इद्धातोः' (पा० ७ । १ । १००) इति इत्वम् । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः बहुल वचनात्[१] । 'हलि च' (पा० ८ । २ । ७७) इति दीर्घा

१—*Max Müller* महाशयसंपादितपुस्तके तु 'बहुलवचनात्' इत्यस्य दीर्घाभावे हेतुताऽङ्गीकृता । तथा च वर्णविपर्यये हेतुश्चिन्त्यः । वर्णविपर्यये हेतुत्वाङ्गीकारे तु दीर्घाभावेप्यनुवर्तनीयमेव ॥ वलोपवारणमपि तद्धेतुकमधिकमङ्गीकरणीयम् ॥

भावः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना 'सुपां सुलुगि' ति (पा० ७ । १ । ३९) विभक्तेराकारः । पिता च माता च पितरौ 'पिता मात्रे' ति (पा० १ । २ । ७०) पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' इदित्वान्नुम् 'धिन्विकृण्व्योरच' (पा० ३ । १ ८०) इत्युप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन वकारस्यचाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तशब्दस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तनबादेशः । तस्य पित्वेन ङित्वाभावाद्गुणः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इन्द्र
चित्रमा दर्षि राधः । तन्नो मित्रो वरुणो
मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत
द्यौः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

प०—वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविड्ढि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

भा०—हे इन्द्र ऋभुमान् ऋभुर्विभ्वावाज इति त्रयोप्यृभुशब्देनोप चारादत्रोच्यन्ते। तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्यान्नस्यसंभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैरविड्ढि अस्मान् व्याप्नुहि । यद्वा वाजसातिरितिसङ्ग्राम. नाम। वाजसातौ संग्रामे वाजेभिर्वेजनयुक्तैरश्वैः अविड्ढि अस्मान् रक्ष। अपि च चित्रं चायनीयं राधो धनम् आदर्षि अस्मभ्यंदातुमाद्रियस्व। तृतीयसवने ऋभुभिः सहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसङ्गादत्रेन्द्रस्तुतिः। यदेत-दस्माभिः प्रार्थितं अस्मदीयं तत् मित्रादयो ममहन्ताम् पूजयन्तु॥

वाजसातौ 'वनषण सम्भक्तौ' भावेक्तिन् 'जनसनखनां सञ्झलोः' (पा० ६।४।४२) इत्यात्वम्। वाजानां सातिर्यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अविड्ढि 'विष्लृ व्याप्तौ' लोटो हिः 'बहुलं छ-न्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपो लुक्। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६।४।१०१) ष्टुत्वजश्त्वे। 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ६।४।७३) इति दृशिग्रहणात् लोट्यड़ागमः। यद्वा अवतेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति बहुलवचनात् विकरणः सिप्। तस्यार्द्धधातुकत्वा-दिट् 'आदेशप्रत्यययोः' (पा० ८।३।५९) इति षत्वम्। धित्वादि पूर्ववत्। ऋभुमान् 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुब्' (पा० ६।१।१७६) इति मतुप उदात्तत्वम्। दर्षि 'दृङ् आदरे' लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् 'बहुल छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति विकरणस्य लुक्॥९॥

इतिप्रथमस्य सप्तमे एकत्रिंशो वर्गः॥३१॥

इति प्रथममण्डले दशोत्तरैकशततमं (संग्रहे नवमं) सूक्तम्॥

प्रथमे त्रयोदशोत्तरैकशततमं (संग्रहे दशमं) सूक्तम्॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत्॥

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम्॥१॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते। प्रथमे मण्डले षोड़शेनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि। इदमिति विंशत्यृचमष्टमं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयोऽर्धर्चो रात्रेश्चेति। ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेराङ्गिरसः कुत्स ऋषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्छन्दः। उषो देवता द्वितीयाधर्चस्य रात्रिरपि। प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम्। सूत्रितं च (आश्व० ४।१४) 'इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्ते' इति। आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह—

मं०—ओम्—इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागा-
च्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा। यथा
प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे
योनिमारैक्॥ १॥

प०—इदम्। श्रेष्ठम्। ज्योतिषाम्। ज्योतिः। आ। अगात्। चित्रः। प्रऽकेतः। अजनिष्ट। विऽभ्वा। यथा। प्रऽसूता। सवितुः। सवाय। एव। रात्री। उषसे। योनिम्। अरैक्॥ १॥

भा०—ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये इदं उषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्। अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते—

नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् चन्द्रस्तु यद्यप्यन्य त्प्रकाशयति तथापि अविस्पष्टप्रकाशः। औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम्। अतः प्रशस्यतममित्यर्थः। तादृशं ज्योतिः आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत्। आगते च तस्मिन् चित्रश्चायनीयः प्रकेतः अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य विज्ञापक-स्तदीयो रश्मिः विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन्नजनिष्ट प्रादुरभूत्। किञ्च यथा रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात् प्रसूता उत्पन्ना। सूर्योह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात्। एवमेव रात्रिरपि उषसे सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणं अरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः। यद्वा प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्ना उषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती। अत्र निरुक्तम् (पा० २।१९) 'इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिराग मच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनि मरिचत्स्थानमिति॥

श्रेष्ठं प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्ठन् 'प्रशस्यस्य श्रः' (पा० ५।३।६०) इति आदेशः। 'प्रकृत्यैकाजिति (पा० ६।४।१६३) प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः। अगात् एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' (पा० २। ४।४५) इति गादेशः। 'गातिस्थेति' (पा० २।४।७७) सिचो लुक्। प्रकेतः 'कित ज्ञाने' अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ्। 'थाथादिना' (पा० ६।२। १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अजनिष्ट 'जनी प्रादुर्भावे' लुङि सिच इडागमः। विभ्वा 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' (पा० ३। २।१८०) इति भवतेर्डुप्रत्ययः। 'सुपां सुलुगि' त्यादिना (पा० ७। १।३९) सोराकारादेशः। 'ओः सुपी' ति (पा० ६।४।८३) यणादेशस्य 'न भूसुधियोः' (पा० ६।४।८५) इति प्रतिषेधे प्राप्ते 'छन्दस्यु

भयथा'(पा०६।४।८६) इति यणादेशः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिको डुन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। प्रसूता 'षूङ् प्राणिप्रसवे' कर्मणि निष्ठा। 'गतिरनन्तरः' (पा० ६।२।४९) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सवाय 'छन्दसि जवसवौ वक्तव्यौ' (वार्ति० ३। ३।५६) इति निपातनाद्‌ च। चित्वादन्तोदात्तत्वम्। 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (पा० ८।४ ५९) इति संहितायामकारः सानुनासिकः। एव 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः। रात्री रात्रेश्चाजसौ' (पा० ४।१।३१) इति ङीप् 'यस्येति च' (पा ६। ४।१४८) इतीकारलोपः। अरैक् 'रिचिर् विरेचने' लङि 'बहुलं च्छन्दसि (पा० २।४।७३) इति विकरणस्य लुक्। लघूपधगुणे 'हल्ङ्याभ्यः' (पा० ६।१६८) इति तिलोपः वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा
सदनान्यस्याः। समानबन्धू अमृते
अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने॥ २॥

प०—रुशत्ऽवत्सा। रुशती। श्वेत्या। आ। अगात्। अरैक्। ऊम् इति। कृष्णा। सदनानि। अस्याः। समानबन्धू इति समानऽबन्धू। अमृते इति। अनूची इति। द्यावा।

वर्णम्। चरतः। आमिनाने इत्या ऽमिनाने ॥ २ ॥

भा०—श्वेत्येत्युषसो नामधेयं रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषाः-रुशद्वत्सा रुशद्दीप्तः सूर्य्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता। यथा मातुः समीपे वत्सः सञ्चरति एवं उषसः समीपे सूर्य्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वम्। अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते। तादृशी सती आगात् आगतवती आगताय। अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः। सदनानि स्थानानि स्वकीयान्या। धेयानलक्षणानि अरैक्। आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः। उ इत्येतत्पादपूरणम्। अपि चैते रात्र्युषसौ समानबन्धू समानेन एकेन सूर्य्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते। यद्वा सूर्य्येण सह संबद्धे यथा उषा उदेष्यता सूर्य्येण संबद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्य्येण सम्बद्धा। अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात्। अनूची अन्वञ्चन्त्यौ प्रथमं रात्रिः पश्चादुषइत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ। यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ। एवम्भूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपं आमिनाने जरयन्त्यौ। यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ। उषसा नैशं तमो निवर्त्यते, प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या। एवंविधे। सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसमावर्त्तेते। यद्वा द्यावा नभसा। न्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः। अत्र निरुक्तम् (२। २०) "रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्य्याद्रसहरणाद्वा। रुशती श्वेत्यागात्। श्वेत्या श्वेततेः अरिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः। कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः। अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने। अमृते अमरणधर्म्माणावनूची अनूच्याविति इतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तयासह चरत इति स्यादामिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे" इति ॥

खे त्या 'खिता वर्णे' अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' (पा० ३ । १ । ९७) इति भावे यत्। णिलोपः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। अमृते मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा० ६ । २ । ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची अनु पूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विगि' त्यादिना (पा० ३ । २ । ५९) क्विन् । 'अनिदिता' मिति (पा० ६ । ४ । २४) नलोपः । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यान' मिति (वार्ति० ४ । १ । ६) ङीप्। 'अचः' (पा० ६ । ४ । १३८) इत्यकारलोपे 'चौ' (पा० ६ । ३ । १३८) इति दीर्घत्वम्। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (पा० ६ । १ । १६१) इति ङीप उदात्तत्वम्। 'सुपां सुलुगि' ति (पा० ७ । १ । ३९) विभक्तेर्लुक्। आमिनाने 'मीङ् हिंसायां' क्रैयादिकः शानचि 'मीनातेर्निगमे' (पा० ७ । ३ । ८१) इति ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—समानो अध्वा स्वस्रोरनन्तस्तमन्यान्या
चरतो देवशिष्टे । न मेथेते न तस्थतुः
सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥३॥

प०समानः। अध्वा। स्वस्रोः। अनन्तः। तम्। अन्याऽअन्या। चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे। न । मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा। सऽमनसा। विरूपे इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

भा०—स्वस्रोर्भगिन्योः रात्र्युषसोः अध्वा सञ्चरणसाधनभूतो मार्गः समान एक एव। येनैवाकाशमार्गेण उषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गोऽनन्तः अवसानरहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ अन्यान्या एकैका चरतः। क्रमेणागच्छतः। अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोषसा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेथेते परस्परं न हिंस्तः तथा न तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः॥

अन्यान्या 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् समासवच्च बहुलम्' (वार्ति० ८। १। १२) इत्यन्याशब्दस्य द्विर्भावः। 'तस्य परमाम्रेडितम्' (पा० ८। १।२) इत्याम्रेडितसंज्ञायां 'अनुदात्तं च' (पा० ८। १। ३) इत्याम्रेडितानुदात्तत्वम्। देवशिष्टे 'शासु अनुशिष्टौ' अस्मात्कर्मणि निष्ठा 'यस्य विभाषे' तीट् (पा० ७। २। १५) प्रतिषेधः। 'शास इदङ्हलोः' (पा० ६। ४। ३४) इत्युपधाया इत्वम्। 'शासिवसिघसीनां च' (पा० ८। ३। ६०) इति षत्वम्। 'तृतीया कर्मणि' (पा० ६। २। ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। मेथेते 'मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः' भौवादिकः अनुदात्तेत्। सुमेके 'मिह सेचने' भावे घञ्। शोभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककारः। उत्तरपदस्य ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसी'ति (पा०६। २। ११९) उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। नक्तोषसा 'सुपां सुलुक्' इति (पा० ७। १। ३९) विभक्तेराकारः। 'अन्येषामपि दृश्यते'(पा०६। ३। १३७) इति संहितायामुपधादीर्घः॥३॥

अथ चतुर्थीमृचमाह—

मं०—भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा

वि दुरो न आवः । प्राप्या जगद्व्यु नो
रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा॥४॥

प०—भास्वती। नेत्री। सूनृतानाम्। अचेति। चित्रा। वि। दुरः। नः। आवरित्यावः। प्रऽअर्प्य। जगत्। वि। ऊम् इति। नः। रायः। अख्यत्। उषाः। अजीगः। भुवनानि। विश्वा॥ ४॥

भा०—भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता सूनृतेति वाङ्नाम। सूनृतानां वाचां नेत्री उत्पादयित्री। उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति। एवं भूता उषाः अचेति अस्माभिरज्ञायि। चित्रा चायनीया ज्ञाता सा नोऽस्माकं दुरो द्वाराणि तमसा तिरोहितानि व्यावः व्यवृणोत्। यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः। अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्राप्य प्रकाशं गमयित्वा नोऽस्माकं रायो धनानि व्यख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत्। उ इत्येतत् पादपूरणम्। सैषोषाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेनाविद्यमानकल्पानि अजीगः उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः॥ नेत्री 'णीञ् प्रापणे' तृच्। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा० ४।१।५) 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा० ६।१।१०४) इति ङीप उदात्तत्वम्। अचेति 'चिती संज्ञाने'। दुरः द्वारशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुलम्' (वार्ति० ६।१।३७) इति बहुलवचनात्सम्प्रसारणम्। आवः 'वृञ् वरणे' लुङि 'मंत्रे घसे' ति (पा० २।४।८०)

च्लेर्लुक् । गुणः । 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० ६ । १ । ६८) इति लोपः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ६ । ४ । ७३) इत्याड़ागमः । प्राप्य 'ऋ गतौ' णौ 'अर्तिह्री' त्यादिना (पा० ७ । ३ । ३६) पुक् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (पा० ७ । १ । ३७)। अख्यत् 'ख्या प्रकथने' लुङि 'अस्यतिवक्ती' त्यादिना (पा० ३ । १ । ५२) च्लेरङादेशः । अजीगः 'गॄ निगरणे' लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' (पा०२ । ४ । ७६) इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' 'बहुलं छन्दसी'ति (पा० ७ । ४ । ७८) अभ्यासस्येत्वम् छान्दस ईकारः । यद्वा अस्मात्ण्यन्ताल्लुङि चङि द्विर्भावमन्वद्भावेत्वदीर्घाः । छान्दसश्चङो लोपः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—जिह्मश्ये३ चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये

राय उ त्वम् । दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया

विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

प०—जिह्मऽश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊम् इति । त्वम् । दभ्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥ १ ॥

भा०—मघोनीत्युषसो नामधेयम् । मघोनी धनवती उषाः जिह्मश्ये जिह्मं वक्रं शयानाय पुरुषाय । चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय व्यापे-

क्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति। त्वम् अयमेकशब्दपर्य्यायः सर्वनामशब्दः। यदाह (निरु० १।७)'त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमिति। त्वमेकं प्रति आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं। तथा अपरं प्रति इष्टये यागार्थं तथा अन्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः। उशब्दश्चार्थे। अपि च दभ्रं अल्पं पश्यद्भ्यः अन्धकारावृतत्वेन ईषद्द्रष्टृभ्यो मनुष्येभ्यः विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती उर्विया उर्वी विस्तीर्णा उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनोद्गीर्णानीव करोति। जिह्मश्ये 'शीङ् स्वप्ने' जिह्मं शेते इति जिह्मशीः 'क्विप् च' (पा०३।२।७६) इति क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'एरनेकाचः' (पा० ६।४।८२) इति यण्। 'उदात्तस्वरितयोर्यण्' (पा० ८।२।४) इति विभक्तेः स्वरितत्वम्। आभोगये आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः। यद्वा आङ्पूर्वाद्भुजेर्बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च। उर्विया 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यान'मिति (वार्ति०७।१।३९) उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोर्डियाजादेशः। विचक्षे 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' विपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ॥ ५ ॥ १ ॥

इतिप्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥१॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै। विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

प०—क्षत्राय। त्वम्। श्रवसे। त्वम्। महीयै। इष्टये।

त्वम्। अर्थम्ऽइव। त्वम्। इत्यै। विऽसदृशा। जीविता।
अभिऽप्रचक्षे। उषाः। अजीगः। भुवनानि। विश्वा॥ ६॥

भा—क्षत्राय धननामैतत्। धनार्थं त्वं एकं प्रति उषा व्युच्छन्तीति-शेषः। तथा श्रवसे अन्नार्थं त्वं एकं प्रति व्युच्छन्ती। तथा त्वमेकं प्रति महीयै महत्यै इष्टयेग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छन्ती। तथार्थमिव अपेक्षितमर्थं प्रति इत्यै गमनार्थं व्युच्छन्ती। अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीवता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषि वाणिज्यादीनि अभिप्रचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्यजीगः प्रकाशनेन उद्गीर्णानीवा-करोत्॥ त्वं 'त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि' (फि० ४। १०) इति सर्वानुदात्त-त्वम्। महीयै मह्यै 'महेरिन् सर्वधातुभ्यः' (उ० ४। ११६) इतीन्प्रत्ययः। 'कृदिकारादक्तिनः' (गण० ४। १। ४५) इति ङीष्। 'उदात्तयण' (पा० ६। १। १७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। छान्दस ईकारोपज-नः। यद्वा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य 'याडापः' (पा० ७। ३। ११३) इति व्यत्ययेन याडागमः छान्दसमन्तोदात्तत्वम्। विसदृशा 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (पा० ३। २। ६०) इत्यत्र 'समाना न्ययोश्च' (पा० ३। २। ६० वा०) इति वचनात् दृशेः कञ्। 'समानस्य छन्दसीति' (पा० ६। ३। ८४) सभावः। विगतसादृश्यानि विसदृ-शानि 'शेश्छन्दसि बहुलमिति' (पा० ६। १। ७५) शेर्लोपः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अभिप्रचक्षे चक्षेः 'तुमर्थे सेसेनिति' (पा० ३। ४। ९) सेन्प्रत्ययः। 'स्कोः संयोगाद्योरिति' (पा० ८। २। २९) कलोपः। कत्वषत्वे॥ ६॥

सप्तमीमृचमाह—

मं०—एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः । विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥७॥

प०—एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रऽवासाः । विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७॥

भा०—दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते सैषा व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा युवतिः यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनो वस्वो धनस्य ईशाना ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधने उषः तादृशी त्वम् अद्यास्मिन्काले इह अस्मिन् देवयजनदेशे व्युच्छ तमांसि विवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः 'ऊडिदम्' इति (पा० ६ । १ । १७१) विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्युच्छन्ती 'उच्छी विवासे' विवासो वर्जनम् । तौदादिकः । युवतिः 'यूनस्तिः' (पा० ४ । १ । ७७) शुक्रवासाः 'वस आच्छादने' वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईशाना 'ईश ऐश्वर्ये' अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य 'पृथिव्या ञाञौ' इति (वा० । ४ । १ । ८५) प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः ।

वस्वः लिङ्गव्यत्ययः। 'घेर्ङितीति' (पा० ७।३।१११) गुणस्य 'जसादिषु छन्दसि वा वचन' मिति (अ० ७।३।१०९) विकल्पित- त्वादभावे यणादेशः ॥ ७॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—परायतीनामन्वेति पाथ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम्। व्युच्छन्ती जीवमुदीरय- न्त्युषा मृतं कञ्चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

प०—पराऽयतीनाम्। अनु। एति। पाथः। आऽयती- नाम्। प्रथमा। शश्वतीनाम्। विऽउच्छन्ती। जीवम्। उत्- ऽईरयन्ती। उषाः। मृतम्। कम्। चन। बोधयन्ती ॥८॥

भा०—परायतीनां परागच्छन्तीनामतीतानामुषसां सबन्धि पाथः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणं स्थानम्। पाथोन्तरिक्षं पथा व्याख्यात- मिति (नि० ६।७) यास्कः। अद्यतनी उषाः अन्वेत्यनुगच्छति अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छन्तीत्यर्थः। तथा आयतीना- मागच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसां प्रथमाद्या भवति। एषा यथैव वर्तते एवमेवागामिन्यो व्युषस इत्यर्थः। तादृशी व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती जीवं प्राणिनां जीवात्मानं उदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयन्ती उषाः मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तं कंचन कमपि पुरुषं बोध- यन्ती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः॥ परायतीनां

'इण् गतौ' लटः शतृ 'इणो यण्' (पा० ६ । ४ । ८१) 'उगितश्चेति' (पा० ४ । १ । ६) ङीप् । 'ह्रस्वच्छन्दसि बहुलमिति (पा० ६ । १ १७८) नाम उदात्तत्वम् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—उषो यदग्निं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्य्यस्य । यन्मानुषान्यक्ष्यमाणाँ अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्नः ॥ ९ ॥

प०—उषः । यत् । अग्निम् । सम्ऽइधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्य्यस्य । यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अप्नः ॥ ९ ॥

भा०—हे उषः त्वं अग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिन्धनाय प्रज्वलनार्थं यच्चकर्थ कृतवती उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थं उपसमिध्यन्ते अपि च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्य्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्यावः व्यवृणोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा मानुषा मानुषान् मनोः पुत्रान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान्यागं करिष्यतः यत्त्वं अजीगः पूर्वं तमसा ग्रस्तान् प्रकाशनेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषः देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमप्नः कर्म चकृषे कृतवती ॥ आवः 'वृञ् वरणे' लुङि मन्त्रे घसेति (पा० २ । ४ । ८०) चलेर्लुक् गुणे 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० ६ । १ । ६८)

इति सिलोपः। 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ६। ४। ७३) इत्याड़ागमः। मानुषान् 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' (पा० ४। १। १६१) इति अञ् षुगागमश्च ॥ ९॥

दशमीमृचमाह—

मं०—कियात्या यत् समया भवाति या व्यूषुर्या-
श्च नूनं व्युच्छान्। अनु पूर्वाः कृपते वा-
वशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥१०॥२॥

प०—कियति। आ। यत्। समया। भवाति। याः। विऽऊषुः। याः। च। नूनम्। विऽउच्छान्। अनु। पूर्वाः। कृपते। वावशाना। प्रऽदीध्याना। जोषम्। अन्याभिः। एति ॥ १० ॥ २ ॥

भा०—समयेत्यव्ययं समीपवचनम्। उषाः समया भवाति समीपस्था भवति इति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः। एतदुक्तं भवति उषा येन कालेन संयुक्ता सकालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति अनेनोषसोनन्तत्वमुक्तं। तदेव स्पष्टीकरोति पुरा या उषसो व्यूषुः व्युष्टाः संजाताः नूनं च अवश्यं इतः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति तत्र पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः वावशानाः कामयमाना इदानीं वर्तमानोषाः अनुकृपते अनुकल्पते समर्था भवति

षतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः। तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमानोषाः अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सह एति संगच्छते आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वन्तीत्यर्थः॥ कियति किं परिमाणमस्य 'किमिदंभ्यां वो घः' (पा० ५ । २ । ४०) इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किम्शब्दादपि परिमाणार्थे वतुब्वकारस्य घत्वम्। 'इदं किमोरीश्की' (पा० ६ । ३ । ९०) इति किमः की आदेशः। घस्येयादेशे 'यस्येति' (पा० ६ । ४ । १६४) लोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् छान्दसः सांहितिको दीर्घः। भवाति लेट्याडागमः। व्युषुः विपूर्वो वसतिः व्युच्छने वर्तते लिट्युसिकित्वे यजादित्वात् सम्प्रसारणम् द्विर्वचनादि। व्युच्छान् 'उच्छी विवासे' विवासो वर्जनम् लेट्याडागमः संयोगान्तस्य लोपः। कृपते 'कृपू सामर्थ्ये' व्यत्ययेन शः। वावशाना 'वश कान्तौ' अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसो लिटः कानच् ताच्छीलिकश्चानश्। प्रदीध्याना 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' लटः शानच् अदादित्वाच्छपो लुक् 'जक्षित्यादयः षट्' (पा० ६ । १ । ६) इत्यभ्यस्तसंज्ञायां 'अभ्यस्तानामादिः' (पा० ६ । १ । १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १० ॥ २ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः॥ २ ॥

एकादशीमृचमाह—

मं०—ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः। अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान्॥ ११ ॥

प०—ईयुः। ते। ये। पूर्वऽतराम्। अपश्यन्। विऽउच्छ-

न्तीम्। उषसम्। मर्त्यासः। अस्माभिः। ऊम् इति। नु। प्रतिऽचक्ष्या। अभूत्। ओ इति। ते। यन्ति। ये। अपरीषु। पश्यान्॥ ११॥

भा०—ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छन्तीं विवासयन्तीं पूर्वतरां अतिशयेन पूर्वां विप्रकृष्टां उषसं अपश्यन् दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुर्गताः। तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्या अभूत् जाता। तथा अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एनामुषसं पश्यान् पश्यन्ति ते आ उ इति निपातद्वयसमुदायः। तत्र उ इत्येतदवधारणे। एव यन्ति आगच्छन्त्येव। कालत्रयेप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः॥ ईयुः 'इण् गतौ' लिट्युसि 'इणो यण्' (पा०६। ४। ८१) इतियणादेशः। 'द्विर्वचनेचीति' (पा०१। १। ५९) तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावे 'दीर्घ इणः किताीति' (पा०७। ४। ६९) अभ्यासस्य दीर्घत्वम्। ते युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तः पादमिति सकारस्य षत्वं। ष्टुत्वं च। मर्त्यासः आज्जसेरसुक्॥ ११॥

द्वादशीमृचमाह--

मं—यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरी
सूनृता ईरयन्ती। सुमङ्गलीर्बिभ्रती देव-
वीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ॥ १२॥

प०—यवयत्ऽद्वेषाः। ऋतऽपाः। ऋतेऽजाः। सुम्नऽवरी। सूनृताः। ईरयन्ती। सुऽमङ्गलीः। बिभ्रती। देवऽवीतिम्।

इह। अद्य। उषः। श्रेष्ठऽतमा। वि। उच्छ ॥ १२ ॥

भा०—यावयद्वेषाः यावयन्ति अस्मत्तः पृथक् कृतानि द्वेषांसि द्वेष्टॄणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता। नह्युषसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः। ऋतपाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री ऋतेजाः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता। सत्यामुषसि अहनि यागा अनुष्ठीयन्ते अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते। सुम्नावरी सुम्नमिति सुखनाम तद्वती। सूनृता वाङ्मानेन पशुपक्षिमृगादीनां वचांसि ईरयन्ती प्रेरयंती उत्पादयंती सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेताः पत्या कदाचिदपि न वियुक्ता इत्यर्थः। देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं बिभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेण अतिप्रशस्ता त्वं इह अस्मिन् देवयजनदेशे अद्य अस्मिन्यागसमये व्युच्छ विवास ॥ यावयद्वेषाः 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' अस्माण्ण्यन्ताल्लटः शतृ तस्य छन्दस्युभयथा (पा० ६ । ४ । ५) इत्यार्धधातुकत्वात् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः। छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः। ऋतपाः ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः 'पा रक्षणे' विच्। ऋतेजाः ऋते निमित्तभूते जायते इत्यृतेजाः। 'जनी प्रादुर्भावे'। जनसनखनक्रमगमो विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६। ४ । ४१) इत्यात्वम्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा० ६ । ३ । १४) इति सप्तम्या अलुक्। सुम्नावरी छन्दसि वनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप्। वनो रचेति ङीप् (पा० ४ । १ । ७) नकारस्य रेफादेशश्च 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः (पा० ६ । ३ । १३७) । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्। सुमङ्गलीः 'सुमङ्गलात् संज्ञायाम्' (पा० ४ । १ । ४१) इति गौरादिषु पाठात् ङीष्। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तंहल्' (पा० ६ । १ । ६४) इति सुलोपस्य विकल्पितत्वादभावे रुत्वविसर्गौ। देववीतिं 'वी गतिव्याप्ति-

प्रजनकान्त्यसनखादनेषु। देवैर्वीयते काम्यत इति देववीतिर्यज्ञः कर्मणि क्तिन् दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ १२॥

त्रयोदशीमृचमाह—

मं०—शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्या॑वो मघोनी। अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यूनजरामृता चरति स्वधाभिः॥१३॥

प०—शश्वत्। पुरा। उषाः। वि। उवास। देवी। अथो इति। अद्य। इदम्। वि। आवः। मघोनी। अथो इति। वि। उच्छात्। उत्ऽतरान्। अनु। द्यून्। अजरा। अमृता। चरति। स्वधाभिः॥ १३॥

भा०—देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत् नित्यं सततं व्युवास व्यौच्छत् अथो अनन्तरं अद्यास्मिन्काले मघोनी धनवती उषाः तमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्व्याव: विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तं मकरोत्। अथो अनन्तरं उत्तरान् ऊर्ध्वतरान् भाविनः द्यून् दिवसान् अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् व्युच्छति विवासति। अतः कालत्रयव्यापिनी सोषाः अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपा अमृता मरणरहिता च सती स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह चरति वर्तते॥ उवास 'वस निवासे।' 'लिट्यभ्यासस्योभयेषां' (पा० ६। १। १७) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्। आवः तस्मादेव धातोर्लङि 'बहुलं छन्दसीति' (पा० २। ४।

७३) विकरणस्य लुक्। 'हल्ङ्याब्भ्य' (पा०६ । १ । ६४) इति तिलोपः 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ६ । ४ । ६३) इत्याडागमः। उच्छात् लेत्याडा॰गमः। उत्तरान् 'दीर्घादटि समानपदे' (पा० ८ । ३ । ९) इति नकारस्य रुत्वम्। आतोटि नित्यं (पा०८ । ३ । ३) इति सानुनासिक आकारः। अनु 'अनुर्लक्षणे' (पा० १ । ४ । ८४) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। अजरा अमृता तत्र बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृताः (पा० ६ । २ । ५१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ १३॥

चतुर्दशीमृचमाह—

मं०—व्य१ञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः। प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

प०—वि। अञ्जिऽभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्णाम्। निःऽनिजम्। देवी। आवरित्यावः। प्रऽबोधयन्ती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उषाः। याति। सुऽयुजा। रथेन॥ १४ ॥

भा०—दिवो नभसः संबन्धिनीषु आतासु दिङ्नामैतत् आततासु विस्तीर्णासु दिक्षु उषाः अञ्जिभिः व्यञ्जकैः प्रकाशकैस्तेजोभिः व्यद्यौत् विद्योतते प्रकाशते। सैषा देवी देवनशीला कृष्णां निर्णिजम् निर्णिगिति रूपनाम। रात्रिकृतं कृष्णरूपं अपावः अपावृणोत् प्रकाशेन तिरस्कृ

नवती। अपि च अरुणेभिः अरुणैर्लोहितवर्णैः अश्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैः तुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेन उषा याति आगच्छति किं कुर्वती प्रबोधयन्ती सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् 'द्युत दीप्तौ' लुङ्। 'द्युद्भ्यो लुङि' (पा०१। ३। ९१) इति परस्मैपदम्। व्यत्ययेन च्लेर्लुक्। गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी। यद्वा 'द्यु अभिगमने' आदादिकः। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (पा० ७। ३। ८९) इति वृद्धिः॥१४॥

देवीनां हविष्षु आवहन्त्येषोषसो याज्या सूत्रितं च (आ० ६। १४) आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति॥

पञ्चदशीमृचमाह—

मं०—आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना। ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

प०—आऽवहन्ती। पोष्या। वार्याणि। चित्रम्। केतुम्। कृणुते। चेकिताना। ईयुषीणाम्। उपमा। शश्वतीनाम्। विऽभातीनाम्। प्रथमा। उषाः। वि। अश्वैत्॥ १५॥ ३॥

भा०—पोष्या यावज्जीवपोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अस्मभ्यं आनयन्ती चेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयन्ती उषाः चित्रं विचित्रं आश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं

कृत्स्नं जगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते । सैषा ईयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनां उषसां उपमा उप समीपे निर्मिता उपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानां आगामिनीनां उषसां प्रथमा आद्या एवंभूतोषाः व्यश्वैत् तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या 'पुष पुष्टौ' पोषणं पोषः भावे घञ् । तत्र भवानि 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'शेश्छन्दसि बहुलं' इति शेर्लोपः । वार्याणि 'वृङ् संभक्तौ' 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत्' इत्याद्युदात्तत्वम् । चेकिताना 'कित ज्ञाने' अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् । छन्दस्युभयथेति' तस्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । 'अभ्यस्तानामादि' रित्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणां 'इण् गतौ' लिटः क्वसुः द्विर्भावादि । 'उगितश्च' इति ङीप् । वसोः संप्रसारणम् । 'इणो यण्' इति यणादेशः । 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । ङीप्सुपौ पित्वादनुदात्तौ । विभातीनां 'भा दीप्तौ' अस्माच्छत्रन्तात् पूर्ववत् ङीप् । 'ङ्याश्छन्दसि बहुलं' इति नाम उदात्तत्वम् । अश्वैत् 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वम् ॥ १५ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

षोडशीमृचमाह—

मं०—उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम
आ ज्योतिरेति । आरैक्पन्थां यातवे सूर्याया-
गन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

प०—उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् ।

अप। प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति। अरैक्। पन्थाम्। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरन्ते। आयुः॥ १६॥

भा०—हे मनुष्याः उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्गच्छत नोऽस्माकं असुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मा आगात् आगतवान् तमः अपप्रागात् अपक्रान्तं उषसः प्रकाशे सति सर्वजीवव्यापारयोगः तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव ज्योतिरेति आगच्छति सूर्य्याय सूर्य्यस्य पन्थां मार्गं अरैक् विविक्तो करोति यातवे गमनाय तस्मिन्देशे गच्छामि। यत्र यस्मिन्देशे आयुः अन्ननामैतत् अन्नं प्रतिरन्ते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। उदाराः दानेन प्रवर्धयन्ति॥ ईर्ध्वं 'ईर गतौ' आदादिकोनुदात्तेत्। अरैक् 'रिचिर विरेचने' लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। गुणे व्यत्ययेनैत्वम्। पन्थां द्वितीयायामपि 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति व्यत्ययेनात्वम्। अगन्म गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। म्वोश्चेति (पा० ८। २। ६५) मकारस्य नकारः॥ १६॥

सप्तदशीमृचमाह—

मं०—स्यूमना वाच उदियर्ति वह्निस्तवानो
रेभ उषसो विभातीः। अद्या तदुच्छ
गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजा-
वत्॥ १७॥

प०—स्यूमना । वाचः । उत् । इयर्ति । वह्निः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विऽभातीः । अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि । प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

भा०—वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः स्तोतृनामैतत् स्तोता उषसो विभातीः तमसोपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संततान्यु क्थानि उदियर्ति उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे मघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन्सम्प्रये गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छदृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय अस्मे अस्मभ्यं च प्रजावत्प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं आयुरन्नं निदिदीहि नितरां प्रकाशय । दीदेतिश्छा-न्दसो दीप्तिकर्मा प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना 'षिवु तन्तुसन्ताने' 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन् । छ्वोः शूडिति ऊट् । 'आङ्याजयारां चोपसंख्यान'मिति (महा० ७ । १ । ३९) विभक्तेराडादेशः । यद्वा औणादिको भावे मक् पामादि लक्षणो मत्वर्थीयो नः । बन्धनयुक्तानीत्यर्थः । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः 'सावेकाचः' इति ङस उदात्तत्वम् । इयर्ति 'ऋ गतौ' जौहोत्यादिकः श्लुः 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्येत्वम् । स्तवानः 'ष्टुञ् स्तुतौ' शानचि अदादित्वाच्छपो लुक् तस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वि-भातीः 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति ङीप उदात्तत्वम् । गृणाति 'गॄ शब्दे' क्र्यादिकः प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मे सुपांसुलुगिति चतुर्थ्याः शेआदेशः ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह—

मं०—या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय । वायोरिव सूनृतानामुदर्के ता अश्वदा अश्नवत्सोमसुत्वा ॥१८॥

प०—याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय । वायोःऽइव । सूनृतानाम् । उत्ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः । अश्नवत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

भा०—दाशुषे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः सरणसमर्थैः वीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छन्ति तमो वर्जयन्ति वायोरिव वायुवच्छीघ्रं वर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचां उदर्के समाप्तौ अश्वदा अश्वानां दात्रीस्ता उषसः सोमसुत्वा सोमानामभिषोता यजमानः अश्नवत् व्याप्नोतु ॥ दाशुषे 'दाशृ दाने' दाश्वान्साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । अश्नवत् 'अशू व्याप्तौ' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेट्यडागमः । 'इतश्च' इतीकारलोपः । सोमसुत्वा 'षुञ् अभिषवे' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह—

मं०—माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतु-
बृहती वि भाहि। प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्यु
१च्छा नो जने जनय विश्ववारे॥ १९॥

प०—माता। देवानाम्। अदितेः। अनीकम्। यज्ञस्य। केतुः। बृहती। वि। भाहि। प्रशस्तिऽकृत्। ब्रह्मणे। नः। वि। उच्छ। आ। नः। जने। जनय। विश्वऽवारे॥ १९॥

भा०—हे उषः त्वं देवानां माता जननी। उषसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते। अत एव अदितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रति स्पर्धिनीत्वमित्यर्थः। यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं मुखं यथा इन्द्रियाश्रयत्वात् मुखं प्रकाशकं एवमुषाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः। यज्ञस्य केतुः यज्ञस्य केतयित्री ज्ञापयित्री बृहती महती सती विभाहि प्रकाशस्व अपि च प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ विवासय। तदनन्तरं हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीय उषः नोऽस्मान् जने जनपदे आ जनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः॥ बृहती 'बृहन्महतोरुपसंख्यानं' इति ङीप उदात्तत्वम्। प्रशस्तिकृत् 'शंसु स्तुतौ' भावे क्तिन्। तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः। 'अनिदितां' इति नलोपः। 'तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्विप्चे'ति क्विप्। जनय 'जनी प्रादुर्भावे'

णिच्युपधाद्दृद्धिः। 'जनीजृष्क्नसुरंजोऽमन्ताश्च' (धातु० १९। ६३—६७) इति मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ १९ ॥

विंशीमृचमाह—

यच्चित्रमप्न उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम्। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

प०—यत्। चित्रम्। अप्नः। उषसः। वहन्ति। ईजानाय। शशमानाय। भद्रम्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ २० ॥ ४ ॥

भा०—चित्रं चायनीयं अप्नः आप्तव्यं यद्धनं उषसो वहन्ति आनयन्ति ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः। यदनेन सूक्तेनाऽस्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षड्देवता ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ अप्नः 'आप्लृ व्याप्तौ' 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वे'ति बहुलग्रहणादकर्माख्यायामपि असुन् धातो ह्रस्वो नुडागमश्च। ईजानाय यजतेश्छन्दसि लिट्। लिटः कानच्वा। वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम्। द्विर्वचनादि। शशमानाय 'शश प्लुतगतौ' ताच्छीलिकश्चानश्। तस्य लसार्वधातुकत्वाभावादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ २० ॥

प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

अष्टादशोत्तरशततमं (संग्रहे एकादशं) सूक्तम्॥

आवामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम्। तथा चानुक्रान्तम्—'आ वामेकादशेति'। पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥

प्रथमामृचमाह—

मं०—आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः
स्ववाँ यात्वर्वाङ्। यो मर्त्यस्य मनसो
जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः॥१॥

प०—आ। वाम्। रथः। अश्विना। श्येनऽपत्वा। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। यातु। अर्वाङ्। यः। मर्त्यस्य। मनसः। जवीयान्। त्रिऽवन्धुरः। वृषणा। वातऽरंहाः॥ १॥

भा०—हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो रथः अर्वाङ् अस्मदभिमुखं आयातु आगच्छतु कीदृशो रथः श्येनपत्वा श्येन इत्यश्वनाम शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् यद्वा श्येनः पक्षी स इव शीघ्रं पतन् सुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः स्ववान् धनवान् हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ अश्विनौ यः युष्मदीयो रथः मर्त्यस्य मनुषस्य मनसो जवीयान् अतिशयेन वेगवान् तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगत्प्राप्नोति ततोप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्य्यटतीत्यर्थः॥ त्रिवन्धुरः वन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं। त्रिप्रकारेण वन्धुरेण युक्तः। वातरंहाः वातस्य वायोः रंहो वेग इव वेगो यस्य स

तथोक्तः। अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते। स रथ इति पूर्वेणान्वयः। श्येनपत्वा। 'पत्लृ गतौ' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति वनिप्। दासीभारादिः। यद्वा दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जवीयान् जवोस्यास्तीति जववान् अतिशयेन जववान् इति जवीयान् आतिशायनिक ईयसुन्। विन्मतोर्लुक्। 'टेः' इति टिलोपः॥ १॥

द्वितीयामृचमाह—

मं०—त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता

यातमर्वाक्। पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो

नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे॥ २॥

प०—त्रिऽवन्धुरेण। त्रिऽवृता। रथेन। त्रिऽचक्रेण। सुऽवृता। आ। यातम्। अर्वाक्। पिन्वतम्। गाः। जिन्वतम्। अर्वतः। नः। वर्धयतम्। अश्विना। वीरम्। अस्मे इति॥ २॥

भा०—त्रिवन्धुरेण वन्धुरं सारथिस्थानं त्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेन अर्वाक् अस्मदभिमुखं आयातं आगच्छतम् आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं पयसा पूरयतम्। नोऽस्माकं अर्वतोऽश्वान् जिन्वतं प्रीणयतम् अपि च हे अश्विनौ अस्मे अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं प्रवृद्धं कुरुतम्॥

त्रिचक्रेण त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः 'त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानं' (पा० ६।२।१९९) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ २॥

तृतीयामृचमाह—

मं०—प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः। किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः॥ ३॥

प०—प्रवत्ऽयामना। सुऽवृता। रथेन। दस्रौ। इमम्। शृणुतम्। श्लोकम्। अद्रेः। किम्। अङ्ग। वाम्। प्रति। अवर्तिम्। गमिष्ठा। आहुः। विप्रासः। अश्विना। पुराऽजाः॥ ३॥

भा०—हे दस्रौ दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेनागत्य रथेन अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणामिमां वाचं शृणुतम् अङ्गाश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वं जाताश्चिरंतनाः विप्रासो मेधाविनः वां युवां अवर्तिं स्तोतॄणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गन्तृतमावाहुः कथयन्ति। किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने वर्तते। किं न कथयन्ति कथयन्त्येव सर्वे तथा सत्यागन्तव्यमित्यर्थः॥ प्रवद्यामना सोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमानात्प्रशब्दात् 'उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे' (पा० ५।१।११८) इति वतिः। 'या प्रापणे'। 'आतो मनिन्' इति बहुलवचनाद्भावे मनि ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

अद्रेः 'दृङ् आदरे' आङ्पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्ययः आङोह्रस्वश्च। गमिष्ठा गन्तृशब्दात्'तुश्छन्दसी' ति इष्ठन्।'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। आद्युः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः॥ ३॥

चतुर्थीमृचमाह—

मं०—आ वां श्येनासो अश्विना वहन्तु रथे
युक्तासः आशवः पतङ्गाः। ये अप्तुरो
दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या
वहन्ति॥ ४॥

प०—आ। वाम्। श्येनासः। अश्विना। वहन्तु। रथे। युक्तासः। आशवः। पतङ्गः। ये। अप्ऽतुरः। दिव्यासः। न। गृध्राः। अभि। प्रयः। नासत्या। वहन्ति॥ ४॥

भा०—हे अश्विनौ रथे युक्तासः युक्ताः सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः आशवः व्याप्नुवन्तः पतङ्गाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः वां युवां आवहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु। ये अश्वाः अप्तुरः आप इव त्वरोपेताः दिव्यासो न गृध्राः अन्तरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तः हे नासत्यौ युवां प्रयो हविर्लक्षणमन्नं अभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति तादृशा इति पूर्वत्र संबन्धः। अप्तुरः 'तुर त्वरणे' अप्शब्दोपपदादस्मात् 'क्विप् च' इति क्विप्॥ ४॥

पञ्चमीमृचमाह—

मं०—आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्ट्वी नरा
दुहिता सूर्यस्य परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा
वयो वहन्त्वरुषा अभीके ॥ ५ ॥

प०—आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्ट्वी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य । परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥ १८ ॥

भा०—हे नरा नेताराविश्वनौ युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोः अत्र इमं रथं आतिष्ठत् आरूढवती तया सहितौ वां युवां अश्वाः अभीके गृहसमीपे तं रथं परिवहन्तु परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम् । तद्वन्तः छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगाः उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छन्तः । अरुषा आरोचमानाः हिंसकरहिता वा ॥ अत्र 'इतराभ्योपि दृश्यन्त' (पा० ५ । ३ । १४) इति दृशिग्रहणाद्भवदाद्ययोगेपि इदम्शब्दात् विभक्त्यर्थे त्रल्-प्रत्ययः । जुष्टी 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' औणादिकः क्तुप्रत्ययः 'वोतो गुण-वचनात्' इति ङीष् ॥ ५ ॥

इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥

षष्ठीमृचमाह—

मं०—उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्रा

वृषणा शचीभिः। निष्टौग्र्यं पारयथः समु-

द्रात्पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥ ६ ॥

प०—उत्। वन्दनम्। ऐरतम्। दंसनाभिः। उत्।

रेभम्। दस्रा। वृषणा। शचीभिः। निः। तौग्र्यम्। पारय-

थः। समुद्रात्। पुनरिति। च्यवानम्। चक्रथुः। युवानम्॥ ६

भा०—हे अश्विनौ वन्दनमेतत्संज्ञं ऋषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुदैरतं उदैरयतम् उदगमयतम्। हे दस्रा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभीः रेभं एतत्संज्ञं ऋषिं दशरात्रीर्नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मादुदैरयतं उदतारयतम्। तथा तौग्र्यम् तुग्रस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नं आत्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ। तथा च्यवानं च्यवनं ऋषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ॥ ऐरतम् 'ईर गतौ कम्पने च' अस्माल्लङि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः॥६।

सप्तमीमृचमाह—

मं०—युवमत्रयेवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्वि-

नावधत्तम्। युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः

प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

प०—युवम् । अत्रये । अवऽनीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् । अश्विनौ । अधत्तम् । युवम् । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुऽस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥७॥

भा०—हे अश्विनौ युवं युवां अवनीताय शतद्वारे पीड़ायन्त्रगृहे अवस्तान्नीतायात्रये तप्तं पीड़ार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतोदकेनावारयेथाम् । अपि चास्मै अत्रये ओमानं सुखकरं ऊर्जं रसवदन्नं अधत्तं प्रायच्छतम् । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवां अपिरिप्ताय असुरैर्बाह्यरूपरीक्षार्थं इहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीहीति अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वाय ऋषये चक्षुर्व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं क्षतवन्तौ यद्वा अपिरिप्ताय अपिलिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टये एवं विधाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् अवतेरौणादिको मनिः ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्ताय 'लिप् उपदेहे' अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः 'गतिरनन्तर' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'जुजुषाणा 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' छान्दसो लिट् लिटः कानज्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह—

मं०—युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना

पूर्व्याय । अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः

प्रति जंघां विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

प०—युवम्। धेनुम्। शयवे। नाधिताय। अपिन्वतम्। अश्विना। पूर्व्याय। अमुञ्चतम्। वर्तिकाम्। अंहसः। निः प्रति। जंघाम्। विश्पलायाः। अधत्तम्॥ ८॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्व्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीं अपिन्वतं पयसा सिञ्चतम् सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः। अपिच वर्तिकां वृकेण ग्रस्तां चटकसदृशीं शकुनिं अंहसः वृकास्यलक्षणात्पापात् निरमुञ्चतम् निरमोचयतं यद्वा पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिका उषाः तामादित्येनाभिग्रस्तां युवां अमोचयतं तथा विश्पलायै संग्रामे छिन्नजंघायै अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्यै एतत्संज्ञायै स्त्रियै आयसीं जंघां प्रत्यधत्तम् प्रत्यस्थापयतम् समयोजयतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह—

मं०—युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम्। जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीड्वङ्गम् ॥ ९ ॥

प०—युवम्। श्वेतम्। पेदवे। इन्द्रऽजूतम्। अहिऽहनम्।

अश्विना। अदत्तम्। अश्वम्। जोहूत्रम्। अर्यः। अभिऽभूतिम्। उग्रम्। सहस्रऽसाम्। वृषणम्। वीळुऽअङ्गम् ॥९॥

भा०—अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतं श्वेतवर्णं कञ्चिदश्वं अदत्तं प्रायच्छतं कीदृशं इन्द्रजूतं इन्द्रेण युवाभ्यां गमितम् दत्तमित्यर्थः। अहिहनं शत्रूणां हन्तारं जोहूत्रं अतिशयेन संग्रामेष्वाह्वातारम्। अर्यः अरेः शत्रोरभिभूतिमभिभावुकं उग्रं उद्गूर्णं वीर्यवन्तमित्यर्थः। सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं दातारं वा वृषणं सेक्तारं युवानमित्यर्थः। वीड्वङ्गम् दृढाङ्गमित्यर्थः॥ इन्द्रजूतम् जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि निष्ठा। 'तृतीया कर्मणि' इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जोहूत्रम् ह्वयतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकस्त्रप्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचने 'जसादिषुछन्दसि वा वचनम्' इति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः 'उदात्तयण' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अभिभूतिम् अभिभूयतेनेनेत्यभिभूतिः करणेक्तिन् तादौचेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सहस्रसाम् सनोतेः सनतेर्वा 'जनसनखने' ति विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्॥ ९ ॥

दशमीमृचमाह—

सं०—ता वां नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः। आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातम् ॥१०॥

प०—ता। वाम्। नरा। सु। अवसे। सुऽजाता। हवामहे। अश्विना। नाधमानाः आ। नः। उप। वसुऽमता। रथेन। गिरः। जुषाणा। सुविताय। यातम्॥ १०॥

भा०—नरा नेतारौ हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना धनं याचमानाः वयं स्तोतारः अवसे रक्षणार्थं सुहवामहे शोभनमाह्वयामहे गिरःस्तुतीः जुषाणा सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्त-रथेन नोस्मानुपायातम् उपागच्छतम् किमर्थं सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा॥ सुजाता शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ सुपांसु-लुगिति विभक्तेराकारः 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। नाध-मानाः 'नाधृ याच्ञायाम्' जुषाणा 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ताच्छीलिक-श्चानश् तुदादित्वाच्छः पूर्ववद्विभक्तेराकारः। सुविताय सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा। तन्वादित्वादुवङ् 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥१०॥

एकादशीमृचमाह—

सं०—आ श्येनस्य जवसा नूतनास्मे यातं नासत्या
सजोषाः। हवे हि वामश्विनारातहव्यः शश्व
त्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥११॥१९॥

प०—आ। श्येनस्य। जवसा। नूतनेन। अस्मे इति। यातम्। नासत्या। सऽजोषाः। हवे। हि। वाम्। अश्विना।

रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण जवसा वेगेन सहितौ युवामस्मे-अस्मान् आयातं आगच्छतम्। अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यो वां युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तःसन् शश्वत्तमाया कालात्मकतया नित्याया उषसः व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां हुवे आह्वयामि हिर्हितौ हि यस्मादेवं तस्मादायातमित्यर्थः । अस्मे 'सुपांसुलुगिति शसःशेआदेशः'। सजोषाः तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः। हवेह्वेञोलडुत्तमैकवचने 'बहुलं छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् शब्गुणावादेशाः। शश्वत्तमायाः 'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र (पा० ६ । १ । १६०) इत्युञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमस्याष्टमे एकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

प्रथममण्डले चतुर्विंशत्युत्तरशततमं (संग्रहे द्वादशं) सूक्तम्॥

उषा उच्छन्तीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षम् त्रैष्टुभमुषस्यं। उषा उच्छन्तीत्यनुक्रान्तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

तत्र प्रथमा--

मं०--उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत्। देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

प०--उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् ।

सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् । देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

भा०—एषोषाः समिधाने अग्नौ अग्नित्वसामान्येनैकवचनं अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः उषः काले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते उच्छन्ती तमो विवासयन्ती उर्विया उरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव उद्यन्सूर्यःउपमा प्रधाननिर्देशः उदितः सूर्य इव सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः अत्र त्वदुदयानन्तरं अस्मिन् कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रं अर्थं । अर्थशब्दोत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । 'अयःअर्थानि कृणवन्नपांसो'त्यादौ (ऋ० ७ । ६३ । ४) तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् अनुजानातु ददात्वित्यर्थः तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय यद्वा न इत्या इति संबन्धः अस्मद्गमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

मं०—अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि । ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

प०—अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती ।

मनुष्या । युगानि । ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥२ ॥

भा—दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माणि अमिनती अहिंसती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती तथा मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमिषादिकावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः यद्वा युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती छिन्दन्ती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषः काले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । किंच ईयुषीणां गच्छन्तीनां अतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसां उपमा ताभिः सदृशीत्यर्थः सादृश्यं च 'सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्व' इत्यत्रोक्तम् (ऋ० १ । १२३ । ८) आयतीनां प्रथमा आगामिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् विशेषेण प्रकाशते यद्वा ईयुषीणां गमनशीलानां पश्चादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानां उपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथा आयतीनां रात्र्यवसानसमये उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमभाविनी उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । तादृशी देवी व्यद्योत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥ २॥

अथ तृतीया—

मं०—एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् । ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥३॥

प०—एषा। दिवः। दुहिता। प्रति। अदर्शि। ज्योतिः। वसाना। समना। पुरस्तात्। ऋतस्य। पन्थाम्। अनु। एति। साधु। प्रजानतीऽइव। न। दिशः। मिनाति ॥३॥

भा०—एषोषाः दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया तत उत्पद्यमानत्वात् दुहितेत्युपचर्य्यते पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकं अदर्शि दृश्यते सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः। कीदृशी सा ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती। समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं। यदा सह युगपदेव मन्यतेवबुध्यते प्राणिभिरिति समना व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः। सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं मेरोःप्रान्तदेशं अनुक्रमेण साधु सम्यगेति गच्छति सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः सैव विशेष्यते। प्रजानतीव प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्य इति चेतयन्तीव यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः। किञ्च दिशः प्रागादिका न मिनाति न हिनस्ति। किन्तूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

मं—उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि। अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमा गात्पुनरेयुषीणाम् ॥४॥

प०—उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि । अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती । शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

भा०—एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः। सर्वैः समीप एव अदर्शि दृश्यते। तत्र दृष्टान्तः। शुन्ध्युवो न वक्षः। अत्र नकार उपमार्थीयः उपरिष्टात्प्रयुज्यमानत्वात् यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितः तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः—पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति तस्योदाहरणं 'नेन्द्रं देवममंसते'ति (ऋ० १० । ८६ । १) उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते इति तस्योदाहरणं 'दुर्मदासो न सुरायाम्' (ऋ० ८ । २ । १२) इति । शुन्ध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः किञ्च नोधा इव प्रियाण्याविरकृत नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः एतन्नामा महर्षिः देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् किञ्च अद्मसन्न अत्राप्युपमार्थीयो नकारः अद्यत इत्यद्मान्नं तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्मसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयन्ती सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा अद्मेति गृहनाम वरूथं अद्मेति तन्नामसु पाठात्। तत्र सीदतीत्यद्मसत् जननी सा यथा स्वपतः पुत्रादीनुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्यंगृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्तीयमुषाः । आ ईयुषीणां आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा आगात् पुपुनः नरा-

गच्छति प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः। अत्र निरुक्तम्—उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूढमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूढं काये। शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवत्यापोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाणि आविष्कुरुतेऽद्मसद्वाद्मं भवत्यद्मसादिनीति वान्नसादिनीति वा ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम् (नि० ४। १६) इति॥ ४॥

अथ पञ्चमी—

मं०—पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम्। व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरुपस्था॥ ५॥ ७॥

प०—पूर्वे। अर्धे। रजसः। अप्त्यस्य। गवाम्। जनित्री। अकृत। प्र। केतुम्। वि। ऊम् इति। प्रथते। विऽतरम्। वरीयः। आ। उभा। पृणन्ती। पित्रोः। उपऽस्था॥ ५॥ ७॥

भा०—अप्त्यस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रञ्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४। १९) इति यास्केनोक्तत्वात्। तस्य पूर्वे अर्धे पूर्वस्मिन् भागे जनित्री उत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत प्रकर्षेण करोति।

यद्वा रजसो रंजकस्याह्नः रजःशब्दोह्नर्वाची। 'अह्नगहनी रजसी उच्येते' (नि० ४ । १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वार्धे पूर्वस्मिन् भागे उषः काले गवां वाचां जनित्री जनयित्री उत्पादयित्री उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् ॥ यद्वा अत्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति कर्मसु पाठात् प्राकृत प्रकर्षेण करोति किञ्च पित्रोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योः उपस्था उपस्थे उत्सङ्गे अन्तरालप्रदेशे स्थित्वा उभाउभे द्यावापृथिव्यौ पृणन्ती स्वतेजसा पूरयन्ती यद्वा उभा उभयोः पित्रोरिति सम्बन्धः वितरं विशिष्टतरं वरीयः उरुतरं अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्युप्रश्नते विशेषेणैव प्रख्याता भवति प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोवधारणार्थः पादपूरणो वा मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विती‌ति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

अथ षष्ठी—

सं०—एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न

परि वृणक्ति जामिम् । अरेपसा तन्वा३

शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥६॥

प०—एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् । न । परि । वृणक्ति । जामिम् । अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥६॥

भा०—एषोषा एवेत् इच्छब्द एवकारार्थः एवमेव इदानीं भासमान-प्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमा अत्यन्तविस्तृता सती अजामिं विजातीयंमनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति परितःसर्वतो न वर्जयति तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति न परिवर्जयति मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कार्त्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः। किमर्थमिति तदुच्यते—दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय सुखं यथा भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा किञ्च अरेपसा अपापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशद्यमाना शाशदानः शाशाद्यमानः(नि०६। १६) इति यास्कः। स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा अर्भादल्पात् पुत्रिकादेः सकाशान्नेषतेन गच्छति तमपि प्रकाशयति तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशान्नेषते न गच्छति तमपि प्रकाशयति पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशयति इत्युक्त इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादिपर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

मं०—अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम्। जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः॥७॥

प०—अभ्राताऽइव। पुंसः। एति। प्रतीची। गर्तऽआरुगिव। सनये। धनानाम्। जायाऽइव। पत्ये। उशती। सुऽवासाः उषाः। हस्राऽइव। नि। रिणीते। अप्सः॥ ७॥

भा०—अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकीय-स्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती एति गच्छति यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोलङ्कारादिलाभाय पितॄनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति यद्वा सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं सन्तानकृत्यं करोति तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन् गच्छति तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति रथनाम कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारुक् यथा लोके काचिद्गतभर्तृका योषिद्धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति तां तु सभ्या बिचार्य गदीयं रिक्थं लभते चेदत्तैः सन्ताद्य तदीयं धनं वितरन्ति तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानं आरोहति देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितं किञ्च पत्ये उशती कामयमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा-दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणैः शोभमाना विशेषेण परिभोगाय कांक्षती तेन सह संक्रीडते तथेयमुषाः अतिनैशेनान्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्रेव हसन्तीव अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि निरिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रसणीया योषित्स्मितव्याजेन दन्तान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः

अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनित्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजा गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभत इति। जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुत (नि० ३। ५) इति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

मं०—स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्य-
स्याः प्रतिचक्ष्येव। व्युच्छन्ती रश्मिभिः
सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव व्राः ॥ ८ ॥

प०—स्वसा। स्वस्रे। ज्यायस्यै। योनिम्। अरैक्। अप। एति। अस्याः। प्रतिचक्ष्याऽइव। विऽउच्छन्ती। रश्मिऽभिः। सूर्यस्य। अञ्जि। अङ्क्ते। समनगाःऽइव। व्राः ॥ ८ ॥

भा०—स्वसा भगिनीरूपा रात्रिः स्वस्रे भगिन्यै उषसे कीदृश्यै ज्यायस्यै यद्यपि एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परं स्वसृभावः तथाप्युषः प्राथम्यात्तेजस्विन्या उषसो ज्यायस्त्वं स्वयमेव सरतीति वा स्वसा रात्रिः स्वस्रे ज्यायस्यै उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिं उत्पत्तिस्थानं अपररात्ररूपं आरैक् अरिचत् प्रादात् रेचयतीत्यर्थः तथा च पूर्वत्राम्नातं 'रात्र्युषसे योनिमारैगि'ति (ऋ० १। ११३। १)। दत्त्वा च अस्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वैव स्वयमपसृत्यैति गच्छति ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति

विज्ञायैवापगच्छति इति भावः एवमुत्पन्नोषाः सूर्यस्य रश्मिभिर्व्यञ्छन्ती तमो विवासयन्ती श्रंजि व्यंजकं जगत् अङ्क्ते अनक्ति प्रकाशयति किमिव समनगा इव सम्यग्गमनहेतवः आपः समनाः ताः गच्छन्तीति समनगाः विद्युतः व्राः व्राताः विद्युत्संघा इव यद्वा सम्यग्गमनाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः ते इव व्राः व्राताः संघोभूताः ते यथा श्रंजन्ते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

मं० आसां पूर्वासामहसु स्वसॄणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात्। ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषासः॥ ९ ॥

प०—आसाम्। पूर्वासाम्। अहऽसु। स्वसॄणाम्। अपरा। पूर्वाम्। अभि। एति। पश्चात्। ताः। प्रत्नऽवत्। नव्यसीः। नूनम्। अस्मे इति। रेवत्। उच्छन्तु। सुऽदिनाः। उषसः ॥ ९ ॥

भा०—स्वसॄणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा पूर्वासां पुरातनीनां आसामुषसां मध्ये अहसु अहःसु प्रतिदिनं अपरा अन्या अद्यतन्युषाः पूर्वां अतीतदिवससंबन्धिनीमुषसं पश्चात् अनुसृत्य अभ्येति अभिमुखं गच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः एवंचदहःसुएवमेवा भ्येति नव्यसीः नवीयस्यः नवतरा आगामिन्यः ता उषसः उषसोऽपि

नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिवससुखा वा सत्यः अस्मे अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा उच्छन्तु प्रकाशयन्तु पूर्वतन्यो यथोच्छन् तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ दशमी

मं० प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः

पणयः ससन्तु । रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥१०॥८॥

प०—प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससन्तु । रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयन्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

भा०—हे मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति उषः हे उषोदेवि पृणतः हविः प्रदानस्मान्यजमानान् प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान् कुरु किञ्च पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः पणिर्वणिग्भवतीति (नि० २ । १७) यास्कः । पणय इति लुब्धका अबुध्यमानाः यागादीनकुर्वाणाः अदानशीलाः अस्मच्छत्रवः ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं 'ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातय' (ऋ० १ । २९ । ४) इति । किञ्च हे मघोनि अस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यः तेषामर्थं रेवत् धनवत् समृद्धिमत् उच्छ विभाहि किञ्च हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां

नेत्रि देवि जरयन्ती सर्वप्राणिनः च्पयन्ती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवद्धनवत् समृद्ध्यर्थं उच्छेति शेषः ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

अथैकादशी—

मं०—अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकम्। वि नूनमुच्छादसति प्रकेतुर्गृहंगृहमुपतिष्ठाते अग्निः॥११॥

प०—अव। इयम्। अश्वैत्। युवतिः। पुरस्तात्। युङ्क्ते। गवाम्। अरुणानाम्। अनीकम्। वि। नूनम्। उच्छात्। असति। प्र। केतुः। गृहम्ऽगृहम्। उप। तिष्ठाते। अग्निः ॥ ११ ॥

भा०—इयमुषाः युवतिः यौवनोपेता योषित्स्थानीया यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि अवाश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थीयः न्यवेति विनिग्रहार्थीयाविति (नै० १।३) यास्केनोक्तत्वात्। तत्कथमवगम्यत इति तत्राह—इयं अरुणानां अरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वा अनीकं समूहं युङ्क्ते रथे योजयति 'अरुण्यो गाव उषसां श्यावाः सवितुरि'ति (नै० १।१५) यथा लोके वाहनसन्नाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तत्राप्यरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते यद्वा अरुणा

नां रश्मीनां समूहं युंक्ते तथा नूनं निश्चयं एषा व्युच्छात् तमो विवर्जयिष्यति यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् यथा लोकेश्वसन्नाहं दृष्ट्वोदयोनुमीयते तथाचापीत्यर्थः। तादृशी सा असति असत्याये नीरूपे अन्तरिक्षे अतिरोधायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः यद्वा असति तमो रूपेन्धकारे प्रकेतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वेणान्वयः तस्मिन् काले अग्निः आहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहं अग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठते दीप्यत इत्यर्थः॥ ११॥

अथ द्वादशी—

मं—उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ। अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय॥ १२॥

प०—उत्। ते। वयः। चित्। वसतेः। अपप्तन्। नरः। च। ये। पितुऽभाजः। विऽउष्टौ। अमा। सते। वहसि। भूरि। वामम्। उषः। देवि। दाशुषे। मर्त्याय॥ १२॥

भा०—ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि चिदित्येषोऽपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति (नि० १।४) यास्केनोक्तत्वात् वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुत् ऊर्ध्वं अपप्तन् पतन्ति पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुपतिष्ठति अग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः। किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजः अन्नवन्तः अन्नार्थिनः

कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखाः अपप्तन् गच्छन्ति तथा च मन्त्रान्तरं—'पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः' (ऋ० १ । ४८ । ५) इति एवं व्युष्टौ सत्यां हे देवि देवनशीले उषोदेवते अस्मद्गृहे देवयजनाख्ये सति तिष्ठति यजमानाय तदर्थं अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा अमासह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय अमा वसितामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरिवामं बहु शोभनं धनं वहसि प्रापयसि ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी—

मं०—अस्तोढ्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमु-
शतीरुषासः । युष्माकं देवीरवसा सनेम
सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥ १३ ॥

प०—अस्तोढ्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् ।
उशतीः । उषसः । युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम ।
सहस्रिणम् । च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

भा०—एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिं अनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते हे स्तोम्याः स्तोम स्तोत्रं तदर्हन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हाः उषसः यतो यूयं तादृश्यः अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेणास्तोढ्वं स्तुता भवत किं च हे उषासः

उषसः उशती स्तोतॄनस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयं अवीवृ-धध्वं अस्मान्प्रवर्धयत किंच हे देवीः देव्यो देवनशीलाः युष्माकं अवसः युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं अभीष्टं धनं स-नेम लभेमहि तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकं अपरिमितं धनं सनेम युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः सहस्र-परिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ १३ ।

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं काक्षीवतं। दानस्य स्तूयमानत्वाद्दा-नदेवत्यं या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् (अनु० २। ५) त्रैष्टुभं उप इत्यादिके द्वे जगत्यौ। प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तु-तिरुपजगत्यावित्यनुक्रमणिका।

तत्र प्रथमा

म०—प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वा-
न्प्रतिगृह्या नि धत्ते। तेन प्रजां वर्धयमान
आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १॥

प०—प्रातरिति। रत्नम्। प्रातःऽइत्वा। दधाति। तम्। चिकित्वान्। प्रतिऽगृह्य। नि। धत्ते। तेन। प्रऽजाम्। वर्धयमानः। आयुः। रायः। पोषेण। सचते। सुऽवीरः ॥१॥

भा०—अत्रेतिहासमाचक्षते—दैर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिः ब्रह्मचर्यं चरिष्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान् सम्य-

गत्वोत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा अनुचरैः सह संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीयमासनमुपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं आचचक्ष स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिःपूजयित्वा सरथा दशकन्याः शतं निष्कानश्वशतं पुंगवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादशरथांश्च प्रादात् स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दोर्घतमसोन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् । ननु कक्ष्यानामाश्वबन्धनोरज्जुस्तद्वान् कक्षीवान् अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितं अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते —

'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः' (मनु० १० । ७६)

इति स्मरणात् तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति नैष दोषः यद्यप्यसौ कलिंगाख्यस्य राज्ञः पुत्रः तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दोर्घतमा ऋषिःउशिग्नामिकां अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरठेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिग्नामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे ।तदुत्पन्नः कक्षीवान्नामऋषिः। एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यामित्यत्र (ऋ० १ । ११६) सूक्ते विस्तरेणप्रतिपादितम् । अतोस्य क्षत्रियसम्बन्धात्कक्षीवानिति नामोपपन्नं। दोर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोप्युपपन्न एव ॥ इदमादिसूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् । नन्वनुक्रमण्यां

स्वनयस्य दानस्तुतिरितिदानतुष्टो भावयव्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्य न इति उच्यते–उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि अधिक्षियतो भाव्यस्येति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आरुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेवदानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं। स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति अस्मत्सन्निधौ स्थापयति ददाति तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निवत्ते पितुः समीपे स्थापयति अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैः वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनः पुनः वर्धनेन सचते सो राजा संगच्छतामिति तत्र दातुराशिषं प्रार्थयते ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

मं०—सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

प०—सुऽगुः। असत्। सुऽहिरण्यः। सुऽअश्वः। बृहत्। अस्मै। वयः। इन्द्रः। दधाति। यः। त्वा। आऽयन्तम्। वसुना।

प्रातःऽइत्वः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥२॥

भा०—अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् शोभनैर्बहुभिर्गोभिः तद्वान् भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्टु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयः अन्नमिन्द्रः परमैश्वर्यो धर्मदेवता दधाति दधातु ददातु यतोऽयं राजा अस्मै गोहिरण्याश्वादीनि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव कस्येयमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा हे प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयन्तं गुरुकुलादागतं पदिं पथिकं यदृच्छयागन्तारं त्वा त्वां वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टं बध्नाति गतिं निरुणद्धीत्यर्थः। प्रतिबन्धे दृष्टान्त उच्यते मुक्षीजयेव पदिं । मुच्यमाना सति बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः तया पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिकं उत्सिनाति बध्नाति तथा मया अननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणायायंमन्त्रो व्याख्यातः (नि०५ । १९) 'सुगुर्भवति सुहिरण्यः[1] स्वश्वो महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वायन्तमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च ततनाच्चे'ति ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

मं०—आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन । अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य

१—'सुहिरण्य···शयनाच्च' इतिपाठो मैक्समूलरग्रंथे नास्ति ।

क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

प०—आऽयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन । अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

भा०—प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वां इच्छन्प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहं अद्यास्मिन् दिने इदानीं आयं प्राप्तोस्मि अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथापि अद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं इष्टेः । इष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरुत्रातारं 'पुत्रः पुरु त्रायत' इति (नि०२ । ११) यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन यद्वा तेन सहेति सहार्थे तृतीया किं च तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोः अंशुमतः वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य 'मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण' (नि० २ । ५) इति निरुक्तम् । तस्य सुतं अभिषुतं रसं पायय आत्मानं पायय इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धय समृद्धं कुरु पुत्रभृत्यादिवीरैः यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

मं०—उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्य-

माणं च धेनवः । पृणन्तं च पपुरिं च
श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥४॥

प०—उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥४॥

भा०—पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्नुवत्पयोधराः । सिन्धुः स्यन्दनादिति (नि० ८ । २६) यास्कः । मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः । मय इति सुखनाम मयः स्यूमकमिति तन्नामसु पाठात् धेनवः प्रीणयित्र्यो गावः ईजानं सोमयागं अनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणतिं कुर्वन्तं च । नकेवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवन्तमपि उप उपेत्य क्षरन्ति स्रवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात्सर्वेषां सोमयागानां अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यम् स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वान्न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति—पृणन्तं पितॄन्प्रीणयन्तं पपुरिं प्रीणनशीलं इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः यद्वा घृतकुल्या विश्वतः सर्वतः उप उपेत्य यन्ति व्याप्नुवंति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

मं०—नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति। तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

प०—नाकस्य। पृष्ठे। अधि। तिष्ठति। श्रितः। यः। पृणाति। सः। ह। देवेषु। गच्छति। तस्मै। आपः। घृतम्। अर्षन्ति। सिन्धवः। तस्मै। इयम्। दक्षिणा। पिन्वते। सदा॥ ५॥

भा०—सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति यद्वा सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते यः यो मर्त्यः पृणाति हविरादिदानेन देवादीन् प्रीणाति स नाकस्य कमिति सुखनाम तद्विरुद्धमकं न विद्यते अकं दुःखं तत्साधनं पापं चेति नाको द्युलोकः तथा श्रूयते—न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकमिति (नि० २। १४) तस्य पृष्ठे उन्नते उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकं आकल्पान्तं तिष्ठति यद्वा अधितिष्ठति अधिष्ठाय प्रमुखोभूत्वा तिष्ठति न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः। हेति प्रसिद्धौ तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतं तेजोवत्सारं अर्षन्ति गच्छन्ति

रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किं चेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः । दातुः जीवनसाधनान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

मं०—दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः। दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः॥६॥

प०—दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि । सूर्यासः । दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

भा०—दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणां । इच्छब्द एवकारार्थः तेषामेवार्थं इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसम्बन्धिनो लोकाः तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति किं च दक्षिणावन्त एव अमृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते सेवन्ते यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा अमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किं च दक्षिणावन्त एव आयुः प्र तिरन्ते अतिदीर्घमायुष्यं लभन्ते वर्धयन्ति प्र पूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः इदिति सर्वत्र सबध्यते ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

मं०—मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः
सूरयः सुव्रतासः । अन्यस्तेषां परिधिरस्तु
कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

प०—मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः । अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

भा०—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह—पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः सन्तः दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखं एनः तत्साधनं पापं च मारन् मा प्राप्नुवन् न केवलं दातार एव अपि तु सूरयः देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः जरया न जीर्णा भवेयुः तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वान्यः तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु। यद्वा अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां परिधिः परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् अथवा अन्यो धर्मविरोधस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तं अदातारं शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः पाप्मानः अभि अभिमुखं संयन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु ।

वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः । [1]अत्र यद्यपि सामान्येन दानमात्रं स्तूयते तथाप्यस्य सूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वाद्दुःखानि मा यन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

———0———

अथ चतुःपंचाशदुत्तरशततमं (संग्रहे चतुर्दशं) सूक्तम् ।

विष्णोर्नुकमिति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् अत्रानुक्रमणिका—विष्णोः षड् वैष्णवं हीति । आभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थं इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमे वर्धमान इति खण्डे सूत्रितम्-'विष्णोर्नुकमिति सूक्ते परोमात्रयेत्यच्छावाकः' (आ० ७ । ८) इति तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरसंस्थोपगन्तव्या अतिरात्रान्ततोप्यतिरिक्ते तदर्थमेवशस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—महां इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कमिति (आ० ६ । ७) । आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता अथ यथेतमिति खण्डे सूत्रितम्—'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तंतुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि' (आ० ५ । २०) इति ॥

सैषा प्रथमा—

मं—विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि
विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

प०—विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः ।

१—(अत्र...यन्त्वित्यर्थः) इतिमैक्सग्रंथे नास्ति ।

पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि । यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् । विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥१॥

भा०—हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कं अतिशीघ्रं प्रवोचं प्रब्रवीमि। अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन (नै० ३ । १२) नवोत्तराणि पदानीत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं। कानि तानीति तत्राह—यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे। अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याःतथा च मन्त्रान्तरं--'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः' (ऋ० १ । १०८ । ६) इति। तैत्तिरीयेऽपि—योस्यां पृथिव्यां अस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति (तै० सं० १ । २ । १२ । १) तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किञ्च यश्च विष्णुरुत्तरं उद्गततरं अति विस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतं अन्तरिक्षं अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् निर्मितवानित्यर्थः। अनेनान्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजः शब्दो लोकवाची 'लोका रजांस्युच्यन्त' इति यास्केनोक्तत्वात् । किं च यश्च उत्तरं उद्गततरं उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकं अस्कभायत् स्कंभितवान् सृष्टवानित्यर्थः। स्कम्भिः स्तम्भुस्तुम्भिति विहितस्य श्नः छन्दसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः । अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिर्मितकानि रजांसि लोकान्विममे भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यासुपा-

र्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं किं च यश्चोत्तरमुत्कृ-ष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं सधस्थं उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकं अस्कभायत् स्कंभितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः। किं कुर्वन् त्रेधा विचक्रमाणः त्रिवारं स्वसृष्टान् लोकान् विविधं क्रममाणः विष्णोस्त्रेधा क्रमणं 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (ऋ० १ । २२ । १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं अत एवोरुगायः उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् ॥ १ ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं तत्र प्रतद्दित्ययमनुरूपस्तृचः। सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम् (आ० ६ । ७) प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपाविति। वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खण्डे सूत्रितम् (आ० ६ । ६) प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनाम प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येणेति॥

तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयैषा—

मं०—प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणे-
ष्वधि क्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प०—प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः । यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २॥

भा०—यस्येति वक्ष्यमाणत्वात्स इत्यवगम्यते। स महानुभावो विष्णुः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः। कर्मणि व्यत्ययेन शप्। वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः—मृगो न सिंहादिरिव यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगंता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते। अस्मिन्नर्थे निरुक्तं "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादेव कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति (नि-१-२०)। तद्वदयमपि मृगः अन्वेष्टा शत्रूणां भीमः भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः। परमेश्वराद्भीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै-आ-८।८।१) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा। किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रयेषु संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी। यद्वा गिरि मंत्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः ईदृशोयं स्वमहिम्ना स्तूयते। किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि क्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

मं०—प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगा-
याय वृष्णे। य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमे-
को विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प०—प्र। विष्णवे। शूषम्। एतु। मन्म। गिरिऽक्षिते। उरुऽगायाय। वृष्णे। यः। इदम्। दीर्घम्। प्रऽयतम्। सधऽस्थम्। एकः। विऽममे। त्रिऽभिः। इत्। पदेभिः॥३॥

मा०—विष्णवे सर्वव्यापकाय शूषं अस्मत्कृतत्यादिजन्यं बलं महत्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुमेतु प्राप्नोतु। कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। कीदृशाय गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे[1] वा तिष्टते उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षित्रे कामानां एवं महानुभावं शूषं प्राप्नोतु। कोऽस्य विशेष इति उच्यते—यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घं अतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयं एक इत् एक एव अद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान्॥ ३॥ अथ चतुर्थी—

मं०—यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति। य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा॥४॥

प०—यस्य। त्री। पूर्णा। मधुना। पदानि। अक्षीयमाणा। स्वधया। मदन्ति। यः। ऊँ इति। त्रिऽधातु। पृथिवीम्। उत। द्याम्। एकः। दाधार। भुवनानि। विश्वा॥४॥

१—मैक्सपुस्तकस्थस्य 'उन्नन' इत्यस्यार्थं त एव प्रष्टव्याः।

भा०—यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्री त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान्। य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुतद्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च। यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि। द्युशब्देन तदवान्तररूपाणि भुरादिसप्त भुवनानि। एवं चतुर्दशलोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि। त्रिधातु त्रयाणां धातूनां समाहारः त्रिधातु पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार धृतवान्। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। उत्पादितवानित्यर्थः। छन्दोगारण्यके (छा० उ०। ६। २। ३-४।) 'तत्तेजोसृजत तदपोसृजत ता आप ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्ते' ति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमास्तिस्त्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना (छां० उ० ६। ३। २-३) त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता। यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः॥ ४॥

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या। अथातिथ्येतिखण्डे सूचितम् (आ० ४। ५) इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो-मश्यामिति॥

सैषा पंचमी—

मं०—तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति। उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदेपरमे मध्व उत्सः॥ ५॥

प०—तत्। अस्य। प्रियम्। अभि। पाथः। अश्याम्

नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति । उरुऽक्रमस्य । सः । हि ।
बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

भा०—अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः अन्तरिक्षनामैतत् 'पाथोन्तरिक्षं पथा व्याख्यातं' (नि० ६ । ७) इति यास्केनोक्तत्वात् । अन्तरिक्षलोकाख्यं[1] स्थानं अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः अभि अश्यां व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते यत्र स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुं आत्मन इच्छन्तः यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते तदश्यां यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोधिकं नास्तीत्याह इत्था इत्थं उक्तप्रकारेण स हि बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतः हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतः[2] न पुनरावृत्तिः 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वं हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

मं०—ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो
भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य

१—मैक्सग्रंथे 'अन्तरिक्षलोकाख्यं स्थानं' इति पाठो नास्ति ।
२—मैक्सग्रंथे 'प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः' इति पाठः ।

वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥६॥२४॥

प०—ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृङ्गाः । अयासः । अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥६॥२४॥

भा०—हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्यै युवयोर्गमनाय उश्मसि कामयामहे तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेताः बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारः अतिविस्तृताः यद्वा यासो गन्तारः अताद्दशः अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह—अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुः विष्णोः तत् ताद्दशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतं अव भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः 'तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरि शृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः । शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि पादः पद्यतेः' (नि० २ । ७) इति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

———o———

अथ पंचाशीत्युत्तरशततमं (संग्रहे पंचदशं) सूक्तम्।

कतरा पूर्वेति एकादशर्चं षष्ठं सूक्तं द्यावापृथिवीदेवताकं[1] आगस्त्यं त्रैष्टुभं 'कतरैकादश द्यावापृथिवीय'मित्यनुक्रान्तम् आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिवीनिविद्धानमिदं तृतीयस्येति खण्डे सूचितम्—कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवमिति (आ० ७। ७)। महाव्रतेपि वैश्वदेवशस्त्रे इदमेव द्यावापृथिव्यनिविद्धानं। उत्तमादाभिप्लविकात्तृतीय सवन (ऐ० आ० ५। ३। २) मित्यतिदेशात्॥

तत्र प्रथमा—

मं०—कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते

कवयः को विवेद। विश्वं त्मना बिभृतो

यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव॥१॥

प०—कतरा। पूर्वा। कतरा। अपरा। अयोः। कथा। जाते इति। कवयः। कः। वि। वेद। विश्वम्। त्मना। बिभृतः। यत्। ह। नाम। वि। वर्तेते इति। अहनी इति। चक्रियाऽइव॥१॥

भा०—अयोरनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना कतरा वा अपरा पश्चाद्भाविनी। एवं पौर्वापर्यप्रश्नः उभयोरविनाभावेन

[1]—(द्यावा पृथिवी देवताकं) इति पाठो न दृश्यते मक्स ग्रंथे।

सहैव वर्तमानत्वादिति भावः। तथा कथा केन हेतुना जाते किमनयोरुत्पादकमित्यर्थः। हे कवयः क्रान्तदर्शिनः अतीन्द्रियज्ञा यूयं वदत को विवेद पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः। अज्ञाने कारणमाह—यद्यस्मात् खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगदविशेषेण त्मना आत्मनैव अन्यनैरपेक्ष्येणैव बिभृतो धारयतः। यद्वा यद्ध नाम यत्किंचित् पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः। अनेन यत्कारणं ब्रूमः तदप्याभ्यामेव भ्रियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः। उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते अहनी[1] अहोरात्रे एतयोः द्यावापृथिव्योः चक्रियेव चक्रयुक्ते इव विवर्तेते। अत्र कतरा पूर्वा कतरा परैनयोरित्यादिनिरुक्तं (नि० ३। २२) द्रष्टव्यम्॥ १॥

अथ द्वितीया—

मं०—भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते। नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ २॥

प०—भूरिम्। द्वे इति। अचरन्ती इति। चरन्तम्। पत्ऽवन्तम्। गर्भम्। अपदी इति। दधाते इति। नित्यम्। न। सूनुम्। पित्रोः। उपऽस्थे। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ २॥

१—मैक्सपुस्तके 'अहनी एते द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव' इति पाठः

भा०—अचरन्ती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं बहुतरं चरन्तं पद्वन्तं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातं अपदी स्वयं पादरहिते दधाते धारयतः अनयोर्मध्येखलु सर्वं जगत् क्षेमेण वर्तते। धारणे दृष्टान्तः—पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थे उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवं सूनुं न आत्मजं पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्तौ धारयंतौ मातापितरौ तद्वत्। अथ प्रत्यक्षेणाह हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः। नोऽस्मानभ्वात् महतो भयहेतोः पापाद्रक्षतं पालयतं यद्वा अभ्वात् अभ्वं महत् अत्यर्थमित्यर्थः। अभ्वेति महन्नाम। द्वन्द्वे कृतद्यावादेशस्य द्यावा पृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षतमितिपदप्रयोगश्छान्दसः। आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः॥ २॥

अथ तृतीया—

मं०—अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत्। तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ ३॥

प०—अनेहः। दात्रम्। अदितेः। अनर्वम्। हुवे। स्वःऽवत्। अवधम्। नमस्वत्। तत्। रोदसी इति। जनयतम्। जरित्रे। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ ३॥

भा०—अदितिः एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणं। अखण्डनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यान्तरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनं हुवे आह्वयामि स्पृहया-

मीत्यर्थः। कीदृशं तद्धनं अनेहः अपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्वं अन-रणं अक्षीणमित्यर्थः। स्वर्वत्सर्वतःफलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधं अहिंसितं। नमस्वत् अन्नवत्। ईदृशं धनं हुवे तदस्माभिः कांक्षितं उक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं उत्पादयतं। द्यावेत्यादि व्याख्यातम्॥ ३॥

अथ चतुर्थी—

मं०—अतप्यमाने अवसावन्ती अनुष्यामरोद-
सी देवपुत्रे। उभे देवानामुभयेभिरह्नां
द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ ४॥

प०—अतप्यमाने इति। अवसा। अवन्ती इति। अनु। स्याम। रोदसी इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। उभे इति। देवानाम्। उभयेभिः। अह्नाम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ ४॥

भा०—अवसा स्वतोधिकेन केन चित् कृतेन अवनेन समृद्ध्या अत-प्यमाने अनीश्वरे 'तप ऐश्वर्यकर्मणि' इदं रूपं। यद्वा अतप्यमाने अन्यैरपी-ड्यमाने अवसा अन्नेन अवन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवाः व्यवहर्तारो मनुष्या पुत्रस्थानीया ययोः तादृश्यौ लोकद्वयस्था मनुष्या देवाश्च तदुपजीव्य-त्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते। ईदृश्यौ उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानामह्नां एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं। द्योतमानानामह्नां रात्रीणां च संबन्धिभिः उभये

भिरुभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निमित्तभूतैः तेषां लाभायेत्यर्थः। तदर्थं युवां अनुस्याम। अनुभवेम शिष्टो व्याख्यातः॥ ४॥

अथ पञ्चमी—

मं॰—संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पितोरुपस्थे। अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ ५॥२॥

प॰—संगच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने। युवती इति। समन्ते इति सम्ऽअन्ते। स्वसारा। जामी इति। पित्रोः। उपऽस्थे। अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती। भुवनस्य। नाभिम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ ५॥२॥

भा॰—सङ्गच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने हविर्वृष्टि-विषयश्च परस्परं उपकार्योपकारकभावः। यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चान्मनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैः विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः। अयमर्थो द्यावापृथिवी सहास्तामित्यादि ब्राह्मणे (तै॰ ब्रा॰ १।१।३।२) समाम्नातः। युवती नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्ते वा स्वसारा

परस्परं स्वसृभूते जामी बन्धुभूते प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वम्। तथा च निगमौ—'दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (ऋ० १०।१९०।३)। 'यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुरि'ति (ऋ० १०।३१।७)। पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोः तयोरुपस्थे उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बन्धकमुदकं अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ 'समानमेतदुदकम्' (ऋ०१।१६४।५१) इत्यादिमन्त्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धं ईदृश्यौ नो रक्षतम्॥५॥

इति द्वितीयस्य पञ्चमे द्वितीयो वर्गः॥२॥

अथ षष्ठी—

मं०—उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री। दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥६॥

प०—उर्वी इति। सद्मनी इति। बृहती इति। ऋतेन। हुवे। देवानाम्। अवसा। जनित्री इति। दधाते इति। ये इति। अमृतम्। सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥६॥

भा०—उर्वी विस्तीर्णे सद्मनी सदनाधारभूते बृहती बृहत्यौ महानुभावे देवानामुपलक्षणमेतत् देवमनुष्यादीनां अवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौ वृष्ट्यादेः देवानामवसा तर्पण निमित्तेन

ऋतेन यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे आह्वयामि । देवानां हविरर्थमस्म-द्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाह्वयामि शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

मं०—उर्वी पृथ्वी बहुले दूरे अन्ते उपब्रुवे नमसा
यज्ञे अस्मिन्। दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती
द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

प०—उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरे अन्ते । इति दूरेऽअन्ते । उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

भा०—उर्वी उर्व्यौ महत्यौ पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बह्वाकारे दूरेअन्ते विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवामस्मिन् यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेण उपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ ये सुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे स्तौमि ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

मं०—देवान्वा यच्चकृम कच्चिदागः सखायं वा
सदमिज्जास्पतिं वा। इयं धीर्भूया अवया-
नमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात्॥ ८॥

प०—देवान्। वा। यत्। चकृम। कत्। चित्। आगः। सखायम्। वा। सदम्। इत्। जाः पतिम्। वा। इयम्। धीः। भूयाः। अवऽयानम्। एषाम्। द्यावा। रक्षतम्। पृथिवी इति। नः। अभ्वात्॥ ८॥

भा०—हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सदमित् सर्वदैव चकृम कृतवन्तो वयं सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम। जास्पतिं जाः पुत्र्यः तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम। एषां उक्तरूपाणां पापानां अपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयात् भवतु। द्यावेत्यादि गतम्। अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिवद्गमनासंभवादुचितमेव। तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते॥ ८॥

अथनवमी—

मं०—उभाशंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती

अवसा सचेताम् । भूरि चिदर्यः सुदा-
स्तरायेषा मदंत इषयेम देवः ॥ ९ ॥

प०—उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् । भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःऽतराय । इषा । मदंतः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

भा०—उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये स्तुती मामविष्टां रक्षतां । यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्पुल्लिंगता तयोर्मेऊती रक्षके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां प्राप्नुतां तथोभे अप्यूती तयोः संरक्षिन्योरभिमानिदेवतयोरवसास्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेतां हे देवा द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वायेषान्नेन सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायाम् । अभिपूजितं धनमिषयेम इच्छेम । यद्वा अर्य इति षष्ठ्या रूपं ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खंडे सूत्रितं—ऋतं दिवेतदवोचं पृथिव्या इति द्वे (आ० ३ । ८) इति ॥

अथ दशमी

मं०—ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावाय

प्रथमं सुमेधाः। पातामवद्याद्दुरितादभीके

पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

प०—ऋतम्। दिवे। तत्। अवोचम्। पृथिव्यै। अभि॥ऽश्रावाय। प्रथमम्। सुऽमेधाः। पातम्। अवद्यात्। दुःऽइतात्। अभीके। पिता। माता। च। रक्षतम्। अवःऽभिः ॥ १० ॥

भा०—सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे द्युदेवतायै पृथिव्यै पृथिवी देवतायै तत्प्रीतिकरमृतं स्तोत्रं प्रथमं। मुख्यनामैतत्। प्रतमं प्रकृष्टतममवोचं ब्रवीमि। किमर्थं अभिश्रावायाभितः सर्वतः श्रवणाय किंच पिता पालको द्युलोको माता सस्यादेर्निर्मात्रो पृथिवी चोभे अवद्यान्निंदिताद्दुःखप्रापकादंहसः सकाशात्पातां रक्षतां। तथाभीके अंतिकनामैतत्। समीप एवावोभिरभिमततर्पणै रक्षतां पालयताम् ॥

अथैकादशी

मं०—इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातर्य-

दिहोप ब्रुवे वाम्। भूतं देवानामवमे अवो-

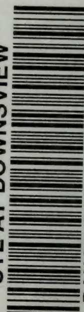
भिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

प०—इदम्। द्यावापृथिवी इति। सत्यम्। अस्तु। पितः। मातः। यत्। इह। उपऽब्रुवे। वाम्। भूतम्। देवानाम्।

अवमे इति । अवः ऽभिः । विद्याम । इषम् । वृजनम् ।
जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

भा०—हे द्यावापृथिवी द्यावा पृथिव्यौ इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु अवितथं भवतु फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह—हे पितर्द्यौः हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु देवानां स्तोतॄणामस्माकमवमे । अंतोकनामैतत् । नित्यसंनिहिते युवामवोभिस्तर्पणैर्युक्तेभूतं भवतं । अवशिष्टं गतं ॥ ३ ॥

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 27 07 04 001 7